1989-ok- 4 7

Poznań
UNIWERSYTECKA

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1988

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (текст и научен апарат) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с **качествени за** отпечатване образи, списък на образите (2 екз.) и резюме (3 екз.). Преводи на материали от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (texte et appareil scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de figures propres à être imprimées, liste des figures (2 ex.) et résumé (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Плоча с изображение на тракийски конник от Карасура

Снимка М. Вендел

Sur la couverture

Plaque avec image de cavalier thrace de Karassoura

Photo M. Wendel

© Археологически институт и музей при БАН
1988
c/o Jusautor, Sofia

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

Год. XXX

4

1988

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Археологически проучвания в Карасура

ЙОАХИМ ХЕРМАН, МИХАЕЛ ВЕНДЕЛ, ВИОЛЕТА НЕШЕВА

1988 година е юбилейна за научното сътрудничество между Археологическия институт с музей при БАН и Централния институт за стара история и археология при АН на ГДР. Навършват се три десетилетия от началото на съвместните археологически проучвания на територията на НР България. През 1958—1980 г. се извършиха успешни разкопки на късноантичния кастел Ятрус и ранносредновековното селище при с. Кривина, Разградска област. Резултатите се обнародват в поредицата томове „Ятрус — Кривина", печатани в ГДР[1], и са сериозен принос в изследването на материалната и духовната култура в Долнодунавския край между IV и X в.[2]

За да се добие по-пълна представа за прехода на античността към средновековието и за свързаните с него етнокултурни процеси, както и за формирането на българската народност, за нейното обществено-икономическо развитие до края на XIV в. в по-широк географски ареал, вниманието на българските и немските археолози през следващите години се насочи към територията на юг от Балкана. През 1981 г. започнаха сондажни проучвания, а от 1982 г. — редовни археологически разкопки в местността Калето, или Хисарлъка в землището на с. Рупките, Хасковска област[3]. Тази местност се намира в южните склонове на Средна гора сред т. нар. Чирпански възвишения и е прорязана от Старата река, извираща от планината и вливаща се в р. Марица на около 3,5 км източно от с. Рупките. Тя е изключително богата с археологически паметници. Върху една голяма площ от около 1000 дка при обхождания са констатирани следи от живот от неолита до късното средновековие. В по-близките или по-далечни околности са известни надгробни могили, каменни кариери, средновековни селища и руини на манастир[4].

Някои стари изследвания (без разкопки) и данните от извършените през последните няколко години археологически наблюдения и разкопки свидетелстват, че в описаната местност са съществували последователно антично и средновековно селище, с укрепени ядра на възвишенията Калето и Кайряка, между които е протичала Старата река. До настоящия момент обект на теренни проучвания е възвишението Калето с подножията му от запад и югозапад. На Кайряка са направени само отделни сондажи[5].

Калето е възникнало върху праисторическа селищна могила с размери: дълж. 170 м, шир. 150 м и вис. 18 м. Разположена е непосредствено на север край Старата река. Необходимо е да отбележим, че културните пластове от различните исторически и праисторически епохи са пострадали силно през 1965 г. от иманярски изкопи с булдозер, прорязващи възвишението на значителна дълбочина във всички посоки, особено на юг. Нанесени са големи щети не само чрез нарушаване на стратиграфията, но и чрез унищожаване на архитектурни и други селищни останки.

Цялостно теренно проучване на праисторическата селищна могила не е възможно поради покриващите я руини от антични и средновековни строежи, чието запазване и експониране е наложително. Затова тя се проучва частично, в процеса на разкриване на тези архитектурни останки, чиито основи са вкопани в пластовете ѝ. Откриват се предимно битови материали, най-ранните от които са от епохата на късния неолит. Изключително ценни данни бяха получени

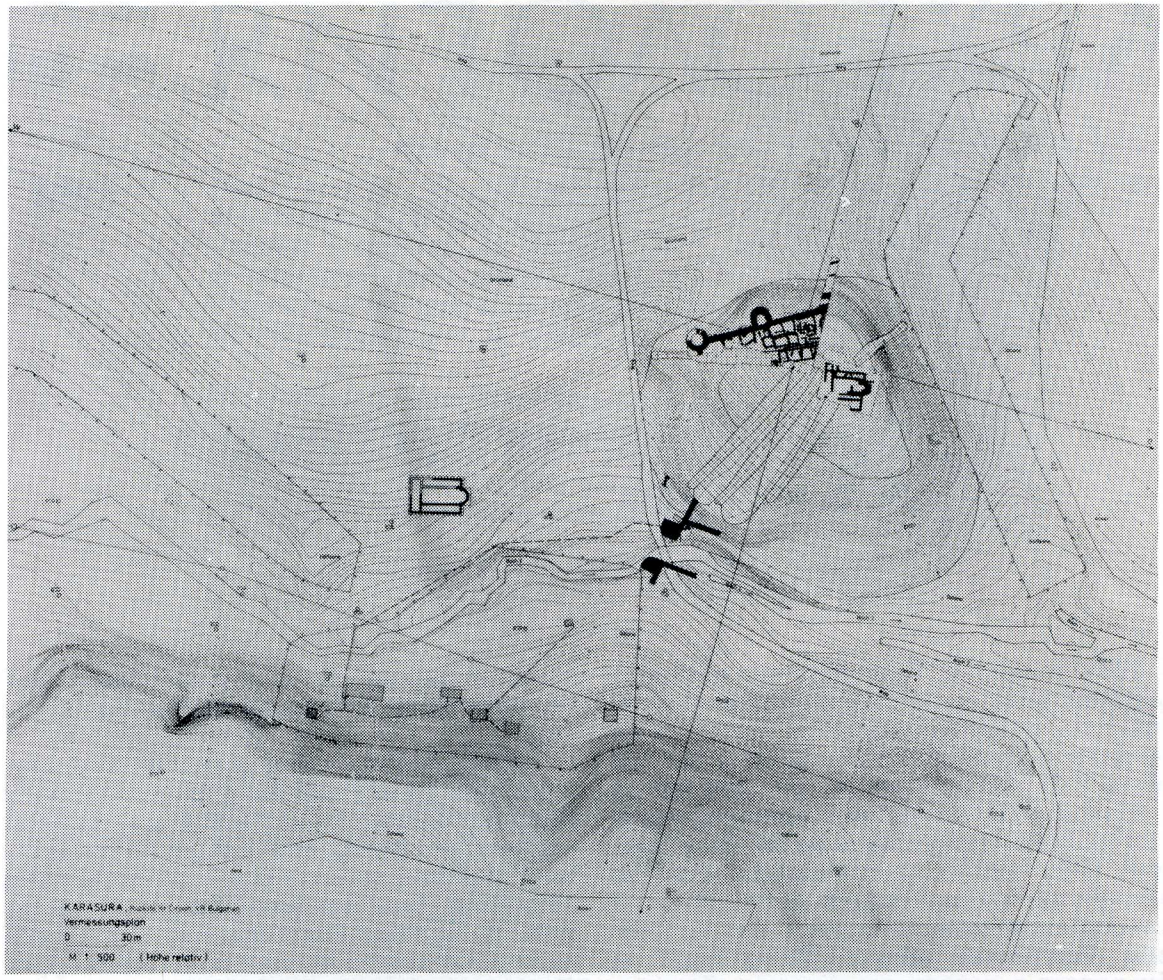

1

• *Обр. 1. Карасура — общ план. Fig. 1. Karassoura — plan général*

от северния сондаж, заложен в дълбок иманярски изкоп в могилата от най-високата ѝ точка в централната част до подножието ѝ на север с дълж. 60 м и шир. 5 м. При разкопките е достигната дълб. 12 м. По-нататъшната работа в сондажа е прекратена поради опасност от землени свличания[6]. В профилите му са установени останки от 8 последователни укрепителни съоръжения (вал и ров). Те се датират от края на ранната бронзова епоха до началото на средната бронзова епоха. Върху някои от валовете има останки от дървено-землени палисади и каменни крепиди. Към същото време се отнася и едно жилище с апсидна стена, чиито останки бяха разкрити в южния край на сондажа. То бе проучено частично. Установено бе, че е разрушено при пожар. По-ранни археологически материали, предимно керамика, се откриват разбъркани в насипите на валовете. Те произхождат от културни пластове от времето на късния неолит (Караново 4) и от енеолита (култури Марица и Караново 6) до ранния бронз (Караново 7).

Засега не са констатирани следи от обитаване на могилата между средната бронзова епоха и III в. пр. н. е. Най-ранните архитектурни останки се датират в III—I в. пр. н. е. Сред тях най-забележителни са части от каменна крепостна стена, открити в северния сондаж само на няколко метра извън късноантичната крепост. Същата стена в друг сектор е прорязана от късноантичната. Интересен факт е, че тя е фундирана в горял пласт, датиран чрез C_{14} в III в. пр. н. е.[7] Изградена е от плоски камъни в суха зидария, запазена в няколко реда. Широка е 2,85 м. При разрушаването ѝ, както се установи в сондажа, е засипан ровът. За разлика от всички по-късни строежи върху могилата, които са свързани с посоките на късноантичната северна крепостна стена, откритите руини от сгради в непосредствена близост до тракийската стена са съобразени с нейната ориентация, т. е. те са едновременни с нея.

От времето на римската власт в Тракия (I—III в. от н. е.) на могилата досега също не са забелязани селищни останки. В близката околност обаче е имало едно или повече такива селища, доказателство за което са вторично използуваните в по-късни строежи

сполии — фрагменти от колони, капители, плочи с образа на тракийския конник, които се датират най-общо във II—III в.

Най-многобройни и най-внушителни са руините на късноантичното селище. Считаме, че на това място, където е минавал главният римски път от Константинопол през Филипопол и Сердика за Наизус и Сингидунум, се е намирала пътната станция Карасура[8]. Основа за това становище са три писмени извора. Латински Итинерариум от 333 г. споменава станцията на 39 римски мили от Филипопол в посока към Адрианопол[9]. В описанието за пътуването на мъченика Александър Римски през Тракия в началото на IV в. Карасура е посочена като укрепен град на разстояние 40 мили от Филипопол и на 18 мили от Берое[10]. Има основание да се допусне, че при Карасура е имало разклон с път към Берое и вероятно селището е попадало под неговата административна власт. Посочените разстояния доста точно локализират Карасура в проучваната от нас местност. В списъка на Прокопий за новоизградените или преустроени крепости в провинция Тракия при управлението на император Юстиниан (527—565) тя също се споменава под името Карастюра[11]. Данните от изворите свидетелстват още за непрекъснат живот тук през късната античност, а също и за важното стратегическо значение на крепостта. Засега обаче името Карасура не е забелязано върху намерените преди или по време на разкопките епиграфски паметници[12].

Въпреки че до настоящия момент са разкрити само части от крепостната система, стана ясно, че тя се е състояла от две части, разположени на Калето и Кайряка, свързани помежду си със стена. По този начин на двете възвишения са били оформени две градски ядра, приспособени за самостоятелна отбрана и същевременно защитавали частите от селището в подножията им. С това се потвърждават наблюденията на Карел Шкорпил, според който по една част от крепостта се е намирала северно и южно от реката[13].

При разкопките в югозападното подножие на Калето, при т. нар. Ганена чешма, са открити масивни руини от порта, добре укрепени с два бастиона, разположени

● *Обр. 2. Калето — общ изглед. Fig. 2. Kaleto — vue générale*

2

северно и южно край Старата река, на разстояние 12 м един от друг. Реката днес е пресъхнала, но нейното корито минавало през портата и личи добре, а освен това спомени за нея има сред местното население (на с. Рупките, с. Свобода, Чирпан и др). Бастионите в план са квадратни с размери 8/8 м. Двата им външни ъгъла в посока, противоположна на течението на реката, са заоблени, вероятно за укротяване на водите ѝ. Лицевите части на бастионите са изградени от много добре обработени варовикови квадри в правилни редове. Пълнежът се състои от необработени варовикови камъни. Спойката е от бял хоросан. Бастионите са свързани с крепостни стени от различни периоди. Едновременно с тях е издигната западната крепостна стена на Калето в посока от север към юг (с отклонения към изток и запад). Тя свързва северния бастион със северозападната ъглова кула на могилата и продължава от южния бастион към възвишението Кайряка. С други думи, тази стена е укрепвала южната част на града. За съжаление в коритото на реката са изградени няколко съвременни водопровода, свързани с водоснабдяването на съседните села, които са нарушили старите градежи и това пречи за пълното изясняване на теренната ситуация. Успяхме да установим останки от две други крепостни стени, свързани с описаните бастиони и развиващи се към изток, ограждайки коритото на реката. Не е напълно ясна още тяхната датировка, но по комплексни археологически данни те са по-късни от портата и бастионите (изградени през IV в.). Може би са издигнати при едно по-късно преустройство на крепостта. Покрай стените отвътре има останки от сгради[14].

Разкритите досега части от укрепителната система на Калето (сектори от западната стена, северната стена и свързващата ги северозападна кръгла кула) показват, че те са издигнати едновременно с речната порта и бастионите през IV в. (при всички случаи преди 333 г., откогато датира първото споменаване на крепостта). И двете стени в лицевите си части са изградени от добре обработени варовикови квадри със същия пълнеж като този на бастионите при речната порта. В горните части на оцелелите им руини личат следи от преустройства. Подобре е проучена северната крепостна стена. Тя е разкрита в протежение на 80 м. Първоначалната ѝ ширина е 2,20 м, като при преустройствата в някои участъци е удебелена до 3,20 м. Променен е и съставът на спойващия камъните бял хоросан. През V в. в стената е изградена порта (шир. 4 м). В запазените руини добре личат нейните странѝци. Открит е праг с дупки за осите на явно двукрилата врата. При последвалата реконструкция на крепостта портата е била

3

● *Обр. 3. Калето — северозападна кула. Fig. 3. Kaleto — tour ronde nord-ouest*

зазидана, като от външната ѝ страна е издигната У-образна кула с размери 9/9,50 м. Тя е доста масивна — страничните ѝ стени с деб. 2,80 и 2, 30 м, а У-образната част — с деб. до 4 м. Градежът по лицата е от плоски зеленикави камъни (шифер), а пълнежът — от варовик. Спойката е от бял хоросан. Тази кула все още не може да се датира с точност, тъй като не е проучена изцяло в дълбочина. Но като се имат предвид находките и нейния тип, разпространен в българските земи през VI в., можем да допуснем, че тя е свързана с преустройството на крепостта по Юстинианово време.

Почти изцяло е проучена северозападната кръгла кула (външен диам. 10,50 м и вътрешен диам. 6 м). Тя също е много масивно крепостно съоръжение. В лицевата си част е построена от добре обработени варовикови камъни в техника опус микстум (с 4 реда тухли). Спойката е от розов хоросан. По-късните преправки са с други строителни материали и са добре изявени в руината. Подът на кулата е оформен с ред камъни и отгоре със замазка от бял хоросан. На 1,50 м над него в стените ѝ са запазени 9 легла за дървени греди, които са поддър-

жали пода на етажа. На същото ниво са открити останки от порта, свързвала кулата с вътрешноста на крепостта. Вероятно връзката между етажа и приземието се е осъществявала чрез вътрешна дървена стълба. В етажа (над който не е изключено да е имало още един, като се имат предвид масивните стени) са се пазели хранителни припаси. Свидетелство за това са множеството глинени съдове (амфори, кани, делви), разтрошени при разрушаването на кулата и открити по пода на приземието. В някои от съдовете са запазени житни зърна. Данни за причините за разрушението ни дават ясно личащите в пода и в стените на приземието пукнатини (шир. около 0,05 м). Подобни пукнатини са открити в руините от сгради вътре в крепостта. Явно те са от земетресение с голяма разрушителна сила. Още повече, че цялата западна стена на кулата е леко потънала в земните пластове. Находките от пода на приземието недвусмислено свидетелстват, че това е станало през VI в. По-късно тази кула е възстановена, като част от стената ѝ, която свързва северната и западната крепостна стена, е удебелена. Надзиданията и поправките са идентични по материал и начин на градеж с градежа на У-образната кула на северната крепостна стена, т. е. с увереност може да се каже, че те са направени също по Юстинианово време. Липсата на хиатус е доказателство, че възстановяването е извършено веднага или наскоро след земетресението.

Въпреки много сложното наслояване и преплитане на строежи във вътрешността на крепостта от различни епохи и разрушителното действие на иманярските изкопи при разкопките, съсредоточени засега в централната част и в северозападния сектор, е установена относително ясна стратиграфия и строителна хронология. Към периода на късната античност принадлежат повечето от разкритите архитектурни останки — от жилищни, култови, стопански сгради и съоръжения.

Покрай северната крепостна стена и свързани с нея са били разположени редица постройки, които могат да се отнесат към началото на IV в. Запазени са предимно в основи, изградени от необработени камъни, със спойка от бял хоросан или калов разтвор. По план са правоъгълни. Със строителството през V в. са свързани две сгради от верижен тип — едната с 4, другата — с 5 помещения. Те са били отделени една от друга с малка тясна уличка, която при по-късна строителна намеса е затворена. Находките в тези сгради, и особено монетите върху подовете им, както и житни зърна, датирани чрез метода C_{14} в 460 г., показват, че те са разрушени в последната третина на V в., вероятно при готските нашествия. Руини от постройки, изградени в V в. и разрушени по същото време, са открити и в централната част на крепостта.

Интересни са останките от две еднопространствени сгради край северната крепостна стена, от двете страни на портата. Според находките и съотношението им със стената тяхното изграждане се свързва с преустройството след земетресението по времето на Юстиниан. Постройката източно от портата, която по това време не е функционирала, е имала етаж над каменното си приземие, към което са водели стъпала. Неговият под, вероятно с дървена конструкция, се е крепял върху каменни колони — сполии и фрагменти от милиарни колони. Приземието е вкопано в земния пласт на около 0,50 м. Върху пода му от трамбована глина са намерени многобройни разтрошени амбалажни глинени съдове (амфори, гърнета) и три хромела, т. е. това помещение е имало стопанска функция. Стените на етажа и при двете сгради са били изградени от кирпич. Покритието им е било с дървена конструкция и дъсчена обвивка, а отгоре — с тегули и имбрици. Богатите находки и монетите показват, че те са разрушени в края на VI в. или в началото на VII в. най-вероятно при варварските нашествия. Но скоро след това са били възстановени, при което е направено ново вътрешно разпределение. Вероятно през ранното средновековие сградите претърпяват още една реконструкция с промени в интериора. Входът към приземието отвън, в началния вариант с каменни стъпала, е бил зазидан. Връзката с външната среда се е осъществявала чрез етажа над него, а между етажа и приземието — с вътрешна дървена стълба. Строителната техника е различна — градежът на запазената част от суперструкцията е каменен, с елементи на т. нар. рибена кост. За разлика от други известни градежи от този вид по българските земи тук са използувани малки плоски камъни или фрагменти от антични тухли и керемиди, а спойката е от калов разтвор.

В северозападния сектор на крепостта има останки от една цяла постройка, квадратна в план (размери 5/5 м, с вход от запад), и част от друга, издигнати на необитавано през античността място и в същата техника. Изглежда, че конструкцията на тези сгради не е била много издръжлива, което е наложило стените им отвън да се подкрепят с фрагменти от милиарни колони. Датирането им е много трудно, защото в тях липсват монети. Керамиката е доста архаична, наподобяваща късноантичната, но различаваща се по структура от нея. Има и няколко гърнета, работени на ръка, които могат да се отнесат към ранното средновековие — VII—VIII в. В стратиграфско отношение тези сгради са се появили след разрушаването на късноан-

4

• *Обр. 4. Калето — базилика № 1 и средновековна църква. Fig. 4. Kaleto — basilique No 1 et église médiévale*

тичните, т. е. при всички случаи след средата на VII в., което се документира и от монети на император Ираклий. Като се вземат предвид и находките, можем да допуснем датирането им в VII—VIII в.

От особено важно значение за изясняване на някои от функциите на късноантичното селище са разкритите две базилики. Едната от тях е издигната почти на най-високото място на Калето, в североизточната му част. Внушителните ѝ руини са пострадали силно от запад и юг от иманярски изкоп с булдозер[15]. По план тя е трикорабна , едноапсидна, с едноделен нартекс и с баптистерий от югоизток (още непроучен). Има следните размери: дълж. 24 м, шир. 14,30 м. Средният кораб е шир. 7,50 м, страничните — по 2 м. Апсидата — отвътре полукръгла, отвън тристенна, е с вътрешни размери: дълж. 4,90 м, дълб. 3,50 м. Нартексът е с дълж. 3. Ориентацията на храма е изток — запад, с отклонение към север около 10°.

Базиликата е построена върху необитавано през античността място. Стените ѝ са фундирани в пласт от средната бронзова епоха. Само в северния кораб има фрагменти от два зида, вероятно от сграда от елинистическата епоха (III—I в. пр. н. е.). Градежът на стените на базиликата в лицевите части е от цепен плочник и варовик, спойката е от бял хоросан. Пълнежът е от чакъл и бял хоросан. Дебелината им е 0,80 м. Ясно се разграничават два строителни периода, особено добре изявени в двете подови нива, отстоящи на 0,50 м едно от друго. Първият под е от трамбована глина. Следите от дървото по нея показват, че е бил покрит вероятно с дъски. Подът на олтара е оформен по друг начин — ред необработени камъни със замазка от бял хоросан, върху която са положени тухли. Част от тях са открити на място. Вторият под в цялата базилика е оформен по същия начин както първият под олтара. Според анализа на находките и на запазените части от стените тази постройка е издигната през IV в. Вторият строителен период може да се свърже с възстановяването на крепостта след земетресението през VI в. В източната ѝ част през ранното средновековие (в IX в.) е издигната малка църква. Липсата на хиатус между базиликата и тази църква дава основание да се допуснат два варианта — или базиликата е функционирала до строежа на средновековната църква, или пък при започването на строежа тя е била в руини, които са били известни на средновековните майстори и те са спазили традицията на

5

• *Обр. 5. Базилика № 2. Fig. 5. Basilique № 2*

културното място, издигайки нова църква на мястото на старата, след като са разчистили насипите с рушевини и са преизползували годния строителен материал (последното — и в двата варианта).

В първата публикация на резултатите от сондажните проучвания в Карасура е обнародван планът на базилика № 2[16]. Нейните разкопки не са приключили, но разкритото е достатъчно, за да се направят някои заключения. Базиликата се намира в западното подножие на Калето, на 60 м извън стените

на крепостта. По план тя също е трикорабна, едноапсидна, с нартекс на запад. Общите ѝ размери са: дълж. 31,40 м, шир. 17,50 м. Средният кораб е с размери: дълж. 19 м, шир. 8 м. Страничните кораби са широки по 3,30 м. Апсидата отвътре е с дълж. 6,20 м и дълб. 3,80 м. Нартексът е с размери: 4,30/16 м (отвътре). Ориентацията на базилика № 2 повтаря тази на базилика № 1, отклонението към север е 11°. Засега е открит само един вход — между нартекса и средния кораб, като за този праг е използуван чудесен мраморен релеф на тракийски конник (обр. 6). При разкопките на различни места из базиликата са открити още четири подобни релефа. При три от тях личи, че релефът е разбит умишлено. Вероятно на това място или в непосредствените му околности е имало тракийско светилище, откъдето произхождат сполиите.

Стените на базиликата са изградени от обработени варовикови камъни или зелени плоски камъни (шифер) с пълнеж и спойка от бял хоросан. Както се вижда, повтарят се особености, съответстващи на двата основни строителни периода на крепостната стена от късната античност — нач. на IV в. и втората пол. на VI в. Вероятно и тази сграда е пострадала при земетресението и е възстановена след това. Деб. на зидовете ѝ в суперструкция е 0,70 м, а в субструкция — 0,80 м. Стените са фундирани в праисторически пластове, а на места — в чиста глина, на дълб. до 1,80 м. Отвътре са били украсени с фрески. Открити са фрагменти от тях, оцветени в червено.

Корабите са били разделени чрез колони. Бемата е отделена от протезиса и диаконикона със стени. Пред апсидата има останки от база на олтарна преграда, изградена от обработени варовикови камъни от по-стари римски строежи.

Подът на базиликата е разрушен от покъсни гробове и при съвременната обработка на земята. За неговото оформяне може да се съди по останките в олтарната част на нартекса. Подът на олтара е покрит като този на базилика № 1 — с ред камъни, хоросанова замазка и тухли, а на нартекса — с трамбована глина и тухли.

Под пода на диаконикона се откри съоръжение от две малки успоредни тухлени стенички (останки от урна или съкровище). То частично застъпва зидан тухлен гроб, вкопан на 0,50 м под пода (обр. 5).

Разчистеният в него скелет е с опънати горни крайници и е на възрастен индивид. Находки липсват, но тази особеност в погребалния ритуал и местоположението на гроба дават основание да се допусне, че погребаният е бил епископ или друго висше духовно лице. Това, както и по-голямата представителност на базилика № 2 в сравнение с тази на Калето позволяват да се направи предварителен извод, че базиликата е епископска, а оттук — че късноантичният град Карасура е играл важна роля в духовния живот на Тракия през късноантичната епоха. Разбира се, тези заключения могат да бъдат допълнени или коригирани при по-нататъшните проучвания.

За уточняване на етническия състав на населението, обитавало изследваната местност през ранното средновековие и особено в първите му векове, при досегашните разкопки не са получени достатъчно данни. Както е известно, славяните са се заселили на юг от Балкана още през VII в. Базирайки се на някои находки, в частност на споменатите глинени съдове, правени на ръка, може да се приеме, че ако не цялото население на средновековното селище върху късноантичния град, то най-малкото част от него е било славянско. Какво е обаче съотношението между него и местния субстрат, за какъвто все пак има известни податки, и има ли континуитет в културата — това са въпроси, на които все още не можем да дадем задоволителен отговор. Ясно е едно — че животът (според данните от разкопките на Калето) продължава без прекъсване независимо от нашествия и разрушения. Несъмнено е и това, че през следващите столетия (от IX в. нататък) населението е българско поне в основната си преобладаваща част, така както и в останалите райони и селища на южнобългарските земи. Данните от историята са категорични в това отношение въпреки превратната историческа съдба на тези земи, в които неведнъж българската политическа власт се е сменяла с византийска, и обратно. Средновековното селище над античната Карасура е прекратило съществуването си най-късно в края на XIV в.

Все още не знаем дали през ранното средновековие (VII—XI в.) това селище се е разпростирало върху възвишението Кайряка поради малкото проучвания, извършени досега там. Както посочихме, на Калето има градежи от VII—VIII в. Има постройки и от IX—XI в. В централната част на могилата са открити две жилища от това време. По план са квадратни, с размер 3/3 м. Вкопани са на около 0,50 м в земния пласт, като вкопаната част е облицована с едноредова зидария от зелени плоски камъни (шифер), споени с бял хоросан. Подовото ниво се очертава от пласт твърда трамбована глина. Жилищата са разрушени при пожар. Към същия период се отнасят разкритите няколко големи крушовидни ями с дълб. до 1,50 м, в които са намерени керамични фрагменти и монети. В една от ямите са открити 9 византийски анонимни монети от края на X — началото на XI в., чрез които се датира това разрушение, засегнало цялото селище. По монетите е

6

Обр. 6. Плоча с изображение на тракийски конник — сполия от базилика № 2. Fig. 6. Plaque avec image de cavalier thrace — spolia de la basilique № 2

полепнала тъкан, показваща, че са били в кесия. Такива монети са намерени и в други ями, и в жилищата заедно с многобройна битова керамика, част от която е със златиста ангоба. Това е много ценно откритие, защото внася изменение в долната хронологическа граница на керамиката със златиста ангоба от българските земи, която досега се отнасяше предимно към XII в. и най-рано към средата на XI в.

През IX в., както споменахме, върху източната стена на наоса на базилика № 1 е построена малка еднокорабна едноапсидна църква с нартекс от запад. Тази сграда е пострадала силно и е доста унищожена от по-късни гробове и от съвременната иманярска намеса. Ориентацията ѝ съвпада с тази на базиликата. Размерите ѝ са: дълж. 12 м, шир. 6 м; във вътрешността на наоса —

5/5 м, а на нартекса — 2,50/5 м. Дебелината на стените е 0,70 м. Те са изградени от обработени варовикови камъни със спойка от бял хоросан. Явно строителният материал е извлечен от руините на базиликата. За стабилизиране на олтара източната стена е по-масивна (деб. 1 м). Ясно се разграничават два строителни периода. През първия стените са без фундамент и стъпват направо на пода на базиликата, който е използуван за под на църквата. По-късно се извършват известни промени в интериора, без да е ясно, кога точно е станало това и по какви причини. Нивото на пода е повдигнато с 0,30 м, без да се променя характерът му — ред камъни със замазка от бял хоросан и отгоре тухли. Тухлената настилка е запазена частично в олтарното пространство, оформлението на което е усложнено. Данни за това ни дава относително добре запазената част, северно от апсидата. Северната стена на църквата е изместена с 0,20 м навън. Между началото на апсидната конха и източната стена, вляво от нея, е издигната напречна стена (посока изток — запад) и така вляво от тази конха се е оформило самостоятелното пространство — протезис. Вероятно и от дясната страна на апсидата е извършено подобно преустройство (наложено може би от изменения в църковния ритуал) и е оформен диаконикон. Протезисът е с квадратна форма, каквато вероятно е имал и диакониконът (вътрешни размери 0,80/0,80 м). Измененията са създали необходимите условия за ново, куполно покритие на църквата. В останките от градежа от този период при апсидата и протезиса личи опус микстум в три реда. Отвътре църквата е била богато украсена със стенна живопис, фрагменти от която са намерени при разкопките. Тя е разрушена най-вероятно заедно с цялото селище през XI в. при нашествията на печенези, узи или кумани. Свидетелство за това е намереното в насипа глинено гърне с 49 бронзови анонимни византийски монети от края на X — началото на XI в. При църквата е разкрит голям некропол, от който досега са разкопани 227 гроба. Ориентацията им е запад — изток, често със сезонни отклонения. Погребенията са извършвани в ями, частично или изцяло облицовани с камъни, но има и такива без облицовка, в които покойниците са били полагани в дървени ковчези. Ритуалът е християнски. Ръцете са скръстени в коремната област или върху гърдите. В един случай малко дете е погребано в поза на хокер. Под главата много често са поставяни плоски камъни или тухли. 67% от гробовете са детски. Обикновено покойниците са полагани в гроб по един, но се срещат и двойни погребения, между които и такива на майка с дете. В два гроба са открити дарове — керамичен съд с по едно цяло яйце. В някои гробове има много богати украшения — гривни от стъкло и бронз, пръстени и обеци от сребро, бронз и мед, наушници, бронзови кръстове, амулети, огърлици от стъкло. Най-голямата огърлица, явно многоредова, е с повече от 8 хиляди мъниста (синци). Гробовете са разположени много гъсто един до друг и един над друг. Общо в некропола се долавят три хоризонта, чиято датировка се определя от находките в гробовете. Първият е между разрушението на базиликата и строителството на църквата (до IX в.), вторият — едновременен с църквата (IX — нач. на XI в.) и третият — след разрушението ѝ (XI—XIV в.). Част от гробовете от последния хоризонт са разрушили или обезличили зидовете ѝ.

Между XI и XIII—XIV в. се датират разкритите части от постройки — каменни зидове със спойка от бял хоросан или варов разтвор. Останки от селището от това време има и в северното подножие на Калето, и върху възвишението Кайряка на юг[17].

Що се отнася до укрепителната система през средновековието до XIV в., изглежда е използувана тази от късната античност, но не е ясно дали е функционирала пълноценно и докога е запазила своята цялост. Свидетелство, че е продължило използуването ѝ, са многобройните поправки и удебелявания в северната куртина, на северозападната кръгла кула (може би превърната в бастион), а също и фактът, че при изграждането на постройки край тази стена ориентацията им е съобразявана с нея. През XIII—XIV в. обаче значението на крепостта на Калето е намаляло, щом като отвън до същата стена са били долепени постройки.

Общо за средновековното селище на този етап на проучване могат да се направят следните обобщения. Между VII и IX в. то не е имало изявени градски функции; играело е роля предимно на военен център в северните предели на Византийската империя, за което е спомагала важната му стратегическа позиция. След IX в. и покъсно, особено през XII—XIII в., структурата и културата му имат градски характер. През времето на развития феодализъм неговото централно ядро по всяка вероятност е било възвишението Кайряка, което ще бъде обект на задълбочени бъдещи теренни изследвания.

[1] Iatrus — Krivina, Bd. 1—3. Berlin, 1979, 1982, 1986; Bd. 4 (под печат); Bd. 5 (в подготовка).

[2] J. Herrmann. Die altbulgarische Siedlung über dem antiken Kastell Iatrus (Krivina bei Russe, VR Bulgarien). Zum Aúschluß der Ausgrabungen. — Iatrus — Krivina, Bd. 3. Berlin, 1986, 5—23; M. Wendel. Die mittelalterlischen Siedlungen. — Op. cit., 183—204.

[3] J. Herrmann, D. Nikolov. Beginn und erste Ergebnisse archäologicher Ausgrabungen in der antiken Straßenstation Karasura bei Stara Zagora, VB Bulgarien.

Einführung. — Klio, 65, Hf. 1, I, 1983, 5—7; B. Bötger, M. Wendel. Karasura und die Sondernarbeiten im Jahre 1981. — Op. cit., II, 7—25.

[4] B. Bötger, M. Wendel. Op. cit., 9—13.

[5] Първият том „Карасура" е в подготовка.

[6] Описанието на пластовете е направено от П. Георгиева, Й. Херман и Х. Тодорова. Обработката на керамичния материал е извършена от П. Георгиева (публикацията е в подготовка).

[7] За датировката вж. J. Herrmann, D. Nikolov, M. Wendel. Karasura — antike Straßenstation und mittelalterliche Siedlung bei Rupkite (VB Bulgarien). — Das Altertum, 32, Hf. 2. Berlin, 1986, p. 91, fig. 2, 3.

[8] Братя Шкорпилови. Паметници из Българско. С., 1888, 44—48; М. Събев. Чирпански древности. Чирпан, 1906, 20—24; К. Иречек. Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи. — БИБ, IV, т. 4, 1932, с. 150; Д. Цончев. Римският път Philippopolis — Carassura и разклонението му при Ranilum. — ГПНМБ, 1942 за 1940—1941, 40—60; П. Делирадев. Принос към историческата география на Тракия, I. С., 1933, 323—324; B. Bötger, M. Wendel. Op. cit., 16—17.

[9] Paulus. Real — Encyclopädie der classischen Altertumswissen schaft. Bd. IX, 1916, sp. 2353; ЛИБИ, т. I, 1958, с. 41.

[10] Д. П. Димитров. Пътуването на св. Александър Римски през Тракия. — ИАИ, т. 8, 1934, 116—161.

[11] ГИБИ, II. С., 1954, с. 176.

[12] G. Mihajlov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae, III. S., 1964, 80—86, No 1624—1634; B. Bötger. Nobilissimis Caesaribul. Meilensäulenfunde in Karasura. — Das Altertum, 32, hf. 2. Berlin, 1986, 117—122.

[13] Братя Шкорпилови. Цит. съч., 44—45.

[14] Разкопките не са приключили.

[15] B. Bötger, M. Wendel. Op. cit., p. 13.

[16] Ibid., 22—24.

[17] Разкопките продължават.

[18] B. Bötger, M. Wendel. Op. cit., p. 10.

Etudes archéologiques à Karassoura

J. HERMANN, M. WENDEL, V. NEŠEVA

(Résumé)

Au cours de 1988 s'achèvent trois décennies depuis le début des études archéologiques sur le territoire de la République populaire de Bulgarie, entreprises par l'Institut archéologique avec musée près l'Académie bulgare des sciences et l'Institut central d'histoire ancienne et d'archéologie près l'Académie des sciences de la Republique Populaire d'Allemagne. Après les fouilles réussies le long du limes danubien — du castel de la Basse antiquité Jatrus et du site médiéval au-dessus de lui — près du village Krivina, région de Razgrad (1958—1980), les études coordonnées ont continué dans la plaine de la Thrace, dans la localité „Kaleto" ou „Hisarläka" près du village Rupkité, région de Haskovo. Cette contrée d'une superficie de 100 hectares, abonde en monuments archéologiques de différentes époques historiques. Là s'élèvent les collines „Kaleto" et „Kajrjaka", entre lesquelles serpente Starata reka.

„Kaleto" est un tell préhistorique. Il est étudié partiellement étant donné qu'il est couvert de vestiges architecturaux compacts de l'Antiquité et du Moyen Age. La stratigraphie dans sa partie centrale est troublée par des excavations profondes effectuées par des chercheurs de trésor. Lors du sondage nord d'une grandeur importante ont été établis 8 équipements de fortification — remblai / fossé de la fin de l'âge du bronze tardif et moyen. Des vestiges culturels plus anciens, avant tout de la céramique, se trouvent dans les comblements des remblais — du temps du néolithique récent, de l'énéolithique tardif, de la fin de l'énéolithique et de l'âge du bronze tardif. On a découvert également des fragments d'un mur d'enceinte du IIIe—Ier s. av. n. ère à proximité immédiate du mur nord de la forteresse de la Basse antiquité. A cet endroit, sur la route romaine principale Constantinople — Philippopolis — Serdica — Singidinum, au cours du IVe—VIe s., d'après les sources écrites mentionnées, se trouvait la station routière Karassoura. La localité, qui était bien fortifiée, était située sur les deux hauteurs „Kaleto" et „Kajrjaka" et à leur pied. Les deux forteresses étaient reliées par un mur avec une porte fortifiée qui est l'objet d'études archéologiques. Jusqu'à présent ont été découvertes des ruines massives des équipements de forteresse dans la partie nord de „Kaleto", des vestiges architecturaux de maisons d'habitation et d'une basilique à trois nefs dans les limites de cette forteresse, d'une deuxième basilique également à trois nefs avec un tombeau vraisemblablement d'un évêque dans le diaconicon, située au pied ouest de „Kaleto". La localité a subi certains ravages par suite des invasions des Goths au Ve s., d'un tremblement de terre au VIe s. (rétablie pendant le règne de l'empereur Justinien), des invasions et peuplements slaves pendant le VIIe s. Les traces les plus anciennes de vie du Moyen Age bulgare peuvent être rapportées vers les VIIe—VIIIe s. On constate un habitat plus intensif entre le IXe et les XIIIe—XIVe s. Des ruines de constructions d'habitation ont été découvertes sur les couches de la Haute antiquité de „Kaleto", des traces de reconstruction des équipements des forteresses à cet endroit, une petite église à une nef du IXe—Xe s., apparue sur les vestiges de la partie est de la basilique dans la forteresse, avec une nécropole autour d'elle (IXe—XIVe s.). La localité médiévale était également située sur les deux hauteurs et à leur pied.

Les fouilles du site archéologique Karassoura contribueront à la solution d'une série de problèmes imprortants liés à la genèse et au caractère des cultures en Thrace depuis la plus Basse antiquité jusqu'a l'expansion turque à la fin du XIVe s.

„Одриският дял“ в Рогозенското съкровище

ИВАН МАРАЗОВ

Едва ли е имало в българската археологическа наука толкова бурен период на дискусии, на раждане на хипотези, на смели предположения, на активни търсения, колкото през годините, последвали откриването на Рогозенското съкровище. Всички ние дължим особена признателност на откривателите, които чрез бързата публикация ни дадоха възможност само месеци след обявяването на находката да разполагаме с този изключителен във всяко отношение материал[1]. Естествено беше от самото начало вниманието да се насочи към тълкуването на надписите и сцените по съдовете от Рогозен или пък към причината за самото заравяне на съкровището. И аз самият отдадох дан на този порив. Но време е да потърсим и някои по-сигурни опорни точки за нашите хипотези. А те могат да бъдат дадени единствено от внимателния стилово-технологичен анализ на фиалите и каните, който би ни позволил да ги разположим в цялостния контекст на тракийската торевтика и по този начин по точно да си представим картината на движението на скъпоценните предмети в културния оборот на Тракия.

Предлаганата статия има за задача да изяви онези рогозенски съдове, които биха могли с много голяма сигурност да се припишат на продукцията на одриските ателиета. На пръв поглед в този опит няма нищо трудно — тези вази носят надписи, съдържащи имената на одриските царе Котис и Керсеблепт и на принадлежащите им селища от района на Свещената планина. Но около това основно ядро можем да присъединим още толкова предмети благодарение на сравнителния стилов анализ. А това значително изменя относителния дял на одриските дарове в трибалското царско съкровище. От друга страна, ние получаваме информация и за характера на торевтиката като организирана производствена дейност в рамките на Одриското царство. Няма да се спирам на пътищата, по които одриските съдове са попаднали в това съкровище, тъй като вече направих това на друго място[2].

1. Някои от надписаните фиали (№ 27, 28, 30, 31) са без всякаква украса, което значително затруднява работата по класификацията им, тъй като отсъствува най-важният диагностичен белег — декорацията като фонд от орнаменти и система на организацията им. Единствено по профила на тези чаши можем да съдим за някаква общност, свидетелстваща за произход от едно ателие. Разбира се, самата техника на изработка (леене или изчукване по калъп, начина на обработка на повърхността и т. н.) може да ни предостави някакви допълнителни данни за общ произход. Най-ранна от тази серия гладки фиали е № 27 — тя носи името на Саток, а аз поддържам мнението, че то принадлежи на одриския принц от третата четвърт на V в. пр. н. е.[3] Тъкмо тази чаша е лята (и значително по-тежка, т. е. и по-скъпа), а освен това има изискан силует, строго издържани контури и чисти изгладени повърхности. Ако я сравним с фиала № 30, произведена за Котис I и подарена му от града Апрос, веднага ще проличи разликата в стила: последната е грубо изчукана и особено във вътрешната си повърхност изобщо не е била изглаждана. Това сравнение може би ни разкрива различия от хронологически характер, а може би е и въпрос на производствен център. Но една друга лята фиала от Рогозен (№ 32) показва качествата на „сатоковата“ чаша и според мен това е белег за датирането ѝ от края на V в., т. е. от времето преди Котис. Докато фиали № 34 и 36 са по-близки до съда от Апрос, а по профил (висока шийка, разширяваща се по права линия към устието и сравнително плитко тяло), както и по размери (0,10 × 0,035 и 0,105 × 0,039) показват използването на общ калъп за изчукване. Може би към същата група трябва да присъединим и чаша № 37, която е по-плитка, но по профил се приближава към вече описаните. Чаша № 28 носи името на Котис и топонима Беос. Както профилът, така и размерите напомнят двете фиали с идентични надписи от Могиланската могила (0,127 × 0,045 и 0,125 × 0,045). Точно със същите размери и пак без украса е и втората фиала от Рогозен, подарена на Котис от Апрос (№ 31 — 0,125 × 0,042), макар че нейният профил е различен. Още един екземпляр от Беос (намерен в Аджигьол) е лишен от декорация. Всичко това ни води към убеждението, че фиалите от Беос и Апрос принадлежат към една и съща серия „съдове без украса“, произведена в едно одриско ателие. Така за пръв път се поставя въпросът, дали във всяко от селищата, подарявали тези чаши, е съществувало собствено ателие? Отговорът ще търсим в

по-нататъшните анализи. Към същия тип гладки фиали принадлежат и намерената в Александрово (0,122 × 0,045 и със сходен профил) и носещата топонима Гейстай чаша от Рогозен. За да се даде някакъв отговор на въпроса — лятите или чуканите гладки фиали са по-ранни, — е необходимо да се привлече и екземплярът от Александрово с най-близки паралели в № 27 и 32 от Рогозен: докато последните са ляти, александровската е изчукана, което може би свидетелства за по-късни опити да се подражава на по-ранни (и изработени в друга техника) образци. Тъй като съкровището от Александрово съдържа надписана с името на Котис фиала, то и тази чаша може да се датира от негово време. Тази група от плитки фиали без всякаква украса със сигурност могат да се определят като одриски, тъй като по-голяма част от тях носят надписи с познати царски формули на одрисите. Следователно проникването им в земите на север от Хемус може да бъде интерпретирано като резултат от културни и политически контакти на техните владетели с одриските царе.

2. Следващата голяма серия фиали от „одриския дял" на Рогозенското съкровище ни дават чашите с обозначени чрез врязани линии (а не пластично изчукани) канелюри, чиито закръглени върхове са съединени с островърхи ъгълчета („ламбди"). Две от тях (№ 44 и 46) произхождат от Ергиске, но са подарени на двама различни владетели: Котис и Керсеблепт. Размерите им са почти еднакви (0,139 × 0,041 и 0,141 × 0,035), канелюрите са във вид на широки плоски езици, изпълнени в техниката на гравировка. Въпреки че като подаръци тези две чаши са разновременни, няма съмнение, че са изработени от един и същ майстор.

Другите три фиали (№ 45, 47, 53) имат еднакъв декор на дъното: тесни канелюри, съединени с островърх ъгъл. Първата и втората носят топонима Гейстай, а третата е без надпис. Към тях трябва да прибавим и известната фиала от Александрово, която също е подарена на Котис от Гейстай. Размерите ѝ (0,135 × 0,048) са близки до тия на останалите (0,135 × 0,048; 0,115 × 0,049; 0,106 × 0,038), а канелюрите в края си са съединени с познатите ъгълчета. В техническо отношение също се наблюдава голямо еходство на изпълнението. Около умбото на № 53 е изчукана ивица от кръгчета с точки, съединени с дъгички. Същият орнамент украсява това място и във фиала № 46, принадлежаща към тази група. Други две подобни фиали познаваме от Перету и от Хомина могила. Същият орнаментален пояс около умбото откриваме и в № 26 от Рогозен. Така се получава една доста голяма серия фиали, украсени според един модел. Възможно е общият прототип да е бил създаден тъкмо в ателието на одриските царе, тъй като повечето чаши, чийто декор го следва, са надписани за Котис. Към същата група трябва да прибавим и фиала № 104 (0,126 × 0,038). И в нея канелюрите не са много правилни, т. е. леко се извиват около радиалната ос, а в горния си край са съединени със същите ъгълчета. Около умбото има пластичен кръг, който го отделя от ивица растителен орнамент: бръшлянова клонка, извита като петолъчна звезда със заоблени краища. Този орнамент е много популярен в украсата на тракийските съдове. Чисто графично той е изобразен и в една фиала от Перету.

По някои чисто технически показатели (освен по надписите) още три фиали (№ 40, 41, 43) могат да бъдат отнесени със сигурност към одриския дял. Размерите им варират между 0,12—0,14 × 0,034—0,052. Общото между тях е оформлението на зоната около умбото. Обикновено това е доста широка чиста ивица във формата на неправилен кръг, в който и самото умбо не винаги точно е центрирано. От друга страна, умбото не е чисто изявено като правилна полусфера, липсва тази пластическа категоричност на обема, характерна за най-добрите образци фиали в съкровището. В № 41 умбото е отделено от заобикалящата го ивица с тесен пояс от редки дъговидни насечки. Макар и в друга декоративна система и друго стилово изпълнение, този мотив се среща и във фиали № 57, 62 и 105 от Рогозен.

3. Фиала № 42 е надписана на Котис от Аргиске. Но нейната украса рязко се различава от всичко, което познаваме като декоративен фонд на одриските майстори. Тялото е покрито с големи чашки на лотосови цветове, предадени в нисък релеф и с триъгълно сечение на обемите. Те се скачват в краищата на листата. Между тях във висок релеф и с триъгълно сечение на обема са изчукани бадеми, с острия край насочени към умбото. В триъгълния отвор на лотосовата чашка е представена тичинка във вид на много умалено копие на бадемите. Този тип украса определя № 42 към т. нар. „езически фиали". В типологията на Лушай тя намира паралели сред твърде ранни образци от Ашур[4]. И у нас най-ранните фиали (например тези от Мушовица или фрагментът от сребърна чаша) застъпват именно този тип. Много близка до рогозенския екземпляр е една сребърна фиала от Музея на древния Изток в Токио (Инв. № 179071)[5]. Тук в чашката на лотоса е поставено триъгълно листо. Тази фиала е определена като „ахеменидска" и е датирана от VI в. пр. н. е. В сравнение с тази чаша рогозенската изглежда по-малко архаична, а изпълнението ѝ — по-малко рафинирано. Това впечатление се създава от съотноше-

нието на обемите на листата на лотоса и на бадемите. В ахеменидската чаша много добре е осъществен този равномерен ритъм между тях, който осигурява доминиране на първите върху дъното, а на вторите върху стените. Тук бадемите свършват малко под средната част на листото, докато в рогозенската фиала те стигат почти до дъното на чашката. Най-после в сравнение с токийския екземпляр в нашия съд обемът на орнаментите не е толкова силно изявен. И в други ахеменидски фиали бадемите, редуващи се с лотосов цвят, са основен декоративен мотив. Понякога обаче лотосът е представен чрез гравирани линии[6], друг път в много слаб обем[7]. Рогозенската фиала явно принадлежи към тази дълга източна традиция, тъй като повтаря доста точно структурата на декора и характера на орнамента. Трудно е да я датираме от толкова ранна епоха — VI в. пр. н. е. Надписът върху шията я отнася към времето на Котис, макар че това е само датиране на акта на подаряване, а не и на произвеждането на съда. Показателно е, че върху умбото е прилепена глава на Аполон във фас, каквато виждаме (но изчукана направо върху омфалоса) и във фиали № 101—103 от съкровището. Следователно явно проличава, че чаша № 42 е била вторично употребена като дар. Сред инвентара на целия одриски дял ние нямаме друга такава фиала нито като специфика на украсата, нито като качество на изпълнението. Поради това смятам, че тя не е произведена в одриското ателие, а е била внесена в хазната (във вид на подарък, данък, плячка, покупка). Ако приемем, че тя е ахеменидска (от края на V — началото на IV в. пр. н. е.), ние се оказваме пред един любопитен пример на вторична обработка на чужд предмет от тракийски майстор, който е изписал политико-обредната формула, изчукал и прилепил емблемата с образа на божеството, почитано от неговия владетел. Това е убедително доказателство за тезата, според която не произходът, а функционирането определя принадлежността на едно произведение към дадена култура.

Няма никакво съмнение, че тази фиала е образувала заедно с чашите № 101—103 и кана № 112 един обреден сервиз. Всички са обединени от присъствието на Аполон: чрез образа (във фиалите) или чрез името (в надписа върху устието на каничката). Трите по-малки фиали имат еднакъв профил и еднакви размери (0,124 × 0,039, 0,122 × 0,036, 0,124 × 0,037). Украсата им от гъсти канелюри се повтаря във всеки съд, а на дъното върху омфалоса е изчукан образът на Аполон. Както показва В. Василев, дребните разлики в чертите на лицето се дължат на различно поставяне на матрицата[8]. Макар и без тази допълнителна

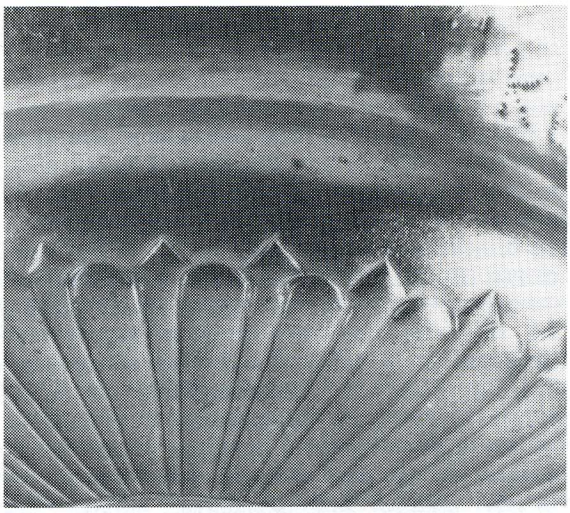

1

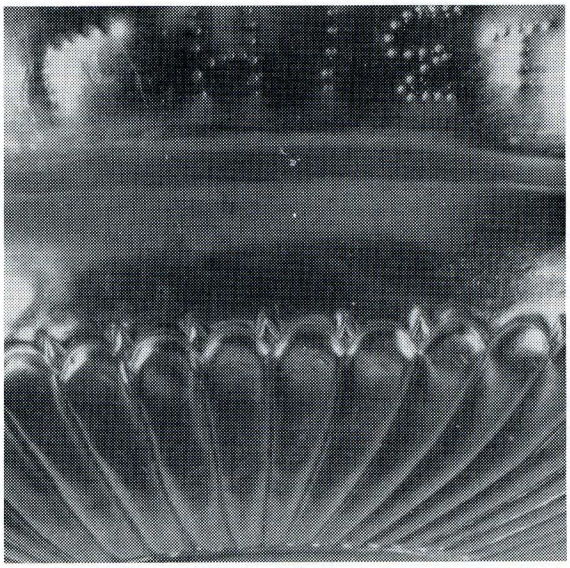

3

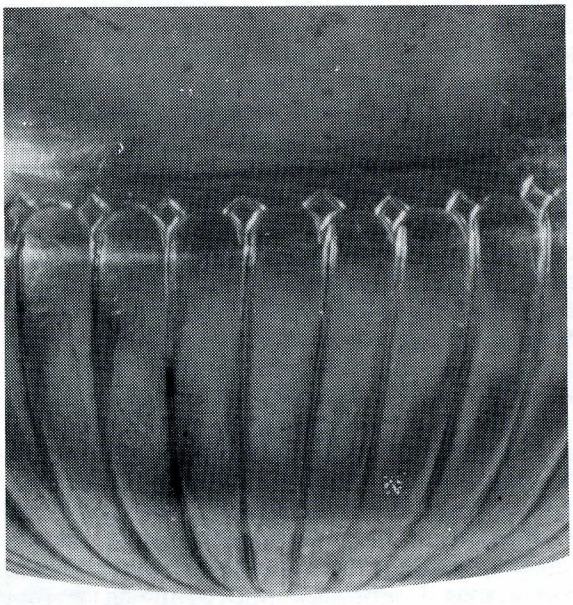

4

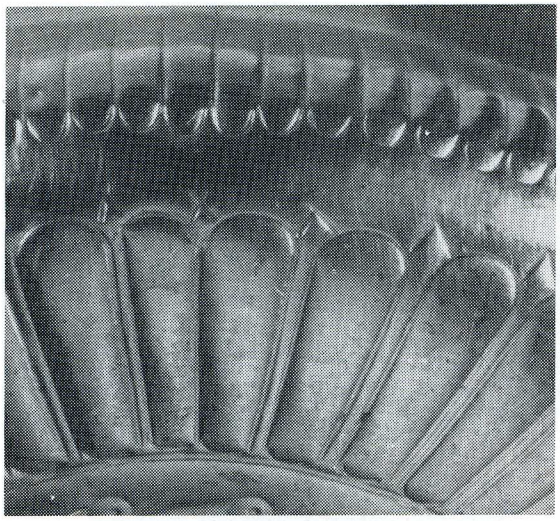

2

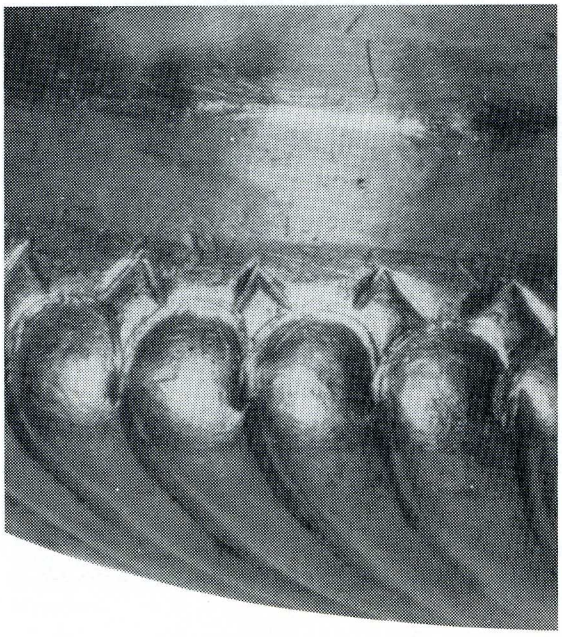

5

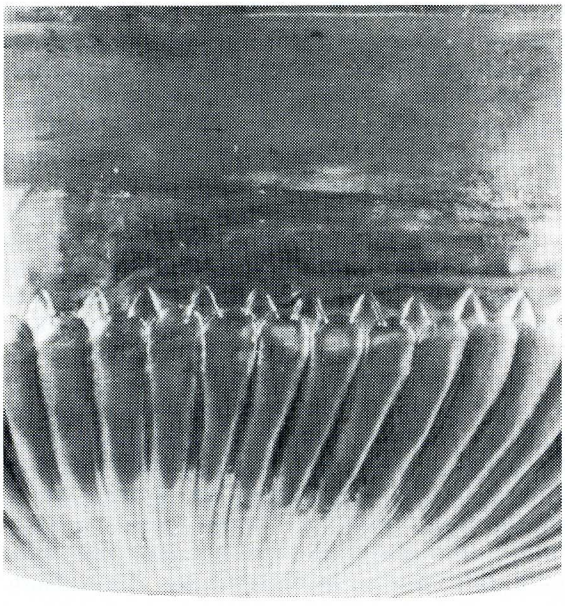

6

украса върху умбото, фиала № 40, за която вече стана дума, има същите размери и същия профил (особено сравнена с № 103). Тя е подарена на Котис от Беос, докато за № 101—103 можем да сме сигурни, че произхождат като дарове от Ергиске.

Кана №112, която принадлежи към „Аполоновия мистериален сервиз", рязко се отличава от всички останали канички в Рогозенското съкровище. Тя има яйцевидна форма на тялото с остро дъно и в това отношение може да бъде сравнена с каничката от Борово, която също е одриски дар и преди това е била пазена в хазната на Котис I. Освен това тази кана е лята. Цялата ѝ украса се състои от два пояса издължени овули, разположени в основните архитектонични точки: при съединяването на шийката с тялото и в най-широката част на тялото. Тези орнаменти, както и самото устие са позлатени. Въпреки доста лошото състояние на каната може да се твърди, че устието ѝ е имало трилистната форма на гръцките кани от типа ойнохое. За съжаление дръжката липсва, макар да са останали следи от припоя. Ако за другите кани сме сигурни, че биха могли да се оставят, тъй като имат солидни столчета, то ползването с този екземпляр е възможно само ако има виночерпец, т. е. по начина, показан в каничката от Борово — там еротът-виночерпец държи в ръка именно такъв съд, с който зачерпва от виното в кратера.

4. Фиала № 86 има своеобразна украса върху дъното: от умбото излизат осем лъча на звезда, оформени като тесни и издължени бадеми. Те са проектирани върху един фон от ромбчета с пирамидален обем. Ромбовидният орнамент има много стара дата тъкмо в украсата на фиалите. Най-ранният пример ни дава иранската фиала от Келермес, която обикновено се отнася към началото на VI в. пр. н. е.[9] В тракийските паметници той е също представен във фиалата от Браничево[10]. И тя има профил, сходен с този на рогозенската чаша — тялото е високо почти колкото шийката, шийката леко се извива едва в горната си част, докъдето върви почти отвесно. Радиално разположените издължени бадеми често се срещат като украса по дъното на фиалите. В една много плитка сребърна чаша от Майнц с неизвестен произход от умбото излизат пет много дълги и тесни

● *Обр. 1. Фиала № 44 от Рогозен. Fig. 1. Fiale No 44 de Rogozen*
● *Обр. 2. Фиала № 46 от Рогозен. Fig. 2. Fiale No 46 de Rogozen*
● *Обр. 3. Фиала № 45 от Рогозен. Fig. 3. Fiale No 45 de Rogozen*
● *Обр. 4. Фиала № 47 от Рогозен. Fig. 4. Fiale No 47 de Rogozen*
● *Обр. 5. Фиала № 53 от Рогозен. Fig. 5. Fiale No 53 de Rogozen*
● *Обр. 6. Фиала № 104 от Рогозен. Fig. 6. Fiale No 104 de Rogozen*

бадема с ръб по средата[11]. Дванадесет бадема са разположени лъчеобразно около умбото на една също плитка фиала от Метрополитенския музей[12]. Според фон Ботмер тя произхожда от Магна Греция и се отнася към елинистическата епоха. Всички известни сравнителни материали показват, че този орнамент, наричан и „колело", е служел за украса на плоски предмети и плоскодънни фиали, и то след средата на IV в. пр. н. е. Той често се среща и като емблематичен знак в македонските паметници на торевтиката и нумизматиката[13]. Ето защо бихме могли да предположим, че „колелото" се появява по-интензивно върху съдовете по време на политическото и военното издигане на Македония. Тази хипотеза се подкрепя именно от нашите фиали: браничевската носи името на одриския владетел Аматок II (след 359—346 г. пр. н. е.). Тези две фиали несъмнено са излязли от една работилница — тази на одриския цар, както показва надписът. Още един съд от това по-късно време е известен със сигурност в Рогозенското съкровище — фиала № 44 носи името на Керсеблепт, управлявал заедно с Аматок II след смъртта на Котис I. Именно стиловата общност между чаша № 86 от Рогозен и браничевската фиала ни позволяла да ги отнесем и двете към Аматок. Забележителните разлики в декоративната система, наблюдавани в подписаните от двамата царе фиали, може да се обясни с факта, че те са имали вече две работилници. А това отразява реалната политическа ситуация в одриското царство след смъртта на Котис. Доколкото ни позволяват стиловите анализи и сравнения, можем да допуснем, че Керсеблепт е наследил хазната на Котис, тъй като подписаната за него фиала № 44 явно е била изработена още по времето на котисовото царуване и е останала на разположение на единия му приемник. Фиалите наистина могат да се разглеждат като политически свидетелства за живота в древна Тракия.

5. Фиала № 29 носи най-дългия от известните досега надписи по тракийски съдове: KOTYOS EG BEO DISLOIAS EPOIESE. Това е една от големите фиали (0,20 × 0,055). Нито като профил, нито като изпълнение тя намира паралели в някой от останалите съдове на съкровището. Не мога да открия аналогия и сред досега познатите ни тракийски фиали. Следователно тя напълно изпада от контекста на официалната тракийска култура. Но все пак върху нея има надпис, свидетелстващ за принадлежността ѝ към одриските дарове. Това противоречие е отстранимо само в един случай — ако тази фиала не е излязла от хазната на Котис I. Името Дизлояс се третира от всички изследователи като име на майстора, изработил този съд, както и името на Тарулас от

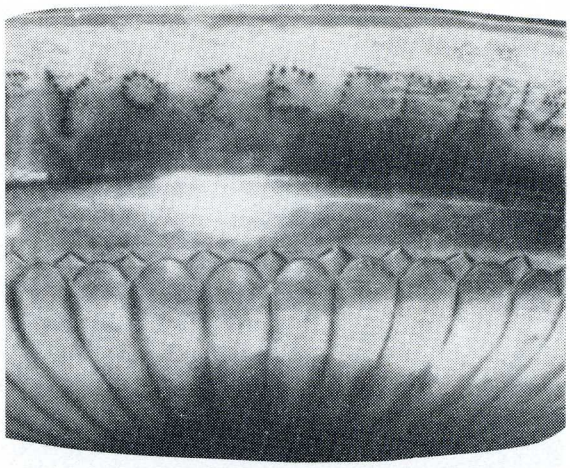

7

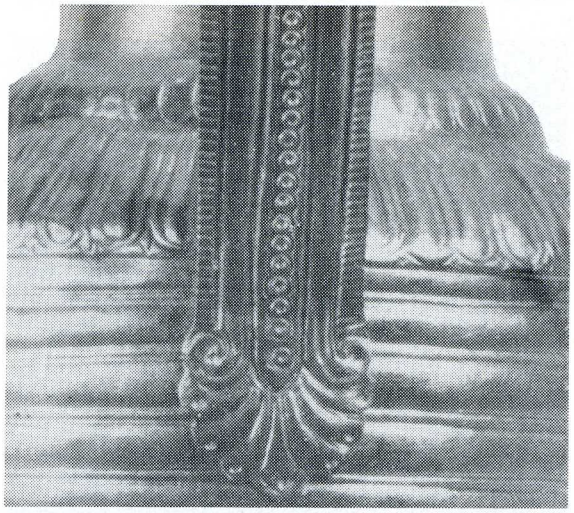

8

• *Обр. 7. Фиала от Александрово. Fig. 7. Fiale d'Alexandrovo*
• *Обр. 8. Кана № 118 от Рогозен. Fig. 8. Broc No 118 de Rogozen*

известната фиала от Украйна или на Терес от браничевската чаша. Скептичен съм към тази интерпретация независимо от привидната очевидност на използвания глагол. Фиала № 29 е най-небрежно изработеният съд в цялото съкровище, тя не притежава особени художествени качества, нито пък някаква украса.

6. Кана № 118 носи върху дъното си името на Саток. Въпреки особеното мнение на М. Тачева[14] всички изследователи са единодушни, че става дума за одриския принц, известен през третата четвърт на V в. пр. н. е. Тази кана се отделя по украсата си от всички останали. Тя е покрита с хоризонтални канелюри по цялата височина на тялото. Раменете носят издължени овули, които в долната си закръглена част се съединяват с познатите от група № 2 островърхи ъгълчета. Върху дъното е гравирана многолистна розета с два центъра, което нарушава единството на орнамента.

9

10

• *Обр. 9. Фиала № 86 от Рогозен. Fig. 9. Fiale No 86 de Rogozen*
• *Обр. 10. Фиала от Браничево. Fig. 10. Fiale de Braničevo*

Според мен дръжката едва ли принадлежи точно на тази кана. Тя има паралели в още пет дръжки към кани от съкровището, което само по себе си е в противоречие с изключителността на декора на № 118. Хоризонталните канелюри са типичен белег на ахеменидските съдове[15]. От Тракия вече са известни няколко екземпляра с този геометричен декор: чашата от Букьовци (т. е. от съседна на Рогозен област) и ритона с протоме на бик от Борово, който пък явно е излязъл от одриската хазна. Рогозенската кана потвърждава една ориентация на вкуса на одриския двор към ирански предмети и стилови образци (да си спомним и „ахеменидската“ фиала № 42 от същия дял). Най-старите известни канички от скъпоценен метал имат явни ирански черти, макар и фон Ботмер да ги присъжда (може би с право) на гръцки майстори[16]. За това свидетелства каната от Оксуското съкровище, която е от същия тип като рогозенската и е украсена със същите хоризонтални канелюри. Далтон я датира към V в.[17], докато Барнет предлага дори VI в. пр. н. е.[18] Такива хоризонтални канелюри украсяват тялото и на една златна чаша с две дръжки, оформени като фигури на хищници, която Артамонов неопределено отнася към „ахеменидско време“[19]. Но персийските съдове от този тип обикновено са снабдени с дръжка, която завършва с глава на лъв, в чиято паст е втъкнат ръбът на устието. Може би липсата на подобна дръжка в нашата кана се дължи на местна особеност или на хронологическа разлика. Тъй като дръжките на ранните образци на този тип съдове са в повечето случаи масивни, с квадратно или кръгло сечение, склонен съм да си обясня плоските дръжки на рогозенските канички с тяхната по-късна датировка. Явно е, че този тип дръжка става най-популярен в голямото производство на кани в Тракия.

Ако приемем тълкуването на името, предложено от голяма група специалисти, като обозначаващо сина на Ситалк, става ясно, че и каничка № 118 е дошла в съкровището от одриските земи. Това обяснява афинитета към ахеменидските традиции на украсата ѝ. Така пред нас се оказва втори съд, подписан от Саток. Може да се предположи, че фиала № 27 и кана № 118 представляват личният сервиз на одриския принц, тъй като явно тези два съда вървят заедно — от каната се налива във фиалата. И двата предмета са надписани с името в родителен падеж, което свидетелства, че те са собственост на Саток. В надписите обаче отсъства топонимът, което ги отличава от познатата одриска формула. На какво се дължи това? Вероятно обяснението е, че Саток никога не е бил цар, поради което не се е удостоявал с почетните царски дарове. Още един въпрос чака отговор — как тези лични съдове на човек от одриския царски дом са попаднали в царското съкровище на трибалите? Те явно не се отнасят към серията на одриските дарове, тъй като и Саток не е имал право да извършва този ритуал. По-вероятно ми изглежда да предположим, че той ги е оставил в земите на трибалите по време на военната кампания на баща му тук през 424 г. пр. н. е.[20] Тъкмо в тези сражения (или като жертва на заговор) Ситалк, най-великият тракийски цар, загинал. Затова може да се допусне, че фиалата и каната на Саток са взети от трибалите като военна плячка, т. е. принадлежат към една друга форма на постъпления в царската хазна.

7. В съкровището от Рогозен има десет екземпляра канички, възпроизвеждащи един тип, познат ни от находките от Розовец: яйцевиден обем на тялото, покрито с растителен орнамент — големи листа, пластично извиващи се навън в горната си част.

По аналогия с подобен екземпляр от Дервени Б. Николов ги отнесе към една група с това название, но трябва да помним, че каничката от това погребение е по-късна[21]. Рогозенската група съдържа доста различия в третирането на украсата. В четири от тях (№ 144, 151, 152, 153) листата са пластично набраздени от имитация на техните жилки, но в горната си част завършват с извити надолу волути, които Б. Николов прие за „глави на бик"[22]. Явно е, че майсторът не е разбрал характера на декора в каните, които са му служили за образец. Други четири вази от същата група ни показват най-добрата от натуралистична гледна точка имитация на листата (№143, 145, 146, 147). Според мен те са внесени от одриската хазна и тъкмо те са послужили като модели за трибалските майстори. Твърде сходна каничка беше намерена през 1986 г. край Свиленград, и то в погребение. От друга страна, много близка до вазата от Розовец като конструкция, плоскостно предаване на орнамента по тялото, липсата на столче е каничката от съкровището, намерено в Питом (Тел ел Максхута, сега в Бруклин, Ню Йорк)[23]. Тази находка убедително се датира от първата половина на IV в. пр. н. е. и това помага да отнесем и каничката от Розовец към същото време. Съкровището от Питом съдържа ликийски материали, което отново ни насочва към Западна Мала Азия като място, където би могъл да възникне този тип ваза. Построява се една редица по диагонала Мала Азия — Свиленград — одриското царство — Розовец — Рогозен, която в хронологически план върви от юг на север. За канички 145 и 147 можем да бъдем сигурни, че са излязли от едно ателие: те имат съвършено еднакъв профил, а и украсата е нанесена от една ръка. Кана № 146 е единственият лят екземпляр от тази група. Затова и дръжката ѝ е по-дебела. В долната си част тя е нарязана, за да обозначи гривата на глигана, чрез чиято глава тя се прикрепя към тялото. Този похват се среща при оформянето на дръжките на скъпоценни вази (сребърни ойнохое от Вергина, Дервени — гроб А, Ставруполис и Арзос)[24]. Всички те се датират археологически през втората половина на IV в. и принадлежат на един друг, по-късен тип конструкция кани. Три от каничките в тази одриска група са позлатени.

Този стилов и иконографски анализ на съдовете позволява да разширим границите на „одриския дял" в Рогозенското съкровище с поне още 15 съда, а, от друга страна, ни дава опорни точки да проследим как одриските дарове са влияли върху продукцията на местните ателиета на север от Хемус. Благодарение на това картината на художествения живот в древна Тракия през първата половина на IV в. пр. н. е. се очертава по-релефно. След като получихме сравнително твърда почва за 20% от рогозенските съдове, можем да се опитаме да направим някои нови изводи за изкуството в Тракия, както и да коригираме някои от вече изказаните хипотези.

Един от основните въпроси за изследователя на торевтиката в Тракия е въпросът за ателиетата и майсторите. Неговото разрешаване зависи от отговора на проблема за връзката между хазната и ателието. По време на „рогозенските" дискусии се чу мнението, че във всяко селище, чието название се появява в надписите по фиалите, е имало ателие. Аз самият не бях далеч от такава мисъл. Но внимателният анализ показва друго. Вече беше установено, че един от постоянните диагностични стилови похвати в украсата на голяма група одриски фиали е островърхото ъгълче, съединяващо закръглените върхове на канелюрите. Но тези фиали носят названията на две различни селища: Ергиске и Гейстай. И ако и във фиалата от Александрово с топонима Гейстай виждаме същия похват, то в други надписани от Ергиске чаши (или пък поне включени в същия мистериален сервиз) този стилов елемент отсъства. В същото време в № 101 и 53 той е използван по начин, близък до гейстайските съдове, което ни позволява да свържем и тези фиали с тях. Различават се и двете фиали, надписани от Беос — № 28 е без всякакъв орнамент (точно както в съдовете със същия топоним от Аджигьол и Могиланската могила), но № 40 има дъно и стени, покрити с канелюри, което я приближава до № 101—103, несъмнено произхождащи от Ергиске (ср. и № 43 с названието на същото селище в надписа). Към тази група може да бъде отнесена и № 41, подарена от Саутаба. Както проличава, материалът не дава възможност да се проследи продукцията на различни ателиета, по-скоро изглежда се отнася за различни майстори в едно ателие, тъй като по различен начин се прилагат едни и същи стилови похвати (ср. фиалите № 44 и 46 — Ергиске и № 45 и 47 — Гейстай). Ето защо аз съм по-склонен да приема друга хипотеза — ателието на одриските царе се е намирало при хазната. Тази връзка ми изглежда напълно логична и практически необходима. Защото скъпоценният метал е бил не само собственост, но и монопол на владетеля. Само неговият казначей е можел да даде метал на майсторите — изчисленията на М. Викерс показват, че теглото на всеки съд точно отговаря на древните мерки[25], а това означава, че самото сребро е било отпущано в определено количество.

На пръв поглед изводът за едно царско ателие при хазната противоречи на „обредната теория на одриските дарове": уж всеки

град подарява на владетеля чаша, а сега се оказва, че тя излиза от царското ателие. Трябва да имаме предвид, че подаръкът, връчен на царя от селището, има само идеологически смисъл. Както и самото селище, дарът принадлежал на владетеля, което е изтъкнато и от падежната форма на царското име. Може да се предположи, че предназначената за подарък фиала била отпускана на съответния град от хазната и на място била надписвана от името на селището. В този смисъл чашата в действителност принадлежала на Котис и по този начин тя символизира и принадлежността на селището, което само я надписва и подарява, към царската собственост. При това положение става ясно, защо подписаната от Дизлояс фиала (№ 29) нито като форма, нито като изпълнение се свързва с останалите съдове от одриския дял: тя не е принадлежала на хазната и не е работена от царската работилница, защото е личен дар на оказващия гостоприемство на владетеля местен аристократ. Тези два факта се подкрепят един друг — Дизлояс не е име на майстор, а подарената от него фиала не е принадлежала към одриската съкровищница.

Както показва анализът на надписаните съдове, не всички от тях са бил правени от майстори, работещи в царското ателие. Така няма съмнение, че ритоните от Боровското съкровище са дело на малоазийски гръцки майстор, а фиала № 42 от Рогозен произхожда от кръга на ахеменидската художествена продукция. Но те са надписани с името на Котис, т. е. означени са като „негови“ и по този начин са включени в сферата на тракийската култура. Нещо повече, поне веднъж те са изпълнили една чисто тракийска идеологическа функция — послужили са за обредни дарове и за политически документи, след като са били използвани за мистериален сервиз. Приспособяването на чужди произведения за нуждите на тракийските царе проличава най-добре в любопитната история на чаша № 42. Влязла по някакъв начин в хазната на Котис, тя е била вторично използвана като дар, поради което била надписана. Но тя е била предназначена за специална роля — да бъде съд от един цял сервиз в посвещението на Аполон, и е била още веднъж пригодена за тази цел, като към омфалоса ѝ бил припоен образът на божеството. Усвояването на чуждия предмет върви по пътя на все по-пълното му приспособяване към специфичната обредна ситуация, в която той бил включен. Тези анализи още веднъж потвърждават изказаната тук хипотеза за едно ателие при хазната на владетеля — само в хазната биха могли да се пазят тези „вносни“ съдове, за да бъдат използвани при случай в даден тракийски ритуал, като местните майстори нанасят върху тях надпис или допълнително изображение.

Произведенията на одриската торевтика ни помагат да направим и една конкретна историческа реконструкция. Фиалата от Браничево, идентична по форма и основния елемент на украсата с № 86 от Рогозен, носи името на Аматок II. Фиала № 44 е надписана за Керсеблепт. Тези двама царе са управлявали одриското царство след смъртта на Котис I. Принадлежащите им фиали могат да дадат решителен аргумент за хипотезата, кой от двамата е запазил хазната на Котис. Чашата с името на Керсеблепт е идентична с № 46, надписана за Котис и е подарена на новия цар от същия град Ергиске. Следователно и двата еднакви екземпляра са извадени от царската хазна, което е свидетелство за преминаването ѝ към Керсеблепт. В същото време фиалите на Аматок нямат паралели в одриската продукция, което показва, че той не е имал отношение към наследяването на котисовата хазна.

Стигаме до проблема за положението на торевтите в древна Тракия. М. Тачева наскоро изказа решителното мнение, че „обособяването на забогателите торевти не оставя съмнение в появата на ново съсловие в тракийското общество — на занаятчии, свързани с развиващите се стоково-парични отношения“[26]. Не съм специалист по икономическата и социалната история на Тракия, но данните на направения тук анализ според мен „не оставят съмнение“, че такова съсловие все още не се е появило. Защото майсторите са работили при хазната, от която са получавали както поръчките, така и скъпоценния материал. При това те са поизвеждали само за царя, преработвайки среброто в предмети, които веднага постъпвали в хазната. След това част от готовите съдове била пущана в идеологически оборот — превръщала се в дарове, мистериални сервизи и т. н. От чисто оценъчна гледна точка трябва да признаем, че известната ни продукция на одриските царски майстори не е на особена висота като естетическо качество. Най-високо художествените вази (боровските например) явно са били внасяни и са се пазели в хазната, докато се включели в някаква обредна ситуация. Всички тези съображения не ми позволяват да приема мнението на М. Тачева и относно имената на майсторите (Саток, Дизлояс, Котис, Дидюкаймос)[27]. Преди всичко няма решителни данни, по които може да се съди, че кана № 112 (с надпис „Котис син/роб/служител на Аполон“) е по-късна. Напротив, нейната изключителност сред останалите предмети от съкровището, както и яйцевидната ѝ форма, която я сближава с каничката-ритон от Борово, по-скоро свидетелстват за обратното, което отлично се

съгласува с предложеното от всички останали изследователи тълкуване на надписа. За Дизлояс вече стана дума, а датировката на двата съда, подписани от Саток, подкрепя мнението, че това име принадлежи на одриския принц. Колкото за Дидюкаймос, тук има различни трудности. Преди всичко тази „фиала" е чисто гръцка, докато името е подозрително за елин. От друга страна, защо този майстор изписва по един начин цитата от драматичното произведение, а по друг начин своето име? Най-сетне едно по-общо възражение от „социално-психологически" характер. Едва ли някой майстор би си позволил да постави своето име до това на царя, тъй като тези надписи представляват ритуални формули, т. е. те притежават висок сакрален статус. От анализите на Тачева излиза, че има няколко социални статуса на майсторите — хиеродули (или царски роби) и свободни общинници[28]. И те свободно изкарват своята продукция на пазара, т. е. включват се в стоково-паричните отношения. Но ако те поставят имената си с цел реклама, както твърди Тачева, защо избират за това най-непредставителните произведения? Има толкова по-добри фиали от тази с името на Дизлояс, а, от друга страна, не може да се намери второ негово произведение независимо от професионалното му самочувствие. Най-после, поне две от имената, които авторката смята за принадлежащи на художници, са царски: Котис и Саток. Нима е възможно някой друг освен законния член на династическия род, да носи подобно име? Царската практика в никоя държава и по никое време не би допуснала това, още повече, че в Тракия явно самото име вече е играело ролята на титла, т. е. било е несъмнен генеалогичен знак.

Една от характерните черти на одриското производство е украсата на умбото на фиалите (№ 42, 101—103). М. Тачева предполага, че по-нататъшното развитие на антропоморфната украса върви от изместването ѝ върху стените на съда. Нейният пример с нюйоркските чаши, украсени с ред глави на „перси", обаче е неудачен, защото тези образци са по-стари от рогозенските фиали поне с един век[29]. Следователно нямаме обективни данни за това, къде е била първоначално съсредоточена украсата на подобни съдове. Защото, ако трябва да бъдем конкретни спрямо хронологията, човешката глава най-напред украсява дъното или стените, а после умбото на фиалите. За това говори сравнението с някои доста архаични вази от Етрурия, една от които е керамична фиала[30]. Според мен двата типа украса отразяват различни линии в развитието на древната декоративна система в торевтиката. Разполагането по дъното или стените на човешки глави всъщност е израз на процеса на антропоморфизиране на една от най-старите форми на украса — букела или диадемата. Показателно е, че главите на перси от споменатите фиали много точно повтарят тъкмо формата на бадема, позната ни от декора на толкова много фиали. Възможно е идеята за антропоморфизиране на тези елементи да е запазена още от украсата на микенски чаши с ред човешки (или на бик) глави, предадени чрез инкрустация[31]. Умбото се украсява с цели сцени в някои ранни ахеменидски чаши от типа фиала[32]. Но човешкият образ („маска" според терминологията на Тачева) се появява едва в тракийските фиали върху омфалоса. И ако в екземпляра от Могиланската могила това е профилно изображение на Афродита (?), то в чашите от Рогозен фасовата маска на Аполон е изчукана направо върху умбото или пък е прилепена към него. В още една фиала от Рогозен центърът е обозначен чрез изчукано изображение на грифон (№ 96), а в друга — чрез прилепена розета (№ 83). Така получаваме общо шест екземпляра, в които украсата е съсредоточена върху омфалоса срещу единадесет, в които тя се разполага по дъното или стените на съда. Разбира се, тази статистика не е абсолютна, още повече, че в редица случаи умбото е подчертано чрез ивица орнамент, разположена около него (№ 104, 56, 66, 73, 74, 76, 80 и др.). Вече след средата на IV в. пр. н. е. центърът на чашата започва много често да се отбелязва с човешки образ чрез прилепена към дъното емблема. Възможно е именно по този начин да обясним апликациите с образи на силен и сатир от Върбица, които намират аналогии в украсата на фиали от Вергина[33] и Ставруполис[34], датирани твърдо от втората половина на IV в.

Обяснението на орнаментацията върху съдовете и процеса на нейното развитие не би следвало да се търси в автономната сфера на художественото творчество, в иманентната еволюция на дадения тип предметна форма. Освен чисто икономическата си стойност всички тези фиали са били култови атрибути (на обредно равнище) и царски инсигнии (на митологично равнище). Затова и украсата им по един или друг начин се гради според „модела на света", за да използвам терминологията на Д. Раевски. Анализите на съветския учен на конструкцията и изображенията по фиалата от Кул-Оба като единна семантична система убедително показват, че в цялостната украса се разиграва отношението център — периферия, т. е. строи се вариантът на хоризонталния модел на света[35]. Естествено е семантичният център на украсата да съвпада с конструктивния. Аполон е основната фигура в мистериите, за които са били предназначени фиалите, и майсторът на

одриския сервиз поставя образа му върху умбото — най-важната, дефиниращата предмета като фиала точка. Дали е търсено характерното за елинската митология асоцииране на този бог с омфалоса в Делфи, е трудно да кажем, но във всички случаи обвързването на неговия образ с центъра на света в тези фиали е показателно. Нали и в подобна чаша от Зубовската могила (Северен Кавказ)[36] върху омфалоса е изобразена навита на кръгове змия, което би могло да се тълкува пак във връзка с мита за Аполон — Питон е бившият господар на Делфи и е погребан под омфалоса. Изобразителният знак се потвърждава и от надписа върху фиалата, в който се споменава Аполон Хегемон, почитан във Фасос (V—IV в.). Във фиалите от одриския дял на Рогозенското съкровище преобладава подчертаването на центъра чрез отбелязването на умбото с изображение. Бихме могли да се запитаме дали и изчуканият върху омфалоса на чаша № 93 грифон не кодира също образа на Аполон, като имаме предвид хиперборейския мит на бога.

Съкровището от Рогозен за пръв път дава възможност да надникнем в широката продукция на одриското ателие, а също така да преценим какво би могло да се съхранява в одриската хазна. Явно е, че не произведенията на собствените майстори са съставлявали гордостта на царската съкровищница на одрисите. Шедьоври, като ритоните от Борово или фиала № 42 от Рогозен, са били внасяни (по различни пътища) отвън и са осъществявали един от начините за циркулация на чужди произведения в тракийската художествена култура. Самият факт, че в много находки на север от Хемус откриваме съдове, произведени в одриското ателие или излезли от одриската хазна, показва какво влияние е имало одриското царство върху местното производство и върху формиране съкровищата на местните владетели. В Рогозен се наброяват 30 одриски съда, т. е. 1/5 от цялото съкровище е съставено от даровете на Котис и неговите наследници. Може би този висок процент на одриския дял тук да е случайност, но той е много повнушителен в съкровището от Борово и присъства осезателно почти във всички по-големи находки. Няма съмнение, че институцията на даровете е била в основата на този художествен обмен, а обредното заравяне на богатства с цел обновяване на царската власт или утвърждаването ѝ върху нови територии[37] е запазила за нас безценни документи за културата на траките. Едва ли можем да смятаме, че ние вече сме изчерпали цялата информация, която тези документи съдържат — тя е и многопосочна, и многопластова, и разнохарактерна. Задачата на предлаганата статия беше да се изяви одриския дял като важен документален извор за културната история на траките. Може би бъдещите по-големи обобщения ще бъдат направени от историците въз основа на една в значителна степен сигурна стилова диагноза.

[1] Б. Николов, Сп. Машов, Пл. Димитров. — Изкуство, 1986, 6.

[2] И. Маразов. Одриските царски дарове в трибалското царско съкровище. — Проблеми на културата, 1987, 1 (= Odrysian Royal Gifts in the Triballian Royal Treasure. — Southeastern Europe, 1986, vol. 13, N1—2)

[3] Al. Fol. Policy and Culture — SEEurope, 1986, vol. 13, N 1—2; G. Mikhailov. The Inscriptions. — SEEurope, 1986, vol. 13, N1—2.

[4] H. Luschey. Die Phiale. Harz, 1939, Abb. 14—16.

[5] The Ancient Orient Museum. Tokyo. Непубликувана. Благодаря на Т. Хаяши за фотографиите на тази фиала. Сравни с бронзова фиала с подобна украса от Луристан в Okayama Municipal Museum of Near Eastern Art. 1979, N118.

[6] D. von Bothmer. A Greek and Roman Treasury. The Metropolitan Museum of Art Bulletin. Summer, 1984, Fig. 16, 17.

[7] Idem. Ibidem. Fig. 20, 21.

[8] В. Василев. Находката от Рогозен — традиционни и нови елементи в тракийската торевтика. — Археология, 1987, 3, 13—26.

[9] М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Ленинград — Прага, 1966, фиг. 46.

[10] Цв. Дремсизова. Надгробна могила при с. Браничево. — Изследвания в чест на Д. Дечев. С., 1960, с. 461, обр. 3.

[11] Luschey. Op. cit. Abb. 36 a.

[12] Von Bothmer. Op. cit., 54, 56, N100.

[13] M. Andronikos. Vergina. The Royal Tombs. Athens, 1984, Fig. 135, 136, 155.

[14] М. Тачева. Проблеми и становища по историческата интерпретация на Рогозенското съкровище. — Исторически преглед, 1986, 12, 15—30.

[15] R. Ghirshman. 7000 ans d'art en Iran. Cat. de l'éxposition. Paris, 1961, No 491, 492, 159, 684, 664, 633, 660 etc.; P. Amiet. Antiquités iraniennes. — Syria, 1968, t. XLV, f. 10—11.

[16] Von Bothmer. Op. cit.

[17] O. Dalton. The Treasure of Oxus. London, 1964 (3rd ed.).

[18] R. Barnett. The Art of Bactria and the Treasure of Oxus. — Iranica Antiqua, vol. III (= Méllanges Ghirshman), 1968, 37; Срв. Е. В. Зеймаль. Амударинский клад. Кат. выставки. Л., 1979, с. 17.

[19] М. И. Артамонов. Сокровища саков. М., 1973, с. 216, рис. 288.

[20] Вж. А. Фол. Политическа история на траките. С., 1972.

[21] Б. Николов. Каните. — Изкуство, 1986, 6.

[22] Пак там.

[23] D. Strong. Greek and Roman Gold and Silver Plate. London, 1966, p. 82; H. Luschey. Thrakien als ein Ort der Begegnung der Kelten mit der iranischen Metallkunst. — In: Festschrift K. Bittel. Mainz, 1982, 313—329, Taf. 62—63.

[24] M. Andronikos. Op. cit., Fig. 172; Treasure of Macedonia. Cat. of Exhibition. Ed. K. Ninou, Thessalonike (n. d.), Pl. 24, 40, 61.

[25] M. Vickers. Panagyurishte, Dalboki, Lukovit and Rogozen: Questions of Metrology and Status. — In: Papers of the British-Bulgarian Conference (12. 03. 1987). British Museum Publications. London, 1988.

[26] М. Тачева. Археологически данни за датиране на Рогозенското съкровище. Проблеми и становища. — Археология, 1987, 4, с. 3.

[27] М. Тачева. Вж. бел. 14, 26.

[28] Пак там, бел. 26.

[29] Вж. Von Bothmer. Op. cit.

[30] M. Sprenger, G. Bartoloni, M. and A. Hirmer. Die Etrusker. Kunst und Geschichte. München, 1977, Abb. 39 (oben.).

[31] R. Higgins. Minoan and Mycenaean Art. London, 1967, Fig.188, 189. Тук е мястото да отбележа, че върху скифоса от Стрелча са изобразени женски, а не мъжки глави, както мисли М. Тачева.

[32] R. Ghirshman. Iran. Protoiranier, Meder und Achaemeniden. München, 1964, Abb. 310—313.

[33] M. Andronikos. Op. cit. 112—114.

[34] Treasure of Macedonia. N280, Pl. 41a.

[35] Д. С. Раевский. Модель мира в Скифской культуре. М., 1985, с. 175.

[36] К. Е. Думберг. Разкопки-курганов на Зубовском хуторе в Кубанской области. — ИАК, вып. I, 1901, с. 98, 186; Г. Лордкипанидзе. К истории древней Колхиды. Тбилиси, 1970, с. 114, табл. XXI.

[37] И. Маразов. Защо е било заровено съкровището от Рогозен (Опит за отговор). — Проблеми на културата (под печат).

La part des Odryses dans le trésor de Rogozen

IV. MARAZOV

(Résumé)

Sur la base d'une analyse stylistique confrontée avec les données des inscriptions, l'auteur met à part ceux des vases du trésor de Rogozen qui auraient pu être produits dans l'atelier des rois odryses. Environ 30 fiales et brocs de cette trouvaille s'avèrent être des dons (ou butin) de la cour des Odryses et se trouvent dans la trésorerie des Tribales. La phialé No 86 est identifiée comme étant l'oeuvre de l'atelier d'Amatol, sur la base de sa comparaison avec le verre signé par lui de Braničevo. Les phialés No 42, 101—103 et le broc No 112 composent un service pour les mystères utilisé lors de la consécration au culte d'Apollon. La conclusion fondamentale est que l'atelier odryse se trouvait près la trésorerie qu'il travaillait avec le matériel qu'elle accordait aux maîtres et que sa production était dans la trésorerie du roi. Des objets précieux importés (par exemple la phialé achaemeniua No 42) étaient utilisés pour des besoins idéologiques locaux par l'intervention des maîtres royaux. L'auteur n'admet par l'interprétation de Disloias en tant que nom de maître — on ne recontre nulle part pareille phialé, tandis qu'au point purement esthétique et technologique elle est très élémentaire pour qu'elle puisse servir de réclame d'aptitudes artisanales. La propagation des objets odryses dans le milieu thrace au nord de Hémus est un des moyens d'échange culturel entre les cours royales thraces, de connaissance des maîtres locaux avec des ornements et de formes d'objets.

Гробни находки от землището на с. Ягодина в Централните Родопи

КОСТАДИН КИСЬОВ

Един от най-богатите райони на тракийски паметници в Централните Родопи е землището на с. Ягодина (обр. 1). На 2 км в североизточна посока над селото, върху най-високото било е разположен некропол от 12 могили.

През 1975 г. при геоложки сонди частично е разрушена могила № 4. Спасителните проучвания се извършват от ИМ — Смолян, през август същата година[1].

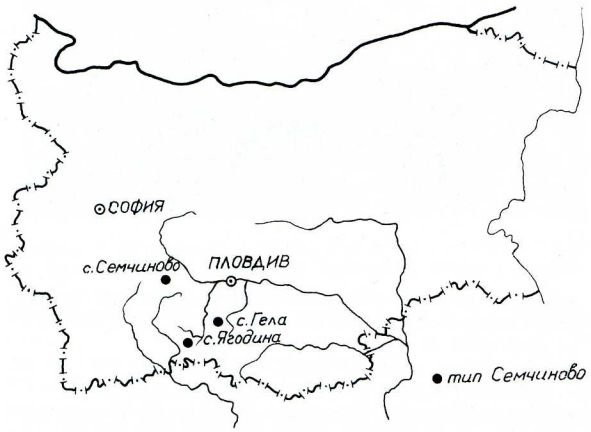

1

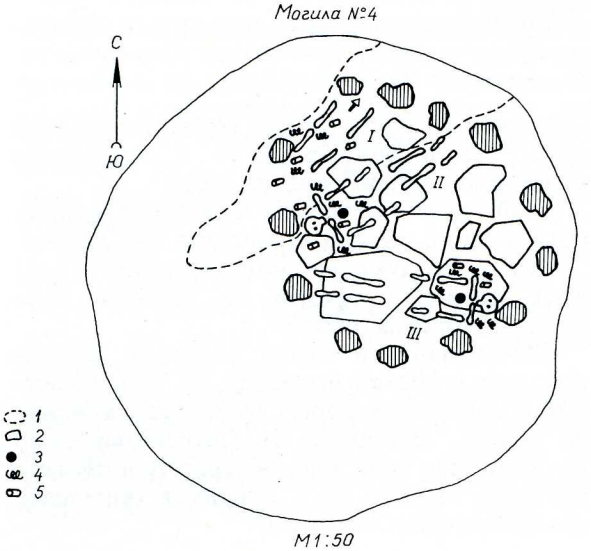

2

Могилата има диам. 6 м и вис. 1,50 м. Натрупана е с насип от камъни и пръст. В североизточната ѝ част е открита правоъгълна каменна площадка с размери 2,50 × 2 м, оформена с плочи и обградена с един ред необработени камъни (обр. 2). Погребалният обред е трупополагане. Открити са три скелета, като два от тях са запазени сравнително добре, а третият е нарушен. Телата са поставени по гръб, с изпънати край тялото ръце.

Първото погребение има ориентация югозапад—североизток. Иманярският изкоп е разрушил по-голямя част от скелета. Запазени са само долните крайници (обр. 2). Около това погребение са открити разпръснати многобройни фрагменти от бронзови, тръбовидни и спираловидни накити. На 0,50 м с леко отклонение на запад е открито второто погребение. Скелетът има дължина 1,80 м и е напълно запазен. Той има същата ориентация. В областта на ръцете и около шията и тук са открити фрагменти от бронзови, тръбовидни и спираловидни накити. Напречно върху гърдите е поставен бронзов лабрис (обр. 2). Около долните крайници на скелета е открита силно фрагментирана керамика и един глинен прешлен за вретено.

Третото погребение е ориентирано в посока югоизток — северозапад. Дължината на скелета вероятно е 1,80 м. Антропологическият порядък е нарушен при долните крайници (обр. 2). Както при другите погребения и тук около черепа са намерени фрагменти от бронзови, тръбовидни и спираловидни накити. При това погребение е открит втори лабрис, поставен също

• *Обр. 1. Карта на разпространение на двойните брадви тип Семчиново. Fig. 1. Carte de la propagation des bipennes type Semčinovo*

• *Обр. 2. План на могила № 4; 1) иманярски изкоп, 2) каменна настилка, 3) двойни бравички, 4) спираловидни мъниста, 5) цилиндрични мъниста. Fig. 2. Plan du tumulus No 4: 1) excavation de chercheurs de trésor, 2) revêtement de pavés, 3) bis pennes, 4)perles en spirale, 5) perles cylindriques*

напречно върху гърдите (обр. 2). В областта на долните крайници са поставени няколко фрагмента керамика и един глинен прешлен за вретено. Повторни погребения в могилата не са извършвани.

От гробния инвентар най-многобройни са бронзовите, тръбовидните и спираловидните фрагменти (обр. 3). Прави впечатление откриването им предимно в гръдната област на погребаните. Те са част от женски накит, състоящ се от малки тръбички, през които е прокарана спираловидно извита тел.

Тръбичките имат дълж. 2,5 см. Изработени са чрез огъване на тънки бронзови пластинки с еднакви размери. На задната страна, където се срещат двата края, симетрично са разположени по четири малки дупчици вероятно за пришиване към дрехата (обр. 3). Този вид цилиндрични тръбички са рядко срещани в българските земи. Открити са в могила II, гроб 3 в Кочан, Благоевградско, от периода VIII—VI в. пр. н. е.[2] Като най-ранни техни форми могат да се посочат цилиндричните мъниста, разпространени през бронзовата епоха на територията на Централна Европа[3]. Този тип накити е неизвестен в проучените досега тракийски погребения от Смолянско.

В повечето тръбички са открити фрагменти от спираловидни ленти (обр. 3), които са разпространени в Карпато-Дунавския ареал през II хил. пр. н. е. На територията на България те се изработват до късната фаза на ранножелязната епоха. В Централните Родопи такива спираловидни гердани са открити най-вече в тракийските погребения след VIII в. пр. н. е., значително по-масивни, грубо изработени от бронз и желязо (обр. 4).

Към металните находки спадат и двете двойни брадвички тип лабрис.

Лабрисът, разположен върху гърдите на скелета от погребение № III, е изработен от бронз с дълж. 3 см и малък отвор в средата с с диам. 0,3 см. Неговите остриета са оформени дъговидно (обр. 5). По форма той е най-близък до лабрисите тип Семчиново и микенските образци[4].

Вторият лабрис, открит върху гърдите от погребение № II, е изработен също от бронз и има дълж. 3 см, като в средата е сплескан хоризонтално. Малкият отвор в центъра има диам. 0,3 см. Остриетата са с триъгълна форма (обр. 6). Типологически този лабрис се доближава до критските образци, изобразени върху глинени съдове — питос от Псира, датиращ от късноминойския период според Боссерт[5].

Към гробния инвентар на могила № 4 спада и малко количество керамика, както и два прешлена за вретено, които според запазената документация имат биконична форма[6].

Наличието на бронзовите гердани и прешлени за вретено при трите погребения сочат, че в могила № 4 е извършено колективно погребение на жени.

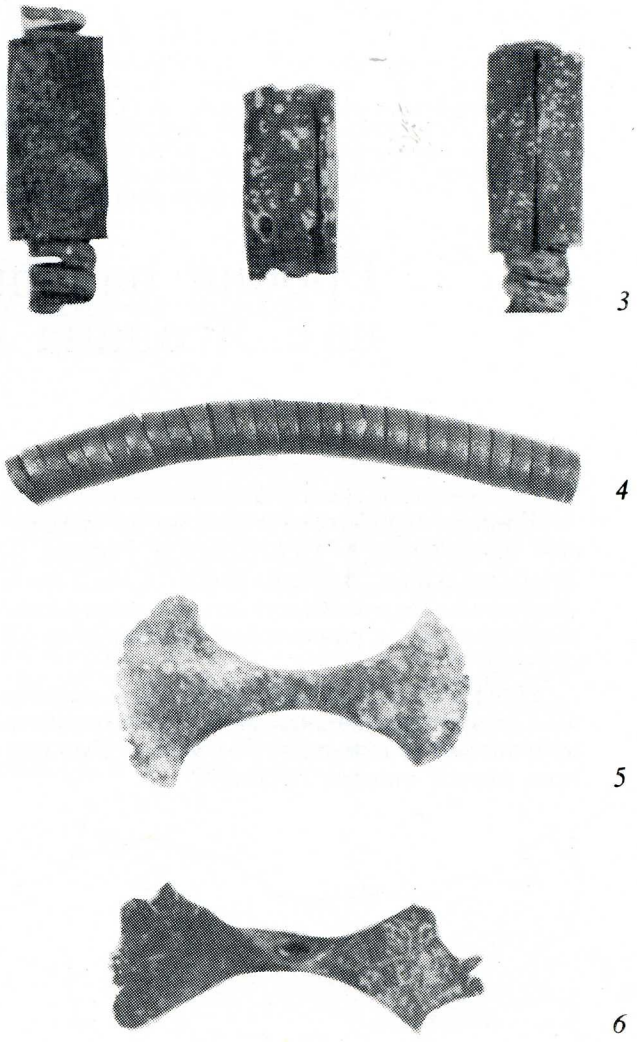

● *Обр. 3. Тръбовидни мъниста и фрагменти от спираловиден гердан. Fig. 3. Petites perles de verroterie tubulaires et fragments de collier en spirale*
● *Обр. 4. Фрагмент от спираловиден гердан от VI в. пр. н. е. Fig. 4. Fragment de collier en spirale de VIe s. av. n. ère*
● *Обр. 5. Бронзов лабрис от погребение № III — могила № 4. Fig. 5. Labrisse de bronze d'inhumation No III — tumulus No 4*
● *Обр. 6. Бронзов лабрис от погребение № II — могила № 4. Fig. 6. Labrisse de bronze d'inhumation No II — tumulus No 4*

Най-голям интерес от находките предизвикват двете двойни брадвички тип лабрис.

Като продукт на металургичната дейност двойната брадва се появява през ранноминойския период.

Изследванията върху двойните брадви доказват егейския произход на този паметник и изходната форма на егейско влияние на север[8]. Лабрисът от Семчиново само потвърждава това влияние сред тракийските племена, защото не е открит в определен археологически контекст[9].

7

8

● *Обр. 7. Могила № 1 от м. Ябланово, с. Ягодина. Fig. 7. Tumulus No 1 du lieu-dit Jablanovo, village Jagodina*

● *Обр. 8. Част от гробната площадка в могила № 1. Fig. 8. Partie de la plate-forme funéraire dans le tumulus No 1*

Лабрисите от с. Ягодина вероятно са били пришити към дрехата. Откриването им върху гърдите на погребаните е уникален случай, който сочи аристократичния произход на мъртвите и запазването в Тракия функцията на критския лабрис като символ на власт и могъщество[10]. Наличието на два лабриса със същите размери в могилния некропол от с. Гела, Смолянско, потвърждава тази функция на лабриса в Централните Родопи[11].

Двойни брадвички, но с по-малки размери, изработени от различни метали, са открити в южната периферия на Тракия и са носени във връзка с вярването в тяхната профилактична сила[12].

През ранноминойския I и късноминойския III период в Егейския свят освен оръдие на труда двойната брадва е средство за жертвоприношение, символ на култа и негов обект. Върху паметниците от Крит от късноминойския период двойната брадва е носена от служители на култа или от жени, но никога не е изобразявана в ръцете на мъжко божество[13]. От могилния некропол при Вергина произхождат няколко лабриса като инвентар към погребения на жени[14]. Лабрисите от с. Ягодина типологически са много близки до тези от Вергина и също принадлежат на женски погребения.

Очевидно използуването на лабриса като женски атрибут в Крит през бронзовата епоха продължава в Тракия през ранножелязната епоха.

Поради липсата на керамика в погребенията от могила № 4 от с. Ягодина единствено лабрисите могат да послужат като база за датирането им. Главно въз основа на аналогията с лабрисите от Вергина погребението от с. Ягодина се датира в началото на ранножелязната епоха.

Край селото, в местността Ябланово, се намира втори могилен некропол. Разположен върху ниско и тясно било, той е значително по-голям от първия. Състои се от 25 могили с различна големина. В близост до тях са открити останки от тракийско селище от късножелязната и римската епоха.

Край селото, в м. Ябланово, се намира втори могилен некропол. Разположен върху ниско и тясно било, той е значително по-голям от първия. Състои се от 25 могили с различна големина. В близост до тях се откриват останки от тракийско селище от късножелязната и римската епоха.

Могила № 1 има диам. 3 м и вис. 0,60 м, но е разрушена от иманярски изкоп (обр. 7). В центъра, върху нивото на скалния терен е запазена малка част от гробна площадка (обр. 8). Тя е изградена по примитивен начин от необработени камъни, на които е използувана равната част.

Погребаният е поставен по гръб върху площадката и е затрупан с камъни. От него са запазени само черепът и раменните кости. Ориентацията на погребението е север — юг.

В южната периферия на могилата, върху повърхността се откри кръгла бронзова пластина с диам. 5 см (обр. 9). В областта на лявото рамо беше разположена втора бронзова пластина с кръгла форма и същите размери. Чрез занитване към нея е прикрепена игла и иглодържател (обр. 10).

Украсата при двете пластини е нанесена върху лицевата страна чрез изчукване. Състои се от скачени есове, започващи от центъра (обр. 9). Есовете са оформени чрез изпъкнали ръбове, чиито страни са очертани с пунктир. По периферията е изнесен кръг „перли".

Откриването на едната пластина върху лявото рамо, наличието на игла и иглодържател за захващане на дрехата определят

тези предмети като фибули, които засега се откриват само в района на Родопите[15].

Използуването на есовете в различни комбинации като декоративен мотив е характерно за паметниците от бронзовата и ранножелязната епоха[16]. Паралели само за украсата на фибулите се откриват в по-ранни паметници. Точни успоредици се намират на юг. Най-близка до нашата украса е тази върху брадва във вид на пантера, открита в Малия (средноминойски III период)[17]. Същата украса е използувана върху плоча от XIII в. пр. н. е. с релефни орнаменти от толоса в Орхомена (Беотия), проучена от Шлиман[18].

Заедно с кръглите фибули в могилното погребение от м. Ябланово се откри двуспирална фибула с голям триъгълен иглодържател и три профилирани прешлена върху лъка. Тя е изработена от желязо (обр. 11) и беше разположена в дясната гръдна част на погребания.

Този тип фибули водят началото си от двуспиралните фибули с тесен иглодържател, разпространени главно в Северна България[19]. В Югоизточна България се откриват като част от гробния инвентар на долмените и в някои от проучените тракийски селища[20]. В Централните Родопи най-често се срещат в тракийските некрополи от края на първата фаза на ранножелязната епоха. При повечето прешлените върху лъка са украсени с напречно инкрустирани бронзови нишки.

Кръглата бронзова фибула от Кочан и желязната фибула (тип Б I — 1)[21] от с. Ягодина могат да се датират от периода IX—VIII в. пр. н. е., въз основа на което могилното погребение от с. Ягодина, м. Ябланово, отнасяме към същото време.

Разгледаните метални находки от двата некропола са дело на местни майстори. Това характеризира Централните Родопи като един от центровете на железодобив[22]. Местното металургично производство е под егейско влияние, чиито белези се откриват до края на ранножелязната епоха главно в районите, богати на рудни залежи.

Землищата на с. Ягодина и съседното с. Борино се очертават като локални центрове на тракийската култура през ранножелязната епоха в Родопите. В тях са регистрирани едни от най-големите могилни некрополи в Смолянски окръг. Тук е отбелязано активно селищно и крепостно строителство през последната фаза на ранножелязната епоха.

Тази част от Централните Родопи се очертава като важен център на тракийската култура, носещ своята специфика.

9

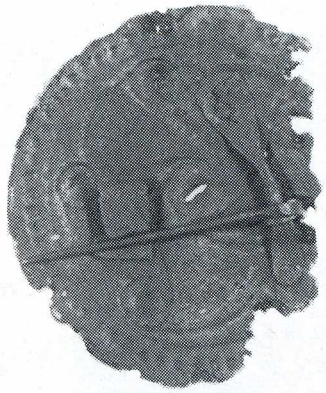

10

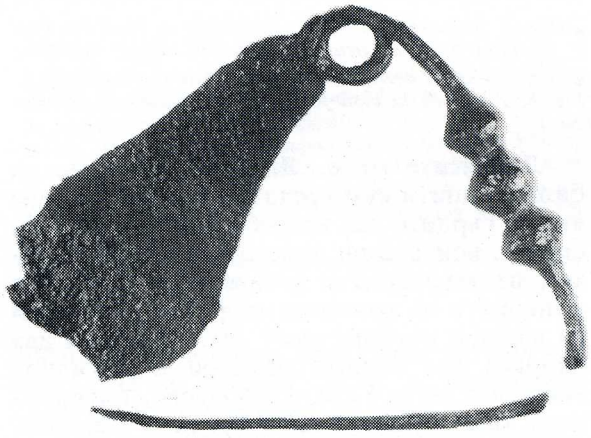

11

● *Обр. 9. Лицевата страна на кръглата фибула от могила № 1. Fig. 9. L'avers de la fibule ronde du tumulus No 1*

● *Обр. 10. Обратната страна на кръглата фибула от могила № 1. Fig. 10. Le revers de la fibule de fer à double spirale du tumulus No 1*

● *Обр. 11. Желязна двуспирална фибула от могила № 1. Fig. 11. Fibule de fer à double spirale du tumulus No 1*

[1] Спасителните проучвания са извършени от Д. Райчев, на когото благодаря за предоставените материали.

[2] D. Gergova. Genesis and Development of the Metal Ornaments in the Thracian Land during the Early Iron Age XI th — VI th Century B. C. — St. Praehistorica, 1980, 3, p. 97.

[3] G.Gergova. Op. cit., 4—5.

[4] Р. Попов. Праисторически култови брадви в България. — ГНМ, 1932, 27—29.

[5] A. Furumark. The Mycenaean Pottery-Analysis and Classification. Stockholm, 1941, 121—130.

[6] Откритата керамика и глинените тежести за вретено не са запазени и документирани.

[7] M. Gimbutas. Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe. Paris, 1965, 125—127.

[8] K. Branigan. Aegean Metal work of the Early and Middle Bronze Age. Oxford, 1974, 96—99.

[9] Р. Попов. Цит. съч., 28—29.

[10] Дж. Пендлберей. Археология Крита. М., 1950, 62—71.

[11] Изказвам благодарност на ст. н. с. В. Найденова за информацията относно откриването на лабрисите.

[12] P. Perdrizet. Cultes et mythes du Pangee. London, 1910, 119—121.

[13] Х. Мелерш. Минойският Крит. С., 1978, 88—95.

[14] M. Andronikos. Vergina. The royal graves in the great tumulus, ΑΑΑ, X, 1977, 1, 72—75.

[15] Третата подобна пластика е открита в могилно погребение от с. Кочен, Благоевградско. Благодаря на ст. н. с. Д. Герова за дадената информация.

[16] P. Salkovsky. Spiralova ornamentika starsej doby bronzovej v Karpat sskej kotline a na Dolnom Dunaji. — Slovenska Arhheologia, 1980, XXVIII, 287—311.

[17] Ю. Д. Колпинский. Искусство Егейского Мира и древней Греции. М., 1970, 112—156.

[18] Ю. Д. Колпинский. Цит. съч., с. 145.

[19] Д. Герова. Развитие на фибулите в Тракия през старожелязната епоха XI VI в. пр. н. е. — Векове, 1978, 52 54.

[20] Тракийски паметници. I. Мегалитите в Тракия. С., 1976, 65—93.

[21] Д. Герова. Цит. съч., 28—30.

[22] Л. Златковская, Б. Шелов. Фибули Фракии. — СА, 1971, № 4; В. Велков. Рудодобив и минно дело в Древна Тракия. — ГНПМ, 1972, II, 28—30; Д. Герова. Цит. съч., с. 29.

Trouvailles sépulcrales du terroir du village Jagodina, dans les Rhodopes du centre

K. KISJOV

(Résumé)

Le terroir du village Jagodina est une des plus riches régions en monuments thraces dans la région de Smoljan. Au cours de 1975, lors de travaux de construction ont été étudiés le tumulus No 4 et le tumulus No 1 de deux différentes nécropoles. L'inventaire sépulcral découvert suscite un grand intérêt.

Le tumulus No 4 contient un enterrement collectif de femmes. Le rite funèbre c'est la sépulture à inhumation. Les enterrées sont placées sur une plate-forme de pierre, couchées sur le dos, avec les bras allongés.

L'inventaire funéraire se compose d'une parure de bronze rarement rencontrée et de deux labrisses de bronze de petites dimensions. Pour la première fois ont été découverts des labrisses posés sur la poitrine des enterrés. Vraisemblablement le rôle des labrisses dans l'île de Crète pendant l'âge du bronze, comme symbole féminin, a existé en Thrace jusqu'à la fin de l'âge du fer tardif.

L'inhumation du tumulus No 4 est datée du début de l'âge du fer tardif.

Dans le lieu dit Jablanovo est située une deuxième nécropole composée de 25 tumulus. Le tumulus No 1 est détruit par des travaux d'excavation de chercheurs de trésor. Là a eu lieu une sépulture à inhumation.

L'inventaire funéraire comprend une fibule à double spirale avec un grand épinglier triangulaire et deux fibules de bronze rondes. Ces dernières sont découvertes pour le moment seulement dans les Phodopes. Leur avers est richement décoré avec des figures jointes en forme de S. Sur leur revers sont conservés une épingle et un épinglier rattachés par des raccords. Des parallèles exacts se trouvent seulement pour la décoration des fibules rondes sur des monuments égéens plus anciens. L'inhumation du tumulus No 1 est datée dans la période IXe — VIIIe s. av. n. ère.

Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана

ГЕОРГИ АЛЕКСАНДРОВ

На крепостта на Монтана (Moesia Inferior) бяха разкрити много железни и по-малко бронзови оръдия на труда и предмети на бита. Първата голяма група от тях бяха открити през 1970 г. в южната половина на най-голямата и най-западната кула на крепостта, затрупани върху нейния под с дебел пласт рушевини. Находката съдържа железни палешници, върхове на копрали, кука за верига върху огнище, лопата, дърводелски инструменти, бронзов кантар и др. Значителен брой бяха разкрити през 1984 г., вкопани под нивото на пода на най-източното от казармените помещения, до северния крепостен зид и източно от потерната на крепостта (обр. 1). За да бъдат скрити, е била изкопана малка яма с приблизителна дълбочина 0,40 м и радиус 0,35 м, в която са били поставени в отвесно положение палешници, мотики, тесли и др. Единични находки бяха намерени на различни места в крепостта, вилите или като случайни находки от други крепости около Монтана[1].

Земеделски сечива

Лемежи (палашници, ралници) (обр. 2). От Монтана и района досега са известни осем лемежа. Работната им част има формата на равнобедрен триъгълник с изпъкнала повърхност. Дебелата четириъгълна дръжка е изкована от едно парче желязо — заедно с работната част. При някои личат поправки. Краят на дръжката, заострен и закривен надолу, се е забивал в дървената част на ралото, с което заедно са били затегнати с широка гривна. Общата дължина на палешниците е от 0,35 до 0,37 м, а само на работната им част — от 0,20 до 0,215 м и широка 0,15 до 0,18 м. Такива палешници са намирани при Садовец, Плевенски окръг, датирани в VI в.[2] и на много други места[3].

Два от палешниците са разновидност на дръжчестия лемеж, която се отличава по това, че работната част е по-малка и много здрава, шир. 0,128 м и дъл. 0,125 м, снабдени също с гривна. Два такива са от крепостите при с. Камена Рикса и тази при с. Бели мел, Михайловградски окръг. Подобни на тях са известни от с. Байлово, Софийски окръг[4], Асенова крепост, използвани и през средновековието[5]. Този тип по-малки и много здрави дръжчести лемежи, намирани в крепостите из планинските райони, са пригодени за работа в по-твърди и каменисти почви.

Вторият лемеж е т. нар. втулчест или ръкавест. Намерен е един в Михайловград при изкоп за жилищен блок, на около 200 м северно от крепостта. Той е по-широк от дръжчестите, дъл. 0,29 м и шир. 0,217 м. Задната му широка част е подгъната така, че образува отворена отдолу втулка. Плъзицата на дървеното рало е била пъхната във втулката в положение, близко до хоризонтално, и то без други приспособления. Втулката замества халката при дръжчестия лемеж. Тъй като тя е по-широка (0,105 м) от дръжката на дръжчестия лемеж (0,025 м), позволява върху нея да се закрепи по-широка работна част. Производителността на труда с такъв лемеж е била по-голяма поради това, че правел по-широки бразди. Освен това той бил по-лесно изработван, без да има нужда от направата на допълнително приспособление, каквото е гривната при дръжчестия лемеж. Два втулчести лемежа се пазят в Ломския музей. За отбелязване е, че този вид палешници се откриват по-често в средновековни обекти и се датират в VII—X в.[6] От Русия са известни предимно ръкавести палешници, от които по-късно са произлезли железните накрайници на сохите[7].

• *Обр. 1. Оръдия на труда, вкопани под нивото на помещение в крепостта на Монтана. Fig. 1. Outils de travail enfouis au-dessous du niveau d'un local dans la forteresse de Montana*

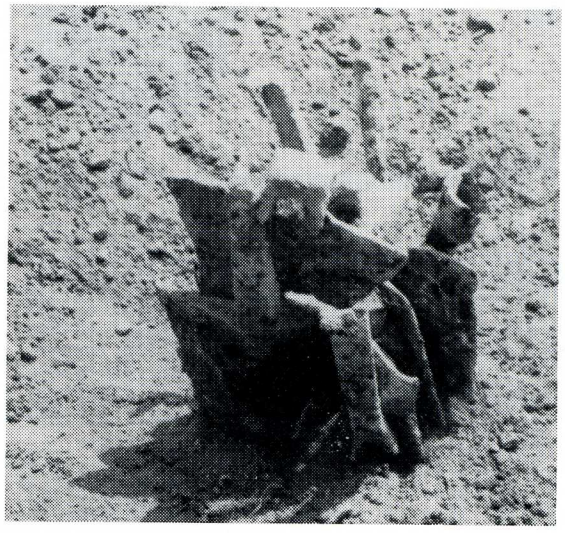

1

2

• *Обр. 2. Земеделски оръдия на труда. Fig. 2. Outils agricoles de travail*

Наименованието палешници произхожда от староиндийската дума phalati, което значи „пука се, цепи се“[8]. Палешници или лемежи, прикрепвани към дървеното рало, са едни от най-старите оръдия на труда за народите, живели не само по нашите земи. Рало е изобразено върху надгробен паметник от Южна Тракия[9], а също и върху боспорска монета[10]. Предполага се, че най-старите железни лемежи по нашите земи са с лъжичкоподобна форма[11]. Това бе доказано с находките от с. Калояново, Сливенски окръг, датирани от средата на IV в. пр. н. е., и от Севтополис[12], както и тези от Мирково, датирани в края на IV в. и нач. на III в. пр. н. е.[13] Същата форма палешници са намирани и във Врачанско[14] и в Новград, Свищовско[15], което ни дава основание да допуснем, че и в района на Монтана траките са използвали такива лемежи. Разпространението на този вид лемежи е засвидетелствувано и на север от Дунав в градището Munceolului през II—I в. пр. н. е., които Crişan нарича „дакийски тип“[16]. С това не бихме могли да се съгласим, тъй като тази форма лемежи са използвани от траките още в началото на късножелязната епоха. По-късно те са били разпространени на север от р. Дунав, където са засвидетелствувани и на римски и средновековни обекти.

Различията във формата и конструкцията на лемежите са в зависимост от степента на развитието на производителните сили, а също така и на конкретните природни условия, при които са използвани. В античните и късноантичните пластове на крепостта Монтана и съседните крепости, а също и на други археологически обекти по днешните български земи най-често се намират дръжчести лемежи, затягани с гривна. Втулчестият или ръкавест лемеж, известен повече от средновековни обекти, е бил използван не само от славяните, но и всред други народи от тази епоха. Хоризонталното му положение и по-широката работна част, комбинирана с чиресла, го правят по-производителен от дръжчестия лемеж[17].

Земеделските оръдия на труда като форма са много консервативни, на което се дължи и продължителната им употреба. Ранни типове и форми се намират в пластове и обекти от късни епохи, като дръжчестите лемежи от Асеновата крепост или лъжичковидните — от Преслав[18]. Дървеното рало по-лесно е могло да се пригоди към формата на палешника, а не обратното[19]. Към плъзицата на един или друг вид рало е бил закрепван железен ралник, който може да бъде и от много по-ранна епоха.

Чиресла. Намерените два чиресла са с различна дължина 0,455 и 0,567 м. Поголямото е с отчупен връх и има размери, които превишават размерите на известните досега в нашата страна. Работната част и дръжката са изковани от едно парче желязо.

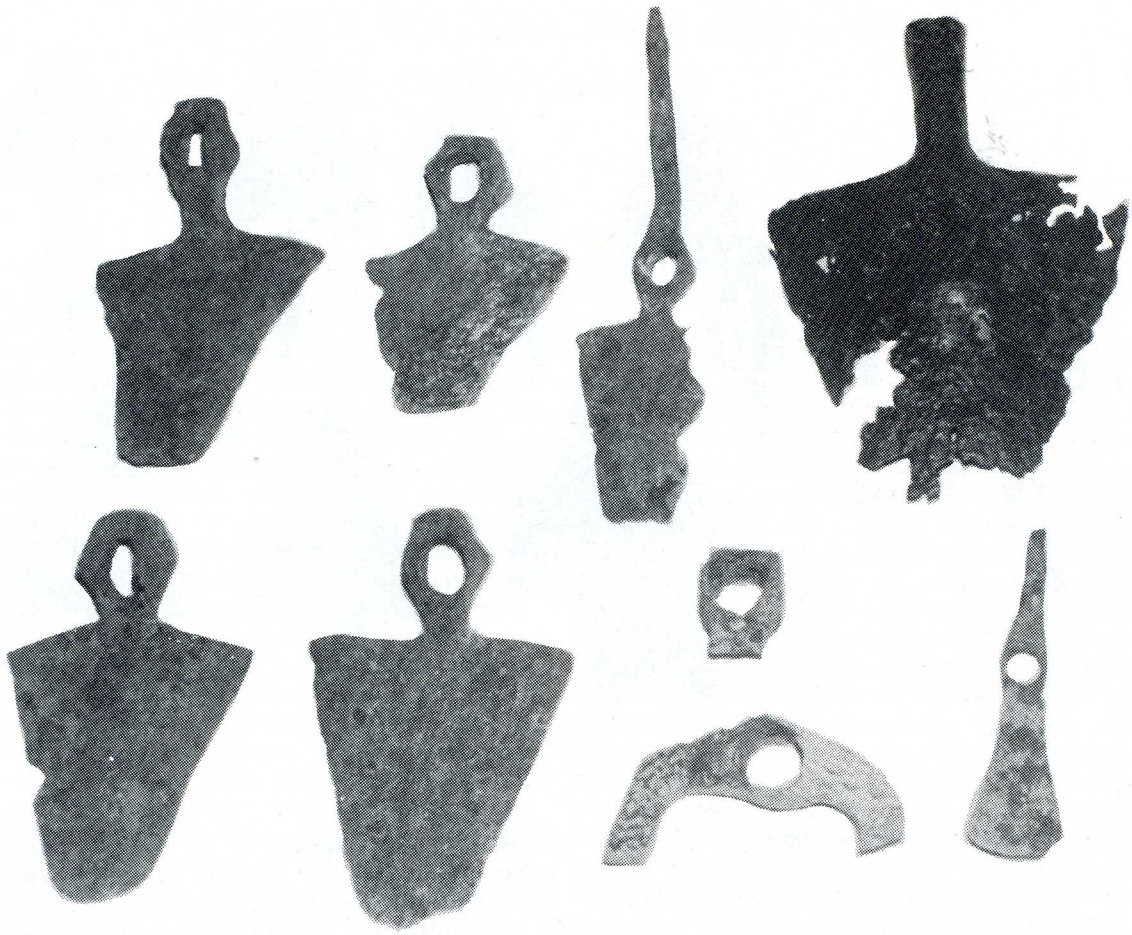

3

• *Обр. 3. Земеделски оръдия на труда. Fig. 3. Outils agricoles de travail*

Дръжката, която има правоъгълно сечение, е малко по-дълга от ножа. На дървеното рало пред палешника е било закрепвано масивното чиресло, което, поставено под известен наклон, режело земята, за да улесни работата на палешника. Такива чиресла са известни от много антични и средновековни обекти. Върху каменен блок от Плиска е изобразено чиресло[20]. Чрез употребата на чиресла се повишавала производителността на труда в земеделското стопанство.

Копрали. Два железни върха на копрали от крепостта на Монтана с дължина 0,28 и 0,215 м. Други три са от вила № 2, силно корозирали, във втулката на едната от които е запазена вкаменена част от дървения прът. Имат широко ветрилообразно острие, обратната страна е втулка за дълъг дървен прът. С копралята е остъргвана налепилата се по палешника земя, а също така и с нея били подкарвани впрегнатите животни. Копрали са намирани в Садовец, Перник, язовир „Г. Димитров". С такива копрали си служат някъде и сега при оране с животинска тяга.

Мотики (обр. 3). Те имат формата на равнобедрен триъгълник с притъпен връх или формата на трапец, върху горната основа на който е ухото за дръжката. Ушите имат заострени израстъци в две срещуположни посоки. Върхът срещу ухото е заоблен и представлява работната част, която е много по-тясна от тази на днешните мотики. Някои от мотиките след счупване са заварявани. През Средновековието работната част на мотиките все повече се разширявала, което личи от тези, намерени в Преслав[21] или Дългопол, за да се стигне до днешната форма. Една от мотиките от Монтана вместо тилна тъпа част е с издължено острие подобна на намерена в Англия[22].

Мотичка. Намерена е в керамичната работилница на вила № 1 до Монтана. Обратният ѝ край е издължен и заострен. Изглежда, че с нея е подготвяна глина за формуване. Подобна, но с двурого острие е намерена в Перник, и то също в разрушен пласт от кирпичи и пръст, примесени с керамика, както и тези от Могилец, Търговишки окръг, и от Северна Добруджа[23] и др.

Дикел. Част от дикел, запазена е основата с дупка за дръжка, единият рог е

4

• *Обр. 4. Косери и сърпове. Fig. 4. Serpettes et faucilles*

отчупен, а от другия е запазена малка част. Дикели със същата форма се използват и до днес в лозарството[24].

Лопата (обр. 3). Разядена от корозия, върхът е отчупен, запазена дължина 0,33 м. Втулката е образувана чрез подгъване на задната част. От нейната права осова линия личи, че е служела за обръщане на почвата, а не за изриване на земя.

Сърпове (обр. 4). И двата са във фрагментарно състояние. Първият е с отчупен връх и заострен край на забиване в дръжка. Острието започва от дръжката и е изковано без зъби. Подобен е на сърповете от вилата в квартал Обеля, София[25], язовир „Г. Димитров" и с. Долно Левски. От втория, намерен във вила № 3, е запазена само малко част от назъбеното острие, което започва от дръжката без дълбока извивка.

Косери (обр. 4). Пет са косерите, единият от които има правоъгълен израстък на тилната страна. Работната им част, широка 0,03—0,04 м, на върха завършва с пъпка. Заострената дръжка накрая е закривена, за да държи дървената част. Косерите са използвани в лозарството за рязане на тръстика, храсти и др. Те са едно от често срещаните сечива в инвентара на земеделските стопани през античността и средновековието. Релефно изображение на косер има върху античен паметник от областта на Монтана[26].

Скотовъдни сечива

Ножица (обр. 5). Изкована е от цяло парче желязо. Използвана е за стригане на добитък. Запазена е част от втора ножица. Такива ножици са известни от Садовец. Находките от Севтополис и Галата, Варненски окръг[27], доказват тяхната по-ранна употреба от траките. Такива ножици се употребяват и сега от някои стопани.

Звънци (хлопатари). Най-добре е запазен този от вила № 1. Той има цилиндрична форма. В горната му част е припоен полусферичен похлупак с халка за закачване, която продължава и отвътре като скоба за закачване на езичето. В трите вили около Михайловград са намерени фрагменти от хлопатари.

Юзди (обр. 5). В железарската работилница на вила № 3 бяха намерени четири

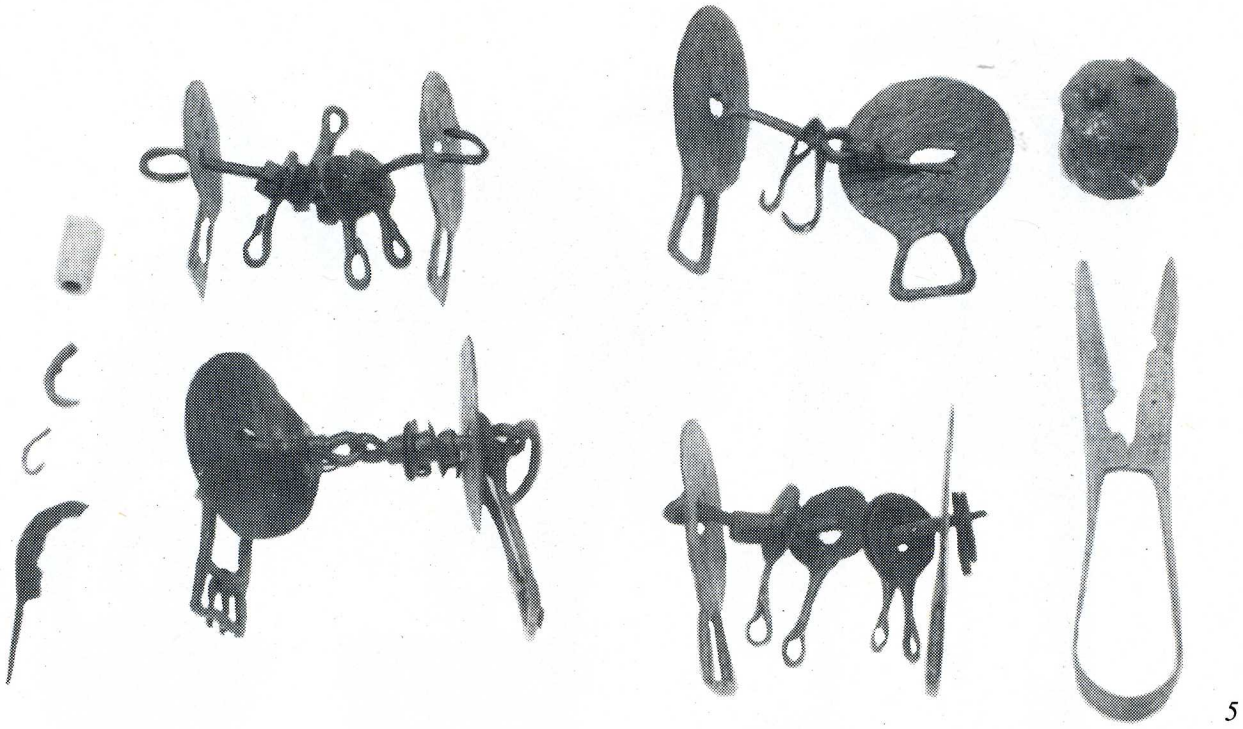

5

добре запазени железни юзди и двуделен зъбалец. На една от тях във външните халки на зъбалеца е нанизана по една голяма халка за поводите на коня. Между тях и кръглия диск са прикачени по една продълговата халка за кожените ремъци. Останалите юзди са без токи, тъй като те са изрязани към самите дискове във вид на ъгловато удължение. На всеки зъбалец са нанизани халки, куки и шипове. В тези юзди вероятно е продължена традицията на тракийските юзди със строг зъбалец[28].

Косерче (обр. 5), намерено във вила № 3, използвано за подрязване на пчелните пити от кошери или пити на диви пчели в пещери и хралупи. Такива косерчета за същата цел са използвани доскоро.

Във вила № 3, разположена непосредствено до р. Огоста, бе намерена оловна тежест за рибарска мрежа, с кръгла форма и една желязна въдица (обр. 5).

Железарски инструменти

Чук-секач и три железарски клещи са известни от с. Смоляновци, Михайловградски окръг[29]. Такива клещи са познати от много места, а релефно изобразени, могат да се видят върху надгробен паметник на ковач от Йорк[30]. В железарската работилница на вила № 3 освен юзди бяха намерени стрели, гвоздеи, ключове, ножове, медни апликации и малък секач с подбита тилна част, малък пробой и четвъртита подложка от дебело парче желязо, върху

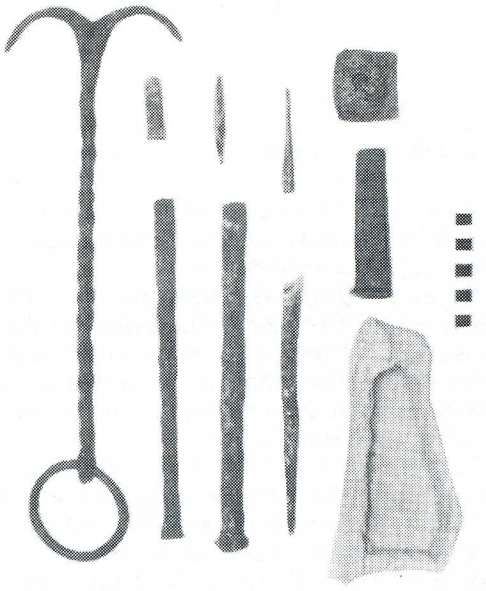

6

• *Обр. 5. Скотовъдни оръдия на труда. Fig. 5. Outils de travail d'élevage*
• *Обр. 6. Железарски инструменти. Fig. 6. Instruments de forgeron*

което са отсичали или пробивали други железа.

При прокарване на път през крепостта на Монтана в една малка скална кухина бяха намерени следните медни съдове: един казан, три купи с обли дъна, два капака с

7

● *Обр. 7. Леярски съдове. Fig. 7. Récipients de fondeur*

украса чрез изчукване, една кръгла и две правоъгълни тавички и един железен триножник с кръгъл обръч (обр. 7). Казанът е с биконична форма и вис. 0,36 м. Диаметърът на устието е 0,42 м. Върху венеца на голямата и малката купа са запазени нитовете на двете срещуположни дръжки. По-малката от тавите е с железна скоба и дръжка, а дъната им са украсени с вписани правоъгълници. Кръглата тавичка е с железен двуножник и дръжка. От направения анализ на налепите по тавите[31] се установи, че в тях е топено олово. Медните съдове са били използвани от леяр в Монтана за топене на олово при направата на оловни тръби, каквито са открити във вила № 2, на оловни листове, известни от вила № 1. Разтопено олово е било наливано в дупки при свързване на отделните части на колоните, при ари с надпис ara cum sigillo, т. е. такива, върху които е имало статуарни изображения, надгробни плочи и др. От крепостта произхожда и една двойна кука с вита дръжка и халка за закачване на съдове над огнище. Във вила № 3 е намерен и един каменен калъп за отливане на брадви (обр. 6).

Дърводелски инструменти

Брадви (обр. 9). Една от брадвите произхожда от късноантичното селище в местността „Перун гра̀да“ в близост до вила № 2. Те са със заострени израстъци, каквито има и при мотиките. Тесли — те са дъговидноизвити с плоско острие. На едната от тях тилната част е издължена и оформена като чук. Подобен инструмент е намерен при с. Гаганица и определен като копач[32]. Двустранна тесла с равни предна и тилна част, но с различни по ширина остриета (0,027 и 0,045 м). Подобна тесла е намерена в кв. Обеля. Инструмент, едното острие на който е конусовидно заострено, а другото е плоско, тясно и издължено. Длета — те имат право или скосено острие, а едно от тях е с три заоблени връхчета. Вероятно са били използвани за направата на дървени детайли. Свърдел — работният му връх е закален. Трион. Представлява широка (0,135 м) и дълга (1,15 м) железна лента с големи зъби, на двата края на която има по три дупки и по една халка. Използван е за рязане на дебели дървета и трупи. Днес триони с такава направа се наричат трупачи. Не ми е известно да е публикуван подобен трион от българските земи. Косица или изземка — представлява плосък инструмент с две странични дръжки откъм острата част, използуван за заглаждане или изравняване на дървени части.

Кожарски и шивашки инструменти

Бронзов предмет с височина 0,12 м (обр. 10). Намерен е в античната крепост над с. Камена Рикса. Представлява удебелена и кръгла долна част с равна плоскост, която преминава в изтънена ръкохватка. Долната половина е украсена с врязани растителни орнаменти. Доскоро подобен инструмент (муща) е използван в кожарските работилници на Габрово и някои други места. Две шила с издължена и заострена работна част и с дръжка на обратната страна. Замби — две от тях са от вила № 3 и една от

8

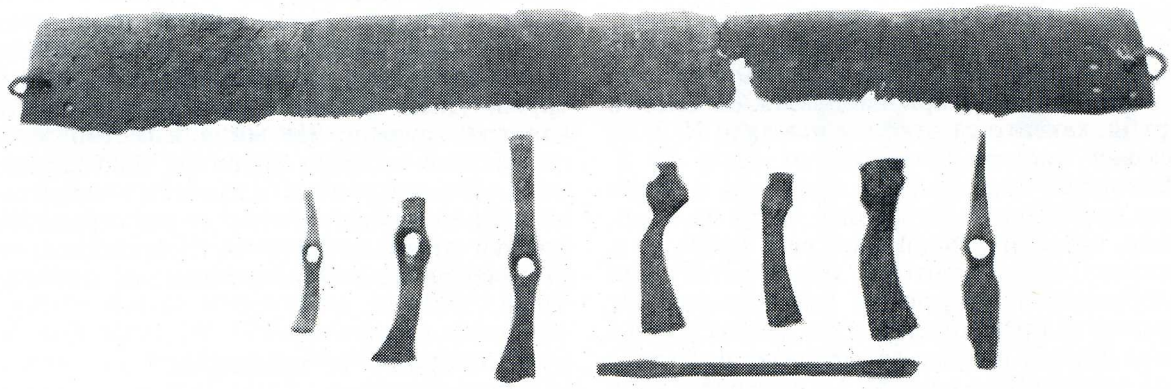

9

11

● *Обр. 8. Дърводелски инструменти. Fig. 8. Instruments de menuisier*
● *Обр. 9. Дърводелски инструменти и трион. Fig. 9. Les instruments de menuisier avec scie*
● *Обр. 10. Кожарски и шивашки оръдия на труда. Fig. 10. Outils de travail de peaussier et de tailleur*
● *Обр. 11. Скулптурен инструмент. Fig. 11. Instrument de sculpture*
● *Обр. 12. Катинари, ключове и др. Fig. 12. Cadenas, clés et autres*

10

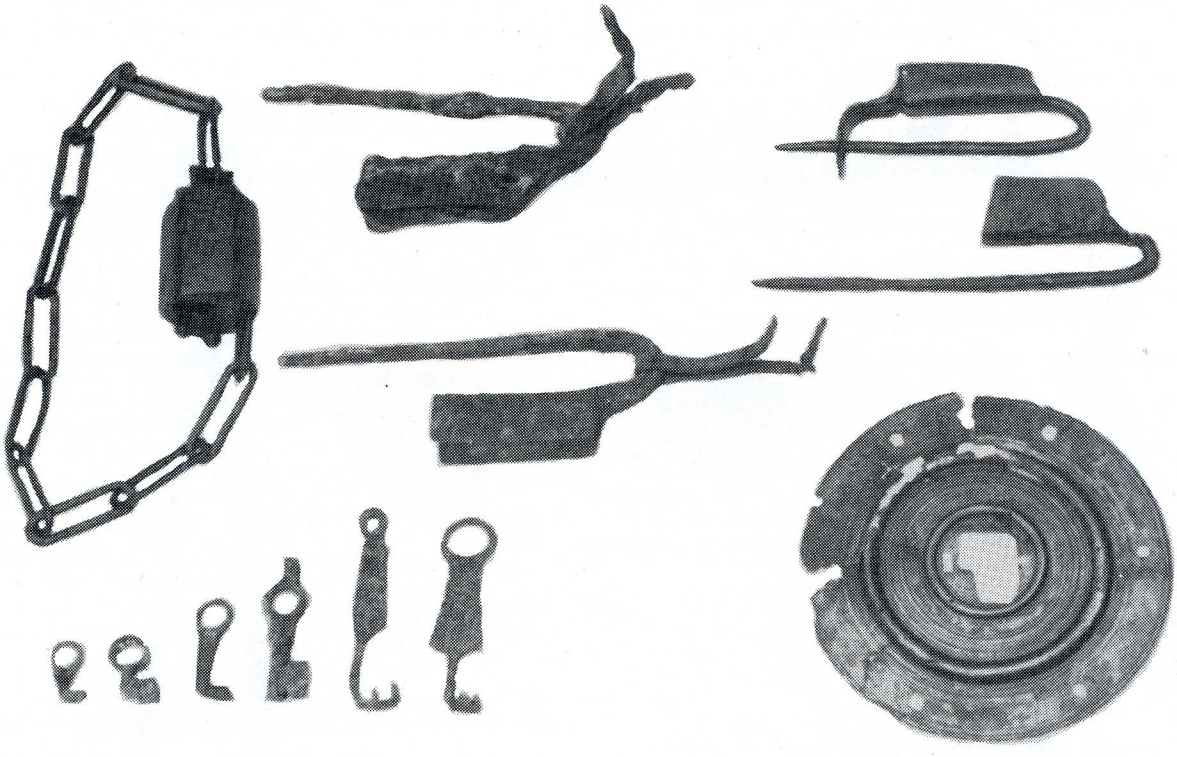

12

крепостта на Монтана. Работната им част е завита като фуния с отвор 3—4 мм в диаметър. Използувани са за пробиване на дупки в кожа. За кожари се споменава в надпис от Филипопол[33]. Железна игла —дъл. 0,168 м, от вила № 2 и част от бронзова игла с ухото за шиене на тъкани и кожи.

Каменоделски инструмент (обр. 11) с издължена лъжичковидна предна част и леко разширена плоска задна част. С корубестата част се отнемала глина, а с плоската се заглаждали изображенията. Известно е, че в Монтана е работил скулптора Сатурнин[34], а във вила № 1 имало каменоделска работилница.

Катинари, ключове и др.

Катинари. Четири от тях имат еднотипна форма и устройство. От кутията надолу е извита метална пръчка, чийто край се е пъхал в подвижна скоба при заключване. Такива са катинарите от Садовец и покъсните от Преслав[35] и Новачене[36]. Петият катинар от крепостта при с. Говежда, Михайловградски окръг, представлява шестстенна призма с релефни болтове. На едната основа е захванатата здрава верига от 12 издължени халки, а другата има две дупки: едната е за ключа, а в другата се е пъхала последната халка от веригата при заключване. Брава, от която е запазена оксидирала железна тръба и част от механизма. Овковка за брадва от мед, кръгла по форма, с два високоизпъкнали концентрични кръга и други с нисък профил. В средата на обковката има прорез за ключа, а по периферията — шест кръгли дупки за гвоздеите, с които е заковавана. Обковки са известни от Нове[37], Чомаковци, Врачански окръг[38], Люблен, Търговишки окръг[39], с художествена украса са обковките от Сарая, Пазарджишки окръг, и Войводово, Хасковски окръг[40]. Ключове. От крепостта и трите вили бяха намерени четири железни и два бронзови ключа, единият от които е пръстен-ключ като този от Ятрус[41]. Такива са публикувани от Кюстендил[42], от вилата при с. Присово, В. Търновски окръг[43] и др.

Измерителни уреди

Кантари (обр. 13). Единият е от крепостта на Монтана, а другият — от тази над с. Камена Рикса. Първият е запазен почти напълно, рамото му има квадратно сечение и разграфявания, означени с римски цифри V и X. С трите му скали са отмервали малки, средни и големи тежести (15, 40 и 100 либри). В началото на едната скала с точкуване е означена буквата N = 50 либри, а в края — R = 100 либри. Вторият кантар е

● *Обр. 13. Катинари. Fig. 13. Balances* 13

без рамо, има кобилица и две вериги с по една кука и тежест, която представлява топка от тънка медна пластинка, пълна с олово.

Mensa mensuraria бе разкрита в стопанската сграда на вила № 3. Тя представлява мраморен блок с две вдлъбнати мерки, които имат конусовидна форма с конвексна околна повърхнина. Голямата мярка е равна на един модиус (8,754 л), а малката — на един семимодиус. На едната отвесна страна има гръцки надпис в 4 реда[44].

Повечето от оръдията на труда и предмети на бита са открити в пласт от ранновизантийската епоха. За отбелязване е, че по-малък е броят на намерените в античните вили около Михайловград[45], отколкото на тези в крепостта. Известно е, че много оръдия на труда са открити на крепостта при Садовец и особено в последно време при Шумен[46], Войвода, Абритус[47], Перник[48], а тези от вилата при Мадара са били скрити в светилището[49]. Посочените крепости са предимно на север от Хемус. Варварските опустошения, особено в незащитените обекти, са големи. Може би като резултат от по-голямото спокойствие в някои от вилите на юг от Хемус се намират повече оръдия на труда, както е тази при Чаталка[50], Бяла вода, Перник[51]. По време на второто готско нашествие (378 г.) и особено пред опасността от варварски нашествия през VI в. собствениците на вилите търсели спасение в крепостите, където укривали и работния си инвентар. Освен това някои занаятчии предпочитали да работят за по-сигурно в крепостите. В крепостта при Садовец една от кулите е била превърната в железарска работилница, в шуменската крепост е разкрита ковачница, а в крепостта на Монтана е намерен шлак, който вероятно е от такава работилница. Освен това през V—VI в. на войниците вместо пари е било плащано със земя. Като притежатели на малки или по-големи земевладения при опасности те носели оръдията на труда в крепостите.

Тези вероятно са причините, на които се дължи по-голямото натрупване на повече оръдия на труда и занаятчийски инструменти в крепостите през късната античност и ранновизантийската епоха.

[1] Повече от находките са от крепостта на Монтана. Ще се отбелязва местонамирането на тези, които не са от тази крепост.

[2] I. Welkov. Eine Gotenfestung bei Sadovez (Nordbulgarien). Germania, XIX, 1935, 149—150.

[3] Х. Вакарелски. Стари земеделски сечива. — ГНМ, VI, 1936, 425—433, обр. 269.

[4] Х. Вакарелски. Цит. съч., с. 425, обр. 270.

[5] Д. Цончев Принос към българската материална култура. — ИАИ, XVII, 1950, с. 298, обр. 246.

[6] А. Милчев, С. Ангелова. Разкопки и проучвания в Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг, през 1967 г. — Археология, XI, 1969, 3, с. 43, обр. 9.

[7] Ж. Въжарова. Происхождения болгарских пахотних орудий. М., 1956, обр. 50; Ю. А. Краснов. Ранная история сохи. — СА, 1986, 1, с. 109, 167.

[8] Ст. Младенов. Палешник, ралник или лемеж. — ИНЕМ, VIII—IX, 1929, 110—113.

[9] Б. Филов, Ив. Велков. Новооткрити старини. — ИБАД, VII, 1919—1920, с. 154; Г. Кацаров. Един паметник на земеделието в Древна Тракия. — ИАИ, XII, 1939, с. 405, обр. 185.

[10] Ю. А. Краснов. Древние и средневековые рала восточной Европы. — СА, 1982, 3, с.63 и сл., рис 2, 6.

[11] Ж. Въжарова. Цит. съч., с. 50.

[12] М. Чичикова. Тракийска гробница от с. Калояново, Сливенски окръг. — ИАИ, XXXI, 1969, 60—61, обр. 16.

[13] А. Милчев. Археологически проучвания в околностите на с. Мирково, Пирдопско. Изсл. в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 402, обр. 2.

[14] Х. Вакарелски. Стари земеделски..., 425—433, обр. 269.

[15] С. Стефанов. Новград, стари селища. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 295, обр. 43 ж.

[16] H. Crişan. Un depozit de unelte descoperti la Lechinta de Mures. — SCIV, XI_2, 1960, p. 290.

[17] J. Heninng. Bulgarien zwischen Antike und Mittelalter im Spiegel der Wirtschaftsarchäologie. — Das Alterum, 32, 1986, 2, S. 100.

[18] Й. Чангова. Средновековни оръдия на труда в България. — ИАИ, XXV, 1961, 19—55, табл. V; Й. Чангова. Търговски помещения в Преслав. — ИАИ, XXI, 1957, с. 271, обр. 19.

[19] Л. Дуков. Земеделието и земеделските железни оръдия в българските земи през античността. — ИЕИМ, VIII, 1965, с. 161.

[20] S. Stantchev. Un monument de l'agriculture slave à Plisca. — Slavia Antiqua, IV, 1953, fig. 4, 3, Pl. I, II.

[21] Й. Чангова. Средновековни оръдия..., с. 27, табл. IV.

[22] W. H. Manning. Romano-british ironwork in the Museum of antiquities Newcastele, 1976, Fig. 18, 79.

[23] V. Baumman. Ferma romana din Dobrugea, Tulcea, 1983, Pl. VIII, 5.

[24] М. Николчовска. Поминъци на населението от Ивайловградско. — ИМЮБ, VI, 1980, с. 159, обр. 5.

[25] М. Станчева. Вила рустика в кв. Обеля в София. — Археология, XXIII, 1981, 1—2, с. 62, обр. 13, а.

[26] В. Добруски. Материали по археологията на България. — СбНУ, XVI—XVII, 1900, с. 69, обр. 37.

[27] Л. Огненова-Маринова. Дребни находки, теракоти, скулптура, Севтополис, I, 1984, 186—187, обр. 23—24; А. Минчев. Тракийско могилно погребение от III в. пр. н. е. в с. Галата, Варненско. — ИНМВ, XI (XXVI), 1975, с. 137, табл. II, 3.

[28] Ив. Венедиков. Тракийската юзда. — ИАИ, XXI, 1957, с. 153 и сл.

[29] Й. Чангова. Средновековни оръдия..., с. 20, табл. II, 1.

[30] W. H. Manning. Op. cit., Pl. V.

[31] Анализът бе направен в химическата лаборатория на машиностроителния завод „Мир" в Михайловград от Лидия Тодорова Спасова, на която изказвам благодарност.

[32] Зл. Морфова. Светилището на Зевс и Хера при Гаганица, Берковско. — ИАИ, XXI, 1957, с. 307.

[33] К. Колев. Надгробна плоча от Филипопол. — Археология, VIII, 1966, 2, 57—59.

[34] Я. Тодорова. Паганизмът в Долна Мизия. С., 1928, с. 83.

[35] Г. Джингов. Принос към материалната култура на Преслав и неговата околност. — Археология, VIII, 1966, 2, с. 54, обр. 17, а, б.

[36] В. Василев. Боженишки Урвич. С., 1978, с. 36.

[37] Д. П. Димитров, М. Чичикова, Ал. Димитрова, Б. Султов, В. Божилова, И. Василчин. Археологически разкопки в източния сектор на

Нове през 1967—1969 г. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 172, обр. 40 б, в, г.

[38] Л. Мънзова. Дръжки и апликации на касетки от римската епоха в Археологическия музей в София. — Археология, XII, 1965, 1, с. 42, обр. 7 б.

[39] Д. Овчаров. Тракийска гробна могила от III в. на н. е. при с. Люблен, Търговишки окръг. — Археология, XXI, 1979, с. 34, обр. 9 а, б.

[40] Г. Кацаров. Антични паметници от Тракия. — ГПНЬМ, 1930, с. 211.

[41] G. Gomulka. Katalog der Kleinfude. — Klio, 1966, 47, S. 302, Taf. XI, 90, 91.

[42] Т. Иванов. Паметници от Пауталия. — ИАИ, XXIII, 1960, с. 210, обр. 6.

[43] Б. Султов. Една villa rustica край с. Присово, В. Търновски окръг. — ИМВТ, II, 1964, с. 69, обр. 18.

[44] Г. Александров. Антични паметници от Монтана. — Археология, XXVIII, 1986, 1, 43—44, обр. 10.

[45] Г. Александров. Антична Вила № 2 край Монтана. — ИМСзБ, 1979, 9—64; Г. Александров. Антична Вила № 1 край Михайловград. — ИМСзБ, 1983, 8, 37—83; Г. Александров. Антична Вила № 3 край Михайловград. — ИМСзБ, 1984, 9, 9—45.

[46] В. Антонова. Археологически проучвания на Шуменската крепост. — ИНМШ, VI, 1978, с. 127 и сл.

[47] С. Дамянов. Проучвания на сграда № 8 от късноантичния град при с. Войвода, Шуменско. — ГМСБ, 1976, с. 17 и сл.; С. Дамянов. Проучвания на кула № 3 от късноантичния град при с. Войвода. — ИНМШ, VI, 1973, с. 196; Т. Иванов. Новооткритият град Абрит при Разград — ИПр., XII, 1956, 1, 79—91.

[48] В. Любенова. Селището от римската и ранновизантийската епоха. Перник, I, 1981, с. 164, обр. 103.

[49] По сведения от Цветана Дремсизова, на която благодаря.

[50] По сведение от Димитър Николов, на когото благодаря.

[51] В. Любенова. Разкопки на римската вила Бела вода, Перник. — XIII нац. археолог. конф., Видин, Археолог. разкоп. през 1977 г. С., 1978, 86—87.

Outils de travail et objets de la vie de Montana

G. ALEKSANDROV

(Résumé)

Sont publiés des outils de travail et des objets de la vie trouvés à Montana (actuellement Mihajlovgrad) et à Reguio Montanensium (Moesia Inferior). Ce sont des outils de labour de travail agricole: socs en fer, bouts d'aiguillons (fig. 2). Les outils de travail pour buttage sont: pioches, pelle (fig. 3). Lors de la moisson de céréales et de la coupure des vignobles on utilisait: faucilles et serpettes (fig. 4). Dans l'élevage on se servait de ciseaux, clochettes, brides, petite serpette pour nids d'abeilles, vertèbres pour filets de pêcheurs et cannes à pêche (fig. 5).

Le développement de la métallurgie dans la région de Montana est attesté également par differents instruments de forge: tenailles, marteaux, coupoirs, forets (fig. 6), ainsi que par des récipients pour la fusion du plomb (fig. 7). Le développement du travail du bois est lié à la construction intensive qui a imposé l'apparition et le perfectionnement de différents genres de serrures, d'herminettes, de scies à main (pour la première fois est publiée une scie) (fig. 8, 9). Pour le traitement de peaux on se servait de mortiers en bronze, de poinçons, d'aiguilles, d'alènes (fig. 10).

A Montana et dans sa région on travaillait le marbre, ce qui est attesté par les nombreux monuments de marbre découverts et les carrières de marbre. Ici a vécu aussi le sculpteur Saturnine. Maintenant est publié pour la première fois également un instrument de sculpture (fig. 11). Pour plus de sûreté on se servait de revêtements de serrures, cadenas et de clés (fig. 12), tandis que dans le commerce — de balances (fig. 13) et de mensa mensuraria.

La production de ces outils de travail est liée au développement de la métallurgie dans la région de Montana depuis la Basse antiquité qui a continué également pendant le Moyen Age.

Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново

МИРКО РОБОВ

За сложната и мощна укрепителна система на средновековния град Търново споменава още византийският хронист Никита Хониат, като посочва, че той е „най-укрепеният и най-красивият от всички градове при Хемус, обкръжен със здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на една височина“[1]. Според Теодор Скутариот „това е най-забележителният от градовете на Хемус по здравина и известност, разположен на планина и заобиколен в кръг от река“[2]. В „Похвално слово за Евтимий“ Григорий Цамблак казва: „Местоположението му е такова, че мъчно би се завладял, защото освен със стени, достатъчно е защитен природно.“[3] За крепостите на

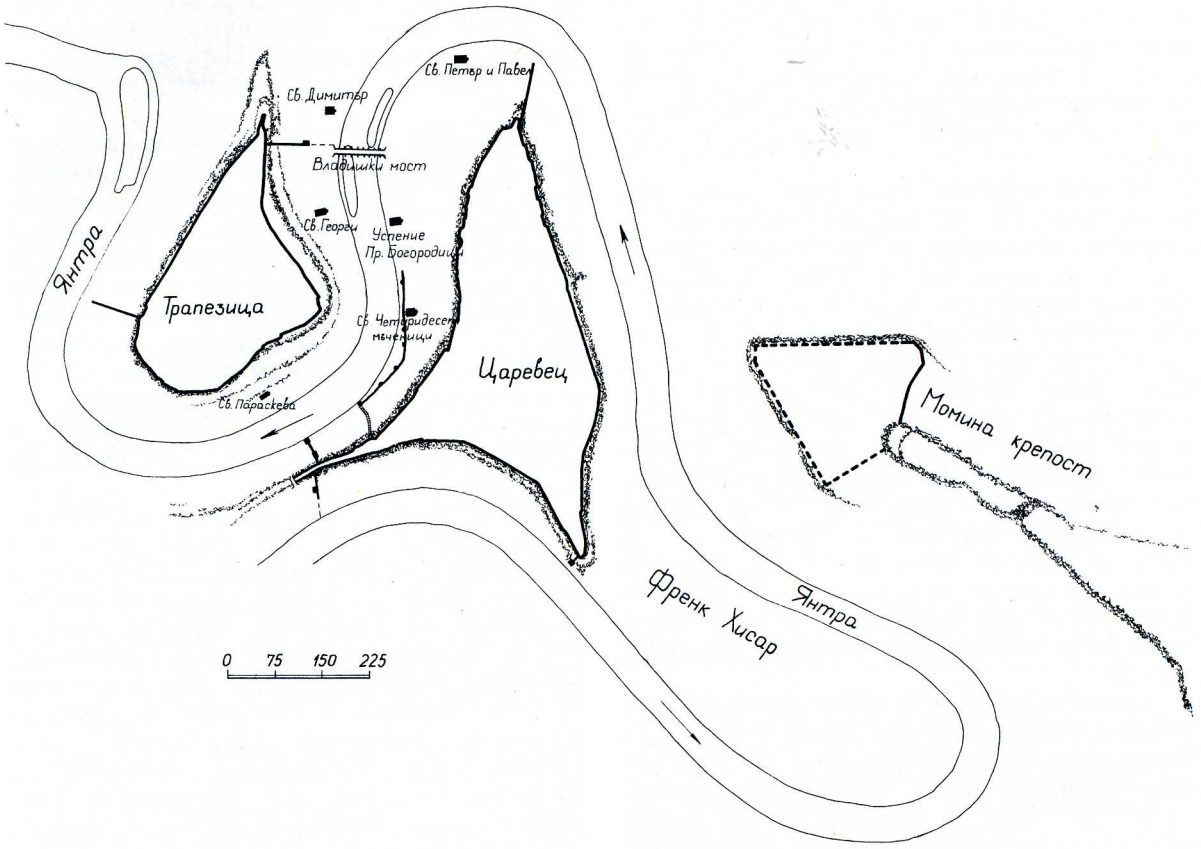

1

• *Обр. 1. План на средновековния град Търново. Fig. 1. Plan de la ville médiévale de Tărnovo*

Търново споменава през 1385 г. и Петер Шпарнау, който пише: „Това е най-укрепеният град, който видях в тази страна."[4]

Съхранил величието на своите крепостни страни, макар и в руини, Търново продължил да впечатлява и през вековете на османското владичество. Сведения за него дават през XVII век турският географ Хаджи Калфа[5] и софийският католически епископ Петър Богдан Бакшич[6], който посетил града на 20 септември 1640 г. Кратки известия за укрепителната система на Търново съобщават по-късно и други учени и пътешественици.

Въпросът за устройството на крепостната система на столицата на Второто българско царство е занимавал много наши учени[7]. Подробни описания на крепостните стени и съоръженията към тях е направил в началото на нашия век Карел Шкорпил[8]. Паралелно с околовръстните стени, които обграждат главните крепости — Царевец и Трапезица, той разглежда и напречните крепостни зидове, които се спускали по склоновете на тези два хълма до бреговете на р. Янтра. Шкорпил приема, че те са имали предназначение да укрепят района на столичния град, разположен в тяхното подножие. Липсата обаче на системни археологически проучвания не му е позволила да хвърли повече светлина върху въпроса за устройството и хронологията на напречните крепостни зидове, които представляват допълнителна укрепителна система на столичния град.

В този смисъл значително повече информация е събрана през 1960 г. при археологическото проучване на южната напречна крепостна стена на Царевец[9]. Освен точните размери и характера на градежа е установено също, че към западното (външното) лице на този крепостен зид е била долепена и четириъгълна кула. Срещуположно на този зид, от север към реката, се спускал също такъв напречен зид, за който дават сведения К. Шкорпил и Ал. Рашенов[10]. Към него е имало две четириъгълни бойни кули[11]. К. Шкорпил съобщава и за друг напречен крепостен зид по северния склон на хълма Царевец.

През 1981—1982 г. бе проучен в долната си част напречен крепостен зид, който се спускал от източния скален венец на хълма Трапезица в посока към р. Янтра срещу днешния Владишки мост[12]. В горната си част този зид е описан от К. Шкорпил[13]. Към северното (т. е. външното) му лице е разкрита четириъгълна кула, чийто северен зид е значително удебелен.

При проучването на манастирския комплекс Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици" е открита солидна крепостна стена с шест кули, която следва левия бряг на р. Янтра. Градена е от едри, полуобра-

ботени камъни[14]. Ат. Попов изказа мнението за наличие на „първи отбранителен пояс", разположен по поречието на реката, който е свързвал напречните крепостни зидове в единна фортификационна система[15]. Същата теза се подкрепя и от М. Харбова[16].

Новоразкритата крепостна стена при манастира „Св. Четиридесет мъченици" се свързва със сведението, което дава Доментиан в житието на св. Сава Сръбски, в пасажа, който се отнася за посещението и смъртта на светеца в столицата Търново през 1235 г. Там се казва, че мощите на св. Сава били погребани „в църквата „Св. Четиридесет мъченици" при река Етър, в новия град, в мястото, наречено Търново"[17]. Трябва обаче веднага да отбележим, че определението „нов град" е употребено единствено в преписа от житието на св. Сава, издаден от Даничич в 1866 г. В другия познат ни препис, издаден също от Даничич през 1860 г., при описването на посоченото събитие от 1235 г. определението „нов град" липсва[18].

Данните от новите археологически проучвания в подножието на хълма Трапезица и прецизирането на резултатите от досегашните разкопки дават възможност сравнително по-пълно и по-точно да се изясни картината на допълнителната укрепителна система на столицата, а също да се хвърли определена светлина върху последователността на нейното изграждане.

Интерес представлява на първо място въпросът за предназначението на допълнително изградените напречни крепостни зидове. Те без съмнение трябвало да укрепят районите от столичния град, разположени в подножията на Царевец и Трапезица. Когато търсим заложения в тяхното изграждане и включване в общата крепостна система смисъл, трябва да изходим от самото устройство на столичния град. Той е бил разположен през XII—XIV в. върху хълмовете Царевец и Трапезица, в тяхното подножие по двата бряга на р. Янтра, а също и по западния склон на хълма Момина крепост. Така двете главни укрепени ядра на града — Царевец и Трапезица — са били разделени от течащата между тях река. Нейното поречие в този участък до известна степен е отслабвало тяхното взаимодействие. Но тази уязвимост е само привидна, тъй като участъкът в подножието между двата хълма не може да се смята за слабо звено в укрепителната система на столицата Търново. По мнението на М. Харбова „проходът за проникване на неприятеля по р. Янтра може да бъде охраняван и защитен най-добре от височините, разположени от двете страни на реката" и „неприятелят, навлязъл в тесните, преливащи се вътрешни пространства на тази зона, обстрелван от двата хълма, не може да развие нападение на широк фронт. Визуалните и комуникационните връзки между Царевец и Трапезица улесняват организирането на отбраната."[19]

Възникват обаче редица въпроси около новооткритата крепостна стена, установена само при манастира „Св. Четиридесет мъченици" и по-специално, кога и кое е наложило нейното изграждане и може ли тя да се включи в общата крепостна система на столичния град. Данните от археологическите разкопки, проведени през последните години в други райони от столичния град, в подножията на Царевец и Трапезица, не подкрепят мнението за съществуването на „първи отбранителен пояс" по брега на р. Янтра.

Известно е, че още преди въстанието от 1185 г. градът вече бил разположен и в подножията на двата хълма[20]. Съвсем не е случаен фактът, че именно тук, в източното подножие на Трапезица, братята Асен и Петър издигат църквата „Св. Димитър". По-късно, когато Търново е вече столица на Второто царство, в тази част на града се изграждат църквите: „Св. Георги", „Св. Петка", „Св. Четиридесет мъченици" с манастир към нея, „Св. Богородица Темнишка", „Св. Апостоли Петър и Павел", „Св. Иван Рилски", а е възможно да е имало и други църкви и манастири.

На този етап на археологическите проучвания и при сравнително оскъдните данни, които ни дават писмените извори, е все още трудно да кажем каква е била структурата на столичното „подградие" и каква роля е играло то в живота на Търново през XII—XIV в.

Както вече посочихме, от напречните крепостни зидове най-цялостно са проучени двата зида, които се спускат по южния и северния склон на Царевец. Сравнително добре, макар и само в долната му част, е проучен и напречния крепостен зид, който се спуска по източния склон на Трапезица. Прави впечатление не само сходният градеж на посочените три зида, но също и тяхното еднакво устройство. До външните лица на двата от тях — в южния склон на Царевец и източния склон на Трапезица, се издигали четириъгълни кули. С кула е завършвал напречният крепостен зид, който се спускал по западния склон на Трапезица, а две четириъгълни кули е имало и към напречната крепостна стена по северния склон на Царевец, която започва между втората и третата порта на главния вход. Всичко това показва, че най-вероятно напречните крепостни зидове са били изградени едновременно и в тях е бил вложен единен фортификационен смисъл.

При проучването на църквата „Св. Димитър" и манастира към нея се установи, че

те са престанали да съществуват през третата четвърт на XIII в. вследствие на някакво природно бедствие (най-вероятно земетресение).

Още в началото на века при установяването на напречния крепостен зид по източния склон на Трапезица (в неговата горна част) К. Шкорпил изказва мнение, че църквата „Св. Димитър" е останала извън чертите на укрепеното подножие. Този факт намира своето обяснение единствено в допускането, че при изграждането на допълнителната укрепителна система тази църква вече не е била действаща.

Историческата роля на църквата „Св. Димитър" в религиозния и държавния живот на Търново през първите десетилетия на Второто царство, нейният архитектурен тип и богатата ѝ външна и вътрешна украса ѝ отреждат място на една от най-значимите църкви в столичния град. Ето защо би било твърде неправдоподобно да се приеме, че при изграждането на допълнителната система от напречни крепостни зидове тя не е била включена в чертите на укрепеното подножие.

Според Ат. Попов зоната по двата бряга на Янтра е наречена от Доментиан „нов град", „защото допълнително, след укрепяването на Царевец и Трапезица, били изградени крепостни стени откъм Янтра и се оформило това укрепено място"[21].

Проучванията на напречната стена в източното подножие на Трапезица недвусмислено показват, че тази допълнителна крепостна система е била изградена най-рано след третата четвърт на XIII в., когато вече църквата „Св. Димитър" е била разрушена. Така логично достигаме до въпроса, какво е имал предвид Доментиан в цитирания вече пасаж от житието на св. Сава, когато е искал да локализира църквата „Св. Четиридесет мъченици" в чертите на столичния град.

Според Ат. Попов напречните крепостни зидове са имали фортификационен смисъл и пълноценно са се включвали в столичната отбрана единствено, ако са свързани с околовръстни крепостни стени, опасващи подножията на двата хълма[22]. Така той приема по аналогия на откритата при манастира „Св. Четиридесет мъченици" крепостна стена и предполагаемата ѝ връзка с напречните крепостни зидове на Царевец, че по същия начин е била устроена и крепостната система на Трапезица[23], без все още за това да има някакви конкретни податки.

Въпросната крепостна стена се намира само в един участък, разположен тъкмо между двете силни крепости — Царевец и Трапезица. Следи от нея не са открити при проучването на южния напречен крепостен зид, нито на други места в подножието на Царевец от север, изток и юг, където често се правят дълбоки изкопи за нуждите на съвременното строителство. Такава стена не е открита и при проучванията в подножието на Трапезица. От съществено значение при определяне ролята на посочената крепостна стена е и фактът, че в южна посока тя не се свързва с напречния крепостен зид, който се спуска по северния склон на Царевец, западно от главния вход[24].

Някои от шестте кули към новооткритата крепостна стена в района на манастира „Св. Четиридесет мъченици" според проучвателя имат подковообразна форма[25]. За последните сме по-склонни да приемем определянето им от Д. Ангелов като U-образни[26]. Кулите с такъв план са характерни за една много по-ранна епоха[27], а освен това крепостни съоръжения от този тип не са били строени в столицата Търново[28].

В няколко поредни научни съобщения, в които се засяга проблемът за т. нар. „нов град" и по-точно за разкритата околовръстна крепостна стена, Ат. Попов си служи с различни типологични определения относно прилежащите ѝ кули[29], при което са смесени названията — подковообразни, полукръгли, кръгли и т. н. Тези разновидни по форма кули са характерни за крепостното строителство през различни исторически епохи. Като резултат от това са приведени редица неточни паралели[30], които са довели до твърде неточна окончателна датировка на проучената крепостна стена[31]. Напоследък с отнасянето на стената към X—XI в. проблемът за „новия град" започва да изглежда още по-неизяснен, като същевременно представата ни за него се отдалечава от отъждествяването му с разкритата укрепителна система около манастира „Св. Четиридесет мъченици".

Относно датировката и смисъла на тази крепостна стена интерес представлява още един въпрос. Той се отнася до стълбището, което се спуска по северозападния склон на Царевец, северно от главния вход, достигащо в долната си част до р. Янтра. То е известно още от 1956 г.[32], а през последните години беше изцяло разчистено и описано от Ат. Попов. Според него стълбището е конструктивно свързано (т. е. едновременно) с крепостната стена по левия бряг на Янтра[33]. В случая се има предвид връзката в долната му част с трапецовидната кула, която се намира в най-южния край на стената.

Ще обърнем внимание само на два пункта, които според нас са от съществено значение при изясняването на последователността в изграждането и ролята на посоченото съоръжение. В плана на съоръжението[34] прави впечатление една особеност. Линията, която маркира вътрешната

стена на южния зид на стълбището, не се съединява с линията, маркираща вътрешната южна стена на кулата, а се разминава чувствително с нея, като влиза в пълнежа на южния ѝ зид. Така с известна част от ширината си стълбището ляга върху пълнежа на посочения зид. Това поражда съмнение относно едновременността на двете съоръжения. В посочения план, а също и в описанията на кулата няма данни, че в нейната вътрешност е било изградено кръжило на кладенец, така както е оформен например кладенецът в кулата на водоснабдителното съоръжение, изградено в подножието на т. нар. Балдуинова кула[35].

В долната част на стълбището освен няколко ранновизантийски находки преобладават средновековни материали от XII—XIV в. — керамика и монети[36]. Следователно това съоръжение се явява по-късно от крепостната стена, датирана напоследък от Ат. Попов през X—XI в. Това хронологическо несъответствие показва съвсем ясно, че двете съоръжения са от различно време. Но ако все пак приемем, че те са две свързани части на една обща фортификационна система, то логично достигаме до въпроса, накъде е отвеждало това стълбище още през X—XI в.

Даните от археологическите разкопки на Царевец показват, че след разрушаването на ранновизантийската крепостна система хълмът е бил укрепен отново чак през XII в.[37] и се развил като мощна твърдина по времето на Втората българска държава (XII—XIV в.). Посочената хронология в укрепването на хълма обезсмисля изграждането на такова солидно водоснабдително съоръжение през X—XI в. Очевидно най-правдоподобно е да приемем, че то е изградено покъсно — през столичния период, и е било свързано с нуждите на крепостта върху хълма Царевец.

Разглеждайки посоченото водоснабдително съоръжение по отношение на неговата датировка и ролята му в укрепителната система на столицата Търново, трябва да спрем вниманието си и върху подобното съоръжение в подножието на т. нар. Балдуинова кула. Двете са приблизително еднакви по своето устройство, а предназначението им е било едно и също — осигуряването с вода на крепостта Царевец. Второто водоснабдително съоръжение според В. Вълов датира от началото на XIV в.[38]

Неубедително е твърдението, че част от масивната крепостна стена с кулите към нея е използувана като западен ограден зид на манастира[39]. Наистина килиите в северния двор са долепени до нея, но не е сигурно дали във височина тя е била запазена и използувана с цялата си дебелина. Върху стената е изградена и западната пристройка мавзолей на църквата „Св. Четиридесет мъченици". Това най-вероятно е направено в търсенето на здрава основа за западния зид на мавзолея и е съвсем очевидно, че по това време стената е била изоставена вече като крепостно съоръжение. Със стъпването си върху стената мавзолеят явно я прекъсва, а не, както се твърди[40], че и той се включвал като фортификационен елемент.

Ако отново се върнем на описанието, което Никита Хониат прави на Търново в своята „История", трябва да подчертаем един безспорен факт — в него няма и намек за това, че подградието е било укрепено. Той пише, че градът е *„обкръжен със здрави стени, пресечен от малка река и изграден на върха на една височина"* (курс. мой — М. Р.). Ясно е отбелязано, че в края на XII в. са били укрепени само билата на хълмовете Царевец и Трапезица. Същите данни се съдържат и в посоченото вече известие на Теодор Скутариот.

Сведенията на пътешественици за Търново от времето на османското владичество, а също така и подробното описание на града, което К. Шкорпил е направил в началото на нашия век, в общи линии се покриват с днешните ни представи, допълнени с резултатите от археологическите разкопки. Едва ли може да се допусне, че руините на такова значително крепостно съоръжение като т. нар. „първи отбранителен пояс" на Церевец и Трапезица, разположен в техните подножия, са били дотам заличени и скрити, щото да убегнат от техния поглед и дори още повече — от паметта на търновското население, за да се говори сега, че тази част от „столичната фортификация" е всъщност едно археологическо откритие[41].

И все пак остава открит въпросът, какво точно е имал предвид Домептиан с определението „нов град" в посоченото житие на св. Сава.

Датирането на новооткритата крепостна стена през X—XI в. означава, че хронологически, отнесена към крепостите на Царевец и Трапезица, тя в никакъв случай не е нова.

По изложените вече съображения Домептиан не би могъл да има в 1235 г. предвид системата от напречни крепостни зидове, защото те се появяват по-късно.

Сведенията, достигнали до нас за житиеписците на св. Сава — Домептиан и Теодосий Хилендарец, са твърде бедни и откъслечни. Така например за живота на Теодосий не може да се каже почти нищо. Не се знае дори, кога точно е живял — в средата или в края на XIII в.[42] За Домептиан също така се знае съвсем малко. Ем. Георгиев приема, че може би той не е пряк ученик на св. Сава, а се нарича такъв, защото се включва в традицията, създадена от него[43]. Няма никакво известие, че

житиеписците на св. Сава са посещавали Търново. Затова по-вероятно е да предположим обратното — че те никога не са виждали столицата на Второто българско царство. Очевидно е било трудно на Домептиан, локализирайки църквата „Св. Четиридесет мъченици", да се ориентира косвено в и без това сложното устройство на Търново. Явно той не е отделил подножието от чертите на укрепения град, включвайки го като свързващо звено на двете основни крепости. Така под определението „нов град" Домептиан най-вероятно е имал предвид единната територия на силно укрепения град Търново, създаден като нова столица на възстановената българска държава, само 50 години преди посоченото събитие.

Но какъв е бил фортификационният смисъл на допълнително изградените напречни крепостни зидове. В горния си край те са започвали от крепостните стени по скалните венци на Царевец и Трапезица, а в долния си край са достигали р. Янтра. Обстоятелството, че през средновековието реката е била по-пълноводна[44], я превръщало в значително водно препятствие. Тя заедно с достигащите до нея напречни крепостни зидове са образували всъщност значима фортификационна система, чието предназначение било да подсили допълнително ефективността на столичната крепостна система, а, от друга страна, да създаде солидна бариера срещу възможността от пълно обсаждане и изолиране една от друга на двете крепости — Царевец и Трапезица.

Южният зид на стълбището до манастира „Св. Четиридесет мъченици" е значително удебелен. Това показва, че когато съоръжението е функционирало като крепостен зид (според последния му проучвател А. Попов)[45], все още не е бил издигнат намиращият се южно от него напречен крепостен зид. Но приемайки, че двете водоснабдителни съоръжения на Царевец са изградени в началото на XIV в., логично трябва да отнесем издигането на напречните крепостни зидове в едно по-късно време.

В известната миниатюра № 2 от Ватиканския препис на Манасиевата хроника на заден план е предадено, макар и доста условно, изображение на укрепения град Търново. Тази миниатюра с право се смята за дело на художник, който е познавал добре престолния град. Отсъствието на напречни крепостни зидове в това съоръжение ясно показва, че последните са били издигнати след създаването на посочения препис през 1344—1345 г.[46]

След успешните завоевателни действия на османските турци през периода 1355—1364 г. и особено след голямото настъпление за овладяването на Тракия, започнало с идването на Мурад I (1362—1389 г.) на престола, турската заплаха станала съвсем осезаема. Под властта на завоевателя паднали много български и византийски селища в Тракия.

За предприетото допълнително укрепване на столицата Търново като резултат от реалната турска заплаха намираме сведения в една реч на Димитрий Кидон, която се отнася към 1366 г.[47] Това сведение най-вероятно илюстрира именно създаването на системата от допълнителни напречни крепостни зидове.

Към това време се отнасят и някои преустройства, а също и изграждането на допълнителни укрепителни съоръжения на двореца на Царевец, чрез които той е бил пригоден за по-продължителна и ефикасна отбрана. Построено било голямо водохранилище, изгражда се самостоятелна крепостна стена от запад и една четириъгълна кула, подсилва се главният вход от север[48]. Ето защо 70-те години на XIV в. са най-вероятното време, когато е била изградена допълнителната укрепителна система на столичния град. Нейното осъществяване е наложено от динамичния развой на политическите събития и от реалната заплаха за столичния град.

[1] Н. Хониат. История — ГИБИ. Т. XI. С., 1983, с. 51.

[2] Т. Скутариот. Обзорна хроника. — ГИБИ, Т. VIII. С., 1971, с. 255.

[3] В. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. С., 1943, с. 63.

[4] А. Кузев. Пътеписни бележки за българските земи от 1385 г. — Археология, XII, 1970, кн. 4, с. 68, 69.

[5] Хаджи Калфа. Румелия и Босна. — Архив за поселищни проучвания, I, 1938, кн. 2, с. 89.

[6] И. Дуйчев. Архив за поселищни проучвания, II, 1939—1940, с. 188.

[7] А. Рашенов. Възстановяване на крепостта „Царевец" в град Велико Търново. — ГНМ, VI, 1932—1934. С., 1936, 381—399; К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 135, 136; Я. Николова и Н. Ангелов. Южна напречна крепостна стена на Царевец. — ИОМВТ, кн. II. Варна, 1964, 35—42; Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в град Велико Търново. — ИОМВТ, III. Варна, 1966, 1—19; Н. Ангелов и Я. Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. — ИОМВТ, I, Варна, 1962, 57—71.

[8] К. Шкорпил. План на старата българска столица Велико Търново. — ИАД, I, 1910, с. 127 и сл.

[9] Я. Николова и Н. Ангелов. Южна напречна крепостна стена..., с. 35 и сл.

[10] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 145; А. Рашенов. Цит. съч., с. 398.

[11] А. Попов. Търновска Велика лавра. С., 1985, с. 3.

[12] Разкопките са проведени под ръководството на автора.

[13] К. Шкорпил. Цит. съч., с. 142.

[14] А. Попов. „Новият град" в средновековната столица Търново. — Векове, 1978, кн. 2, с. 7.

[15] А. Попов. Крепостната система на средновековната столица Търновград. — ВИСб, кн. 4, 1979, с. 127.

[16] М. Харбова. Укрепеният български средновековен град XIII—XIV век. С., 1979, с. 124.

[17] Доментијан. Животи светога Саве и светога Симеона. Београд, 1938, с. 207.

[18] Доментијан. Живот светога Саве. Београд, 1860, с.202. Посоченото житие е обнародвано по препис от XV в. Й. Иванов смята, че то е написано от Теодосий, а Даничич погрешно го е отдал на Доментиан. Вж. Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 475.

[19] М. Харбова. Цит. съч., с. 121.

[20] Я. Николова. Към въпроса за устройството на средновековния Търновград. — Трудове на ВТУ, т. XV, кн. 3. С., 1979, с. 77; Църквата „Св. Димитър" във Велико Търново. — Археология, 1985, кн 1, с. 25.

[21] А. Попов. Крепостната система.., с. 142.

[22] Пак там, с. 127. Вж. също: „Новият град" в средновековната столица Търново, с. 7.

[23] А. Попов. Крепостната система..., 141—142; „Новият град" в средновековната столица Търново, с. 11. Това допуска и М. Харбова. Укрепеният български..., с.124; Отбранителни съоръжения в българското средновековие. С., 1981, с. 177.

[24] А. Попов. Търновска Велика лавра, с. 3 и посоченият план на с. 12. Вж. също: Н. Ангелов, А. Попов. Царевград Търнов. Пътеводител, 1985, с. 13 и посоченият план на с. 15.

[25] А. Попов. Търновската „Велика лавра". — ИБИД, т. XXXIII, 1980, с. 85.

[26] Д. Ангелов. Под небето на великия Търнов. — В-к Велико Търново, ноември 1985, с. 10. Вж.: А. Попов. Търновска Велика лавра, с. 13, обр. 1.

[27] Д. Овчаров. Византийски и български крепости V—X век. С., 1982, с.44.

[28] С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов. Архитектурата на двореца. — Царевград Търнов, т. I, С., 1973, 68—70, 75 и приложение 4 на с. 149; Н. Ангелов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV век. — Царевград Търнов. т. 3. С., 1980, с. 53, 56—57, приложение 4 на с. 21 и приложение 5 на с. 24. И в двата посочени комплекса през първия им строителен период са съществували кръгли кули, които същевременно се различават по своя план от кулите на крепостната стена по левия бряг на река Янтра и не могат да бъдат привеждани като типологичен паралел.

[29] *Кръгли* — Търновска Велика лавра, с. 4; Търновската „Велика лавра". — Царствуващият град Търнов. С., 1985, с.116; *Подковообразни* — Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до река Янтра. — МПК, 1985, кн. 3, с. 15; *Полукръгли* — Иван-Асеневият манастир „Великата лавра" в Търнов. — Културата на средновековния Търнов. С., 1985, с. 20; Асеновци и „Новият град" в Търново. — Векове, 1985, кн. 4, с. 6; Търновската „Велика лавра". Велико Търново в историческата съдба на българския народ. Велико Търново, 1985, с. 64; *Полукръгли (подковообразни)* — Търновската „Велика лавра". — ИБИД, т. XXXIII, 1980, с. 85; „Новият град" в средновековната столица Търново, с. 8.

[30] А. Попов. Асеновци и „Новият град" в Търново, с. 6. Авторът е посочил като паралел кръглите кули от дворцовия и патриаршеския комплекс на Царевец в Търново (вж. бел. 28), а също и цилиндричните кули от Самуиловата крепост в Охрид — вж. К. Миятев. Архитектурата..., 42—43.

[31] А. Попов. Асеновци и „Новият град"..., с. 6. Относно раннобългарската фортификация вж.: Д. Овчаров. Византийски и български крепости..., с. 125, и 127.

[32] Я. Николова. История на археологическите проучвания на Царевец. — Царевград Търнов. Т. I. С., 1973, с. 25.

[33] А. Попов. Укрепен водоснабдителен проход..., с. 15.

[34] Пак там.

[35] В. Вълов. Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости (VII—XIV в.). — Археология, 1977, кн. 1, с. 16 и обр. 1 б, в, с.17 — обр. 2 б.

[36] А. Попов. Разкопки на „Великата лавра" във Велико Търново. — Археологически открития и разкопки през 1982 г. Плевен, 1983, 117—118. През следващите археологически сезони не са провеждани повече археологически разкопки в посочения участък и следователно не е откриван нов датиращ материал. Вж.: А. Попов. Разкопки на „Великата лавра" във В. Търново. — Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 137—138; Разкопки на манастира „Великата лавра". — Археологически открития и разкопки през 1984 г. Сливен, 1985, 213—214.

[37] Й. Алексиев. Археологически проучвания в Търновград. — МПК, 1985, кн. 3, с. 8; Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец..., 18—19; М. Долмова. Към въпроса за укрепителната система на крепостта Царевец. — ВИСб (под печат). Авторката е проучвала южната част на източната крепостна стена на Царевец. Най-ранното средновековно укрепване тя отнася към XII век.

[38] В. Вълов. Цит. съч., 18—19.

[39] А. Попов. Търновската „Велика лавра". — ИБИД, т. XXXIII, 1980, с. 84, 96.

[40] М. Харбова. Отбранителни съоръжения..., с. 179.

[41] А. Попов. Асеновци и „Новият град"..., с. 6.

[42] Ђорђе Трифуновић. Стара српска књижевност. Студија и избор, Београд, 1967 — Библиотека књижевност у школи, 1, с.22.

[43] Е. Георгиев. Литературата на Втората българска държава. С., 1977, с. 197

[44] А. Попов. Крепостната система..., с. 127.

[45] А. Попов. Укрепен водоснабдителен проход..., с. 15.

[46] И. Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата летопис. С., 1962, с. 32.

[47] Migne. Patrologia graeca, et 154, coll. 973—976.

[48] С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов. Архитектурата на двореца, 64—65.

Système de fortification complémentaire de la ville médiévale de Tărnovo

M. ROBOV

(Résumé)

Dans le système de fortification de Tărnovo pendant qu'elle était la capitale de la Bulgarie (XIIe—XIVe s.) en outre des murs d'enceinte et de leurs équipements qui s'élevaient tout autour au dessus de la couronne rocheuse des collines Carevec et Trapezica, étaient inclus également des murs transversaux qui dévalaient leurs versants vers la rivière Jantra.

Les données des dernières études montrent que le mur d'enceinte massif découvert le long de la rive gauche de la rivière, à l'ouest de l'église „Sveti Cetirideset mătčenici" („Les Quarante saints martyrs"), diffère essentiellement des murs d'enceinte de Carevec et de Trapezica. Son absence dans les autres secteurs le long de la rivière, le manque de rapport avec les autres équipements d'enceinte ainsi que sa datation plus ancienne, rejettent sa détermination comme „première ceinture défensive" de la forteresse Carevec.

Le fait de rapporter le mur susmentionné vers le Xe—XIe s. et la manière dont il est relié à l'escalier dans le

versant septentrional de Carevec montrent également qu'ils ne sont pas de la même époque, d'autant plus que les murs d'enceinte tout autour de la couronne rocheuse vers lesquels elle menait, étaient élevés au cours du XIIe s.

Les murs d'enceinte transversaux qui descendent sur les versants de Carevec et Trapezica apparaissent comme un système de fortification complémentaire, créé au cours des années 70 du XIVe s. lorsque la menace d'invasion ottomane devenait imminente pour la capitale. Ils étaient destinés à protéger le pied des deux collines et d'empêcher le siège total et l'isolation l'une de l'autre des deux forteresses Carevec et Trapezica.

La présence de vie sur les deux rives de la rivière Jantra déjà avant 1185, l'origine ancienne du mur d'enceinte près de l'église „Sveti Cetirideset mătčenici" et la datation plus récente des murs d'enseinte transversaux attestent que la définition „nouvelle ville", donnée par Domintian en rapport avec la mort de St. Sava à Tărnovo en 1235, se rapporte au territoire uni de la ville proclamée capitale de l'État bulgare, restauré seulement 50 ans avant l'événement mentionné.

Един малко познат извор за чипровския металодобив през късното османско средновековие

НИКОЛАЙ МАРКОВ

За ранната история на градеца Чипровци, център на известния български католицизъм през XVII в., и свързаните с него селища се знае твърде малко[1]. С положителност може да се твърди единствено, че те са възникнали във връзка с експлоатацията на рудните богатства на района. Показателен в това отношение е фрагментът от донесение от 1585 г., в който самото население на Чипровци споделя: „Селото ни е на каменисто място, всъщност няма орна земя и единствено заради рудниците се е установило тук и работи в рудниците."[2] В този смисъл трябва да подчертаем, че историята на Чипровци и свързаните с него селища през късното османско средновековие е не само история духовна, просветна и политическа, но и на процъфтяващо рударство и металургия, без които впрочем всички останали достижения на местното население биха били немислими. Това е причината, поради която е наложително да се обърне по-голямо внимание на проблемите, свързани с местния металодобив.

Обект на работата ни е един отдавна влязъл в научно обръщение писмен извор от 1640 г. чрез публикацията му от Еузебиус Фермендджин през 1887 г. в сборник от български църковни документи[3] и чрез превода му, извършен от Ив. Дуйчев през 1939 г.[4] Според характера си той е доклад до Конгрегацията в Рим на католическия коадитур Петър Богдан за обиколката му из България от 20 май до 8 октомври 1640 г.[5]

За целите на настоящата работа най-голям интерес предизвикват единствено някои фрагменти, даващи ценна информация относно рударството и металургията в Чипровско от това време.

Извършеният от нас превод[6] се различава на места съществено от превода на Ив. Дуйчев, което дава основание да предложим представянето му в билингва.

La visita della Bulgaria al 1640

...ma tutto questo sta occupato delli nemici di christiano et cattolico nome; et per ciò ancora Iddio ha nascosto le miniere et altre cose adesso, che non se trovano come prima; faccia Iddio conservarle a qualche Signore cattolico... ...

Die 30. di Ottobre, anno 1640. Ho visitato la terra di Chiprovaz ... Queste montagne sono alte et grandi, vestite da selve et boschi, ... irrigate dalle aque et rivoli limpidissimi; ricche ancora d'ogni sorta di miniere, d'oro, argento, rame, piombo, azzaio, et ferro; et sono tutte queste montagne sbusate et incavate; ma adesso non si cava nient' altro che ferro et azzaio; argento et altre cose non si trova in tanta quantità come prima, et perciò i Turchi non volgiono che si cava, non piglia niente se non la decima parte, et perciò non comportavano le spese alli Turchi, li quelli compra-

Обиколката на България през 1640

... но всичко това[7] е завладяно от враговете на християнското и католишкото име. Затова сега Бог е скрил рудниците и другите неща временно, които не се намират, както по-рано. Нека Бог ги съхрани за някой католически владетел ... ...

30-ти ден от октомври, година 1640. Посетих голямото с. Кипровац...Тези планини <около Кипровац> са високи и големи, покрити с дъбрави и гори,... напоени с реки и малки бистри поточета. [Те] са богати също с всякакви рудници, за злато, сребро, мед, олово, стомана и желязо. Тези планини са целите ограбени и издълбани, но сега не се копае нищо друго освен желязо и стомана. Сребро и други неща не се откриват в такова количество, както по-рано, и затова турците не искат [вече] да се копае. [Те] вземат само десетата част [от добитото], поради което турците, които купуваха тези места, не по-

vano questi luoghi. Pagarà questo luogo di Chiprovaz l'anno al gran Signore appresso sei some di denari contributo, et altre cose che danno per un'anno... ... Nel mio tempo erano in questo luogo 12 case grande con le rote et altri ingegni sopra le acque, dove si faceva l'argento; ma adesso non ce nissuna, solamente quelle, dove si fa ferro et azzaio, sono li molini, ma piccoli, perchè l'acqua non grossa et di poca entrata, perchè non vengono altri, solamento quelli della terra, et sono 60 molini in una terra sola. ...

насяха разходите. Това селище Кипровац плаща годишно на Султана данък от почти шест товара пари и други неща, които се дават за година. ... ... По мое време на това място имаше 12 големи постройки с колела и други машини за водата, където се работеше среброто, но сега няма ни една, [работят]. само тези, в които се прави желязо и стомана. Те обаче са малки воднозадвижвани съоръжения, защото водата не приижда и е с малък дебит. Затова не идват други хора, а [работят] само тези от селото. Само при това село има 60 воднозадвижвани съоръжения. ... ...

На questo monasterio... doi molini ... ...

Този манастир притежава ... две воднозадвижвани съоръжения...

...Turchi non cè con le case in questo luogo, solamente una casa comune, dove habita il governatore del pease et tiene sotto la sua cura 12 villaggi grandi, et si muta ogni anno.

...На това място няма турци с къщи. Има само една обща къща, където пребивава управителят на областта. Той има под свое управление 12 големи села и се сменя всяка година.

Die primo di Novembre, anno 1640. Ho visitato la terra di Copilovaz, sita sotto l'istesso monte Hemo, lontana dua o tre miglia da Chiprovaz; sta fra l'istesse montagne et di tutto che si trova in Chiprovaz et di che abbonda la predetta terra, abbonda etiamdio Copilovaz. ... ...

Първи ден от ноември, година 1640. Посетих село Копиловац, разположено в подножието на същата планина Емо, отдалечено на две или три мили от Кипровац. То е разположено между същите планини и с всичко, което има в Кипровац, и с което изобилствува казаното село, изобилствува и Копиловац. ... ...

Die 4 di Novembre, anno 1640. Ho visitato la terra di Xelesna, sita fra l'istesse montagne, poco più abbasso circa un miglio e mezzo di Chiprovaz, sopra l'istesso fiume. ... ...
So, che si faceva ferro et argento ancora in questo luogo, ma non si fa adesso niente, nè ferro nè argento, se non che ancor loro pagano come in Chiprovaz, et tutti questi tre luoghi sono sotto un istesso governatore. ... ...

4-ти ден от ноември, година 1640. Посетих селото Железна, разположено сред същите планини, на около миля и половина малко по-надолу от Кипровац, на същата река. ... ... Зная, че [и] на това място се е произвеждало също сребро и желязо, но сега не се произвежда нищо нито желязо, нито сребро освен за плащането на техния данък както в Кипровац. И трите тези места <Кипровац, Копиловац и Железна> са подвластни на един и същ управител. ... ...

На първо място трябва да подчертаем, че достоверността на сведенията от преведените пасажи не буди съмнение, главно поради факта, че те са плод на непосредствени наблюдения на Петър Богдан, който като чипровчанин бил запознат отлично с обстановката в района, респ. с местния металодобив. Трябва да споменем и това, че автентичността на документа и авторството му никога не са били оспорвани. Това дава основание да го характеризираме като пълноценен извор за историята на рударството и металургията в Чипровско през първата половина на XVII в.

Според съдържанието си интересуващите ни сведения от извора могат да бъдат обособени в няколко информативни групи: 1-ва — за вида на добиваните метали в района; 2-ра — за обхвата на чипровската металодобивна зона през периода, респ. за границите на хасовото владение; 3-а — за техническата оборудваност на местния металодобив; 4-а — за населението, носител на рударско-металургични умения; 5-а — за собствеността над рудниците; 6-а — за длъжността и седалището на управителя на хаса; 7-а — за трибутните отношения на металодобивниците към централната власт и 8-а — за причините, довели до преустановяването на експлоатацията на рудните богатства в района. Ще разгледаме всяка от тях поотделно:

1. За вида на добиваните метали в района. Без съмнение това е един от най-спорните въпроси, свързани със стария чипровски металодобив. Многообразната геоложка характеристика на района и твърдението на П. Богдан за добив на всички основни метали — злато, сребро, мед, олово и желязо — са допринесли за представянето в съвременната научна литература на твърде противоречиви схващания в това отношение. Така например според Г. Коняров през късното средновековие в Чипровско било добивано преимуществено желязо[8]. В противовес Н. Рашеев и Ем. Максимов поддържат идеята за съществуването единствено на сребродобив в района, като се позовават на наличието на известно количество олово и следите от сребро в местните шлакови останки[9]. Подобна неустановеност забелязваме и при определянето естеството на експлоатираните в миналото руди. Докато Стр. Димитров изказва предположението, че местният железодобив се е развил в резултат на експлоатацията на сидеритовото находище[10], то според мнението на Г. Коняров той се е основавал на изземането на лимонитовите „шапки", образувани върху сидерита вследствие на естественото му изветряне[11]. Без да удължаваме списъка на разногласията по отношение на стария чипровски металодобив, ще обобщим, че в значителната част от съществуващите разработки по темата изворовият материал е бил съзнателно пренебрегнат или е бил нагоден изкуствено към действително сложната геоложка картина на района.

В началото на работата си подчертахме достоверността на сведенията за местния металодобив според описанието на П. Богдан. Ще се опитаме да анализираме твърдението му за получаване на практически всички традиционно добивани по земите ни

метали само в ограничения чипровски район и да го „примирим“ с геоложките данни. На първо място трябва да споменем, че в бележките си П. Богдан не дава информация за рударско-металургичните задължения на населението от православните селища на района. Така например в описанието е пропуснато упоменаването на Влашко село (дн. с. Мартиново), чието население очевидно е било заето с железодобив (и до днес личат огромни купчини от железни шлаки както в селото, така и около него). Пропуснато е и упоменаването на медодобива, практикуван по това време от жителите на с. Горни Лом, а от него са запазени забележителни следи — значителни подземни изработки и шлакови натрупвания[12].

Що се отнася до местния златодобив, трябва да уточним, че самият П. Богдан явно не е бил негов очевидец. По всяка вероятност упоменаването му трябва да бъде отнесено към по-ранно, засега неуточнено време от историята на чипровския металодобив. В този ред на мислите трябва да споменем, че напълно непроучени останки от златодобив („рупи“ и отвали) се разкриват при с. Копиловци и Дива слатина, както вероятно и в чертите на самия град (система от галерии, прокопани в наносната кватернерна тераса).

По-обстойно ще разгледаме въпроса за добива на желязо, олово и сребро в района, дейност на която П. Богдан явно е бил очевидец. За разглеждането му разполагаме с някои, макар и немногобройни писмени паметници от епохата, а също и с известни веществени останки от тази дейност на местното население.

В най-ранното писмено свидетелство от 1525—1528 г. за наличието на рударство и металургия в района за съжаление не се упоменава естеството на добивания метал[13]. За него научаваме едва от документ от 1585 г., според който дължимата към хазната сума от 500 кг сребро била изплащана в кюлчета[14]. За местния сребродобив се споменава още в два документа от 1618 г.[15], както и в т. нар. Чипровски закон за рудниците от 1638 г.[16] За сребърните рудници при Чипровци има бележка и в един сравнително късен (от началото на XVIII в.), но несъмнено достоверен материал[17].

Различни по произход са сведенията за железодобива в района. Ако почти всички документи, утвърждаващи наличието на сребродобив (с изключение на Закона за рудниците), са от официален османски произход, то сведенията за железодобива се намират само в описания на местните католици. В едно от тях се казва, че епископ Илия Маринов давал на турците разни подаръци, особено „железни инструменти от своите рудници“[18]. От подобен произход е и документът, в който се споменава за последен път за местния железодобив (1662)[19].

Прави впечатление пълното отсъствие на писмени извори от епохата (освен разглеждания материал) за наличието на добив на олово, какъвто неизбежно е съществувал успоредно със сребродобива, поради естеството на експлоатираните руди (галенит със средно съдържание на олово около 80 %).

Очевидно за османските власти от първостепенно значение бил сребродобивът, успоредно с който местното население развило оловодобива и железодобива.

Веществените останки от стария чипровски металодобив се ограничават с около двадесетина инструмента или части от рударски съоръжения[20], с десетина значителни по размерите си шлакови натрупвания[21] и с около 150 подземни и надземни минни изработки[22]. Първостепенно значение за определяне естеството на експлоатирани в миналото руди имат шлаковите натрупвания и останките от минните изработки. Те обаче ще останат мъртви свидетели на безплодни изследователски усилия, докато не бъдат намерени средства за комплексното им проучване със съвременни технически средства.

2. За обхвата на чипровската металодобивна зона като хасово владение. Разглежданият изворов материал дава основание да ограничим чипровския рударски хас в рамките на 12 села, в чиято бройка с положителност е влизало освен изрично споменатите от П. Богдан Чипровци, Железна и Копиловци, още и Влашко село и вероятно с. Горни Лом, чието присъствие на италианските карти от XVII в. е почти неизменно[23]. Твърде голяма е вероятността между останалите седем села да е влизало и изчезналото днес рударско село Свиница, споменато в османски документ още през 1455 г.[24] Възможно е и населението на с. Горна Лука да е изпълнявало някои повинности в полза на рудниците, но за това нямаме категорични данни. Липсата на каквато и да е изворова основа пресича засега всякакви опити за правдивото определяне на останалите рударски села, влизащи в състава на този султански хас.

3. Техническата оборудваност на чипровския металодобив. Трябва да подчертаем, че в тази насока сведенията на П. Богдан са единствени и поради това неоценими. Ако веществените останки говорят достатъчно за начините на експлоатация на рудните богатства, то единствено въз основа на твърденията на П. Богдан можем да разширим представите си за местния металодобив чрез уточняването на някои количествени характеристики. Според тях в началото на XVII в. при Чипровци действували „12 големи постройки с колела и други машини на водата“, където се добивало

среброто. От технологична гледна точка извършваната досега идентификация на 12-те постройка със „самокови“[25] е напълно погрешна, поради простата причина, че при производството на сребро не е необходима операцията коване[26]. По всяка вероятност това упоменаване у П. Богдан трябва да се отнесе към сребродобивните пещи, чиито духала били отваряни чрез прекъснат натиск на палци, набити радиално на воднозадвижван дървен вал. Този брой на пещите спомага за установяване на някои все още убегнали от научно проучване количествени характеристики на чипровския сребродобив.

По сравнителни данни и сведения, почерпани от Сюлейкановите рударски закони[27], може да се установи, че годишно в дванадесетте чипровски сребродобивни пещи били стапяни около 1000—1050 тона руда (при двусменна работа от 150 дни в годината). Почти по това време (1585) дължимата към хазната сума (една пета) от местните рудници била 150 000 дирхема сребро на кюлчета (около 500 кг)[28]. Следователно годишният добив на сребро в Чипровци достигал до 2,5 тона. Очевидно осредненото съдържание на сребро в експлоатираните руди било около 0,25%. Налага се изводът, че обект на експлоатация са били не само богатите на сребро сулфидни руди със среброносен тетраедрит, със сребърно съдържание от 1 до 20%, но и по-бедните галенитови руди, при които съдържанието на сребро е установено от 0,1 до 0,15%. От същото количество руда при купелацията на среброто теоретично трябвало да се получат около 550—600 тона олово годишно[29].

Споменатите у П. Богдан „други машини на водата“ са очевидно огнищата за рощуване (пържене) на галенита, които били съоръжени също с воднозадвижвани духала, купелационните огнища и вероятно някои други съоръжения, свързани с преходните операции (например трошачки на рудата) и пр.[30]

Някои от постановленията на Сюлейкановите рударски закони дават възможност да се установи и приблизителният брой на работниците, заети с металургията на среброто[31]. Според тях на огнищата за рощуването работели трима души, пещите били обслужвани от 4-ма работника, а купелационните огнища — от по един човек. Като се има предвид двусменността на работата, можем да пресметнем, че заетите в това производство чипровчани били около 190 души.

От особен интерес за историците на рударството и металургията у нас са сведенията на П. Богдан относно железодобивните съоръжения. Засега те са единствените писмени данни, с които разполагаме за тази производствена дейност в чипровско от периода на османското владичество. На първо място трябва да спомена, че посочената в извора бройка за воднозадвижваните железодобивни съоръжения (60) по всяка вероятност е сборна за пещите (видните) и самоковите. Ако в този район е било спазено съотношението между тях (4:1), както е било установено в практиката на останалите железодобивни центрове в страната, ще получим приблизително следната количествена картина за чипровските железодобивни съоръжения от времето: около 48 видни и 12 самокова. Уточняването на тази бройка дава приблизителна представа и за заетото население при местната металургия на желязото. Обслужването на пещите било осигурявано нормално при двусменен режим на работа от 8 души[32], а на самоковите от 8—10 души[33]. Следователно само в Чипровци близо 500 души били пряко заети с металургията на желязото.

Любопитно, но явно съвсем недостатъчно за определянето на обема на пещите и оттам на целокупната им продукция е упоменаването, че те били малки воднозадвижвани съоръжения[34]. Това сведение би могло да бъде отнесено и към самоковите, които поради подчертаното от П. Богдан маловодие, както и по някои технологични причини вероятно също били с относително по-малки размери.

След всичко изложено дотук относно стария чипровски металодобив можем да дадем нова, икономическа оценка на поетичното название, употребено от П. Богдан за този градец — „цветето на България“. В подкрепа на твърдението си само ще спомена, че през втората половина на XVI в. продукцията на сребро в Чипровци била близо половината от сребродобива на Банска Щявница, един от най-развитите рударско-металургични центрове в Средна Европа[35].

4. Рудари и металурзи в Чипровско. Проблемът за народностната принадлежност на професионално подготвените чипровски металодобивници и за времето на появата им в района не е нов, но многобройните разногласия между авторите, занимавали се с проучването му, доказват неубедителността на предложените засега хипотези[36]. Ще очертаем бегло само основните опорни точки на най-разпространените от тях. Според авторите им, привлечени от местните рудни богатства саксонски рудари и металурзи, се заселили в Чипровци през XIII или XIV в. След османското завоевание на областта съдбата им останала неизвестна.

Разглежданият извор дава възможност да погледнем по нов начин на този въпрос. Според П. Богдан вече не идвали други

хора, а работели само тези от селото. Подразбира се, че в миналото се разчитало на дошли от другаде, професионално подготвени работници. Такъв извод намира подкрепа и в сведение от 1585 г., според което: „Старата рая в селото ни е малко. Повечето са дошли от другаде.“[37] Не са ли тези пришълци споменатите от П. Богдан през средата на XVII в. саксонци, които били получили в старо време от турците правото да обновят църквата в Чипровци[38]; не трябва ли по друг начин да се погледне на съобщението на католическия визитатор Масареки (1626), според което чипровските католици били неправилно наричани българи, защото били албанци, саксонци и павликяни[39]; нима не трябва да се замислим над твърдението на П. Богдан, че чипровчани се различавали не само в религиозно отношение от православните жители на района, но още по нрави, облекло и говор[40]? Всичко това навежда на мисълта, че през втората половина на XVI в., когато чипровският металодобив бил в разцвет, за работа в рудниците и при металургичните съоръжения се разчитало предимно на идващи от другаде, вероятно от Трансилвания и Влашко, саксонски металодобивници (лютерани?). По думите на П. Богдан можем да заключим, че през първата половина на XVII в. такова „попълване“ на чипровското население било вече прекратено.

5. За собствеността над рудниците. Поради богатството на сребърните си рудници мирийските земи на Чипровци и споменатите по-горе околни 12 села още към края на XV или началото на XVI в. били включени в състава на султанските хасови владения[41]. Действащите при Чипровци вероятно седем рудника за добив на сребronосни руди били дадени във владение с тапии на частни лица — т. нар. актопазители. Чрез достигнали до наши дни документи от 1618 г. са запазени имената на седемте актопазители: „... а именно раите: кнез Перо, Ивовиц Георги, Лука Мартин, Петре Мартин, Събо Димитри, Лука Георгин и Йовчин...“[42] Сведението на П. Богдан, според което „...турците, които купуваха тези места...“, се отнася вероятно към мюлтезимите (откупчиците на данъка), които прибирали десятъка и други даждия и берии.

6. За длъжността и седалището на управителя на Чипровския рударски хас. Разглежданият извор дава едно-единствено, но съществено сведение за този османски служител — сменяемостта му на всяка година. Като имаме предвид установения режим и на други руднични хасови владения от това време, можем да определим длъжността на чипровския управител като емин-и мюлтезим (а не като войвода), т. е. той бил сменян годишно наемател на рудния държавен приходоизточник, в случая чипровските рудници[43].

Според П. Богдан седалището на местния управител било в Чипровци. По-ранни документи обаче разкриват подчиненото положение на Чипровци от близкото с. Железна, което може да се обясни единствено с намиращото се през XVI в. седалище на управителя там, например „... рудниците при Железник, които спадат към казата Беркофче на Паша санджака...“ (1585)[44]; „... с. Кипровец, подведомствено под мукатата на с. Железник, Берковска каза, Софийски санджак...“ (1618)[45] и пр.

7. За трибутните отношения на чипровското население към султана. Със сведения за целокупния данък на чипровчани разполагаме от близо два века (XVI и XVII). В изградената на тази основа данъчна скала упоменаването на П. Богдан за трибута на Чипровци от 600 000 акчета[46] играе важна свързваща роля.

Години	Данък/в акчета	Абсолютно тегло в сребро	Относителен ръст на трибута на Чипровци
1525–28[47]	47 553	~ 35 кг	1
1585[48]	1 400 000	~ 500 кг	~ 14
1640	600 000	~ 200 кг	~ 6
1687[49]	380 000	~ 100 кг	~ 3

Тази приблизително правдива картина на данъчните задължения на чипровчани отразява отчасти и относителния ръст на местния металодобив (изключение трябва да се направи за сведението от 1687 г., поради липсата на металодобив по това време в района). Очевидно разцветът му трябва да бъде отнесен към втората половина на XVI в. Започналият след това бърз упадък приключил към началото на 60-те години на XVII в. с пълното преустановяване на тази производствена дейност[50].

8. За причините, довели до преустановяването на чипровското рударство и металургия. За несъмненото снижаване на металодобива в района през 30-те години на XVII в. П. Богдан дал обяснение, съобразно с духа на епохата. Основната причина за това според него била в божията намеса, спомогнала за временното укриване на рудните богатства. Това обяснение обаче той допълнил и с някои обективни икономически причини. На първо място било изтъкнато намаляването на количеството на рудното вещество. Това известие трябва да се свърже по-скоро с изчерпването на възможностите на експлоатационните методи от епохата, отколкото с невъзможността да бъдат разкрити нови рудници. Друга, не по-маловажна причина, довела до упадъка на местния сребродобив, според П. Богдан била в твърде големите производ-

ствени разходи спрямо печалбата. До голяма степен този факт се дължал на насищането на европейския пазар от 80-те години на XVI в. насетне с американско сребро, с което съотношението на стойността му към тази на златото се нарушила (от 1 : 11 към средата на XVI в. до 1 : 15 през първата половина на XVII в.), т. е. на практика среброто поевтиняло. Успоредно с това балканските металодобивни центрове започнали да усещат последиците от техническата си изостаналост, която през XVI в. била умело компенсирана с изграждането на огромен брой, но отживели времето си металургични съоръжения. Тези и ред други причини, свързани с общия упадък на Османската империя, довели до вярната констатация на П. Богдан за превръщането на сребродобива в икономически неизгодно производство, което причинило впрочем и пълното му изоставяне в Чипровско през първата половина на XVII в.

[1] Освен някои късни документални източника от XVII в. с неубедителна историческа достоверност например свидетелството на никополския католически епископ Антон Стефанов, според което селището съществувало като католически център още към 1330 г. (Acta bulgariae ecclesiastica ...: in Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. Vol. XVIII. Zagrabiae, 1887, p. 308); препотвърдителните дубровнишки писма, дадени на фамилията Соимировичи-Пиерици, утвърждаващи съществуването на Чипровци, Мартиново и Горна Лука преди османското завоевание (П. Петров. Соимировичи — български болярски род от Чипровци. — Векове, 1972, кн. 1, 16—20) и пр. единственият познат засега най-ранен писмен паметник, свързан с името на селището, е от средата на XV в. (ТИБИ, II. С., 1966, с. 387).

[2] ТИБИ, VII. С., 1986, с. 145.

[3] Acta bulgariae ecclesiastica, ab A. 1565 usque ad A. 1799. Colegit et digessit P. Fr. Eusebius Fermendžiu (sic. Fermendžin) ordinis S. Francisci, provinciae S. Joanis Capistrani, sacerdos. — In: Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium. Edidit Academia Scientiarum et Artium slavorum meridionalium. Zagrabiae, 1887, Vol. XVIII, p. XXII + 409, in 8°.

[4] П. Богдан Бакшев. Описание на България от 1640. Превод Ив. Дуйчев: в Арх. П. Пр., кн. 2, год. II. С., 1939.

[5] Повече данни за това съчинение на П. Богдан има в работата на Ив. Дуйчев. Софийската католическа архиепископия. С., 1938; Б. Димитров. Петър Богдан Бакшев — български политик и историк от XVII век. С., 1985.

[6] Дължим благодарност на Пенка Данова, която ни помогна за преодоляването на известни трудности в превода, свързани с употребените от П. Богдан някои диалектни думи и изрази.

За наши добавки, поясняващи изразите, сме си служили с тези скоби [ ]. Скобите < > сме употребили за логично изясняване на мисълта чрез добавки на изрази, употребени в непреведените пасажи от извора.

[7] В предходния пасаж П. Богдан възхвалява богатствата на „Царство България".

[8] Г. Коняров. Железорудните находища в България. — Архив на Държавните мини, 1940, кн. 3—4, 47—51.

[9] Н. Рашеев. Чипровското рударство от XIII до XVII век. — Минно дело 1950, кн.3—4; Ем. Максимов. Старото рударство и металургия в Чипровци. — В: Сб. Чипровци. С., 1971, 133—154.

[10] Стр. Димитров. Железорудните находища в Чипровско. — Естествознание и география, 1927, кн. 5—6, 169—174.

[11] Г. Коняров. Цит. съч., 47—51 и 57.

[12] O. Davies. Ancient mining in the central Balkans. — Revue internationale des études balkaniques. T. II (6). Beograd, 1938, p. 413.

[13] Н. Тодоров. Балканският град. XI—XIX век. С., 1972, 87—88.

[14] ТИБИ, VII. С., 1986, с. 145.

[15] Д. Ихчиев. Принос към въпроса за спахиите в Османската държава и турски документи върху тях. — СбНУ, дял истор.-филолог., кн. VII, 1909, 38—40.

[16] Цялостният му текст е публикуван от Г. Коняров. Рударски закони в средновековна Сърбия и България. — В: Сб. доклади от Първи симпозиум по история на минното дело в Югоизточна Европа. Т. II. С., 1975, 154—167.

[17] Jacobi Peiaczevich. Illyricum: in Scriptores regnum Hungaricarum, Dalmaticarum ..., edidit J. G. Schwandtner, Vindibonae, 1748, T. III, p. 790.

[18] Н. Милев. Католишката пропаганда в България през XVII век. С., 1914, с. 25.

[19] Пак там, с. 27.

[20] Някои от тях са публикувани: М. Миланов. Археологически обекти и находки в чипровския край. — Известия на музеите в Северозападна България. Т. 5, 1980, 41—43.

[21] Само в района на гр. Чипровци понастоящем могат да се локализират сравнително точно, по останките от шлакови натрупвания, пет ясно разграничени металургични обекта: два в чертите на самия град, северно от центъра му, от двете страни на р. Стара река, при вливането ѝ в р. Чипровска Огоста; един в м. Ливагьето, източно от града, при днешния стопански двор; един в източния край на м. Самоков (на около 1—1,2 км З—ЮЗ от Чипровци) и един в западния край на същата местност, на около 250 м от предходния обект. За отбелязване е, че и на петте обекта следите от металургичната дейност навеждат на мисълта за съществуването на цели производствени комплекси — видни и самокови. Значителни шлакови натрупвания съществуват и при с. Мартиново, но поради отдалечеността им на повече от 6,5—7 км от Чипровци те едва ли са били свързани с упоменатите в извора 60 металургични съоръжения.

[22] Огромната част от тези изработки се простират по хълмовете, разположени северно от Чипровци. От изток трасето, по което се проследяват, започва над с. Железна, продължава на З — СЗ до м. Прекоп (СЗ от с. Мартиново) и изоставяйки мраморната зона, продължава на СЗ до с. Горни Лом.

[23] Този факт е интересен не само от гледна точка на историческата география на чипровския край. Отдавна е утвърдено схващането, че специалното съдържание на италианските географски карти от XVII в., третиращи северозападните български земи, е изработено въз основа предимно на сведения, дадени от чипровските католици. Този интерес на чипровчани към селището и доказания му металодобив по това време правят вероятно предположението ни за включването на с. Горни Лом към чипровския рударски хас.

[24] ТИБИ, II. С., 1966, с. 387.

[25] Вж. Н. Милев. Цит. съч., 26—27.

[26] Вж. по-подробно Г. Коняров. Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953, 125—139.

[27] Пак там, с. 127.

[28] ТИБИ, VII. С., 1986, с. 145; за петата, дължима на Държавното съкровище, вж. Mouradjea d'Ohsson. Tableau général de l'Empire Othoman ... Paris, 1820, p. 10.

[29] Според A. Boué (La Turquie d'Europe. T. III. Paris, p. 60) от 400 оки руда се получавали 200 оки олово и 700 драма сребро (при Кратово).

[30] Вж. по-подробно Г. Коняров. Принос към..., 125—139.

[31] Пак там, 126—128.

[32] Хр. Марков. Железните рудници и мадани в Самоковско. — СбНУ, кн. XV, с. 277; Ал. Андреев. Някогашната желязна индустрия у нас. — ИНЕМ. С.,

1921, с. 129; Н. Марков. Едно анонимно описание на самоковския железодобив от 1880 г. — ГНПТМ. Т. 15 (под печат).

[33] Хр. Марков. Цит. съч., с. 281; Ал. Андреев. Цит. съч., с. 134; Н. Марков. Цит. съч.

[34] При проучването на някои от шлаковите натрупвания в Чипровско се натъкнахме на добре оформени шлакови фрагменти, очертаващи сравнително ясно дъгата на дъното на пещта (сегмент). Измерването им дава основание да твърдим, че вътрешнопещното пространство на чипровските железодобивни пещи, при основата им, е било около 0,60 м.

[35] Št. Kazimir. Vývoj produkcie drahých kovov. — In: Peniaze v našich dejinách. Bratislava, 1976, p. 109.

[36] Вж. по-подробно Н. Марков. Проучванията върху историята на черната металургия по българските земи (VII—XIX в.). — В: Трудове по история и теория на науката и техниката. Т. 3—4. С., 1987, 173—174.

[37] ТИБИ, VII. С., 1986, с. 145.

[38] J. Coleto. Illyrici sacri. T. VIII. Venetia, 1819, p. 73.

[39] (E. Fermendžin). Acta ..., p. 30.

[40] J. Coleto. Op. cit., p. 73; Н. Милев. Цит. съч., с.32.

[41] Най-ранното сведение за чипровския рударски хас е от 1525—1528 г. (Вж. Н. Тодоров. Цит. съч., 87—88).

[42] Д. Ихчиев. Цит. съч., с. 38.

[43] Вж. Б. Недков. Османотурска дипломатика и палеография. С., 1966, 58—59.

[44] ТИБИ, VII. С., 1986, с. 145.

[45] Д. Ихчиев. Цит. съч., с. 38.

[46] Един товар = 100 000 акчета.

[47] Н. Тодоров. Цит. съч., с. 88.

[48] ТИБИ, VII. С., 1986, с. 145.

[49] А. Рефик. България под турско управление. С., 1938, с. 59; В. Шанов и Й. Захариев. Един турски ферман във връзка с Чипровското въстание и разрушението на Чипровци. — В: Арх. П. Пр., год I (1938), кн. 2, с. 58; П. Дорев. Документи из турските държавни архиви. Ч. I (1564—1872). — В: Документи за българската история. Т. III. С., 1940, с. 32.

[50] Н. Милев. Цит. съч., с. 27.

Une source peu connue concernant la production métallurgique de Čiprovci pendant le haut Moyen Age ottoman

N. MARKOV

(Résumé)

La source proposée concernant la production métallurgique de Čiprovci pendant le Haut Moyen âge ottoman représente un matériel singulier de cinq fragments, tirés de la relation de P. Bogdan de 1640, connue sous le nom de „Description du Royaume bulgare".

Dans la présente traduction ont été faites certaines précisions et corrections en comparaison avec les traductions utilisées jusqu'à présent par les historiens de la production métallurgique en Bulgarie de Iv. Dijčev et B. Dimitrov. En conséquence, on a obtenu de nouveaux renseigments concernant la production métallurgique de Čiprovci de la première moitié du XVIIe s. Cela nous donne une idée que dans les premières décennies du siècle, dans la région de la ville de Čiprovci ont fonctionné 12 fours métallurgiques pour la production d'argent, dont la production annuelle atteignait jusqu'à près de 2,5 tonnes d'argent et environ 550—600 tonnes de plomb. Est enrichi également le tableau de la production locale de fer par la mention de la présence dans la région de 60 équipements métallurgiques pour la production de fer, dont vraisemblablement 48 étaien de fours, tandis que 12 — des martinets de forge. Contrairement à l'idée adoptée jusqu'à présent de l'absence absolue de production métallurgique dans la région du village proche Železnà pendant les années 30 du XVIIe s., les données de la source permettent de constater une baisse évidente dans la production, mais non pas sa cessation définitive pendant ces années. Parallèlement au commentaire de certains passages de la source, sont émises également certaines idées nouvelles concernant la démographie, l'étendue de la région métallurgique de Čiprovci en ce temps-là, le nombre de la population occupée dans la production métallurgique, etc.

Tout cela nous autorise à appécier le matériel étudié comme une source valable concernant l'histoire de l'exploitation minière et de la métallurgie de Čiprovci pendant la première moitié du XVIIe s.

Критика и рецензии

БРИНА ОТО. УКРАСЕНАТА КЕРАМИКА НА КУЛТУРИТЕ СЕСКЛО И ДИМИНИ В ТЕСАЛИЯ. Майнц, 1985. 180 с., 59 талбици

Хабилитационният труд на Брина Ото от университета в Инсбрук е посветен на В. Милойчич, който положи основите на днешната периодизация на неолита в Тесалия. Авторката си поставя за задача по възможност да разшири тези знания чрез привличането на нови методи и сравнителен анализ на вече известните материали.

Изследователите на неолита на Гърция използват при обработката на керамиката преди всичко старата класификационна система на Томпсън, която борави главно с технологически критерии и която във все по-малка степен отговаря на днешните изисквания спрямо едно пълно типологическо изследване на този вид материал. Характеристиките на керамиката от тази система имат толкова широк хронологически диапазон, че могат да служат за индикатори на промени в рамките на големи периоди. Когато обаче се търси вътрешното развитие на дадена култура, приоритетното им използуване често води дори до погрешни изводи.

Изхождайки от това обстоятелство, авторката е използувала за своя анализ на украсената неолитна керамика няколко различни метода и въвежда в научно обръщение един нов метод, отчитащ типологията на симетрията на орнамента. Тя показва нагледно реалната историческа стойност на информацията, получена по пътя на отчитане на технологическите критерии. Резултатът е обобщен в таблици, които онагледяват ниската хронологическа чувствителност на тези показатели.

Обръщайки внимание главно на орнаментиката, авторката се надява до постигне една по-детайлна хронологическа картина на неолитното развитие на Тесалия. Известно е, че орнаментът е семантично най-натоварената, хронологически и етнокултурно най-чувствителната част от праисторическите извори. За съжаление досега не разполагаме с задоволителен инструментариум за неговия типологически анализ. Усилията на Брина Ото са насочени именно към запълването на тази празнина.

Първата и втората глава на книгата са посветени на методически проблеми. От особен интерес е подробно описаният във втората глава метод на анализ по типовете симетрии, който е пренесен тук от кристалографията. Първоначалното смущение на читателя от почти безпрецедентното пряко пренасяне на методите на природните науки върху археологически материал бързо отстъпва място на убеждението в уместността на направения от авторката експеримент. Оказва се, че много от типовете симетрии, наблюдавани при кристалите, не само че имат преки аналогии в археологическия орнамент, но тяхната поява, разпространение и заникване имат хронологическа и етнокултурна стойност. В следващите глави са показани конкретните типове симетрии, характерни за отделни неолитни култури. Едно бегло сравнение с орнаментиката на неолитните и ранноенеолитни култури от България показва, че тя е подчинена на същите принципи на симетрията (макар и в други комбинации). Този факт сочи перспективността на приложения от Б. Ото метод за бъдещите изследвания на праисторическата орнаментика. Твърде е възможно едно сравнително изследване в рамките на цялата неолитна ойкумуна да даде при прилагането на този метод богата нова обществено-икономическа и етнокултурна информация.

Преглед на историята на изследването на тесалийската неолитна орнаментика намираме в трета глава. Във формата на таблици тук е обхванато развитието на схващанията относно относителната хронология на тесалийския неолит. Картината е такава, че би могло да се каже — колкото изследователи, толкова относителни хронологии. Общо взето, доминират мненията за автохтонното развитие на тесалийските неолитни култури (когато континуитетът е недвусмислен), но при появата на иновации твърде често на преден план излизат тенденции те да се обясняват с влияния отвън. Общо взето, този ред на мисли не е чужд на съвременната праисторическа наука, макар верификацията на такива становища да е изключително трудна.

Четвъртата глава е посветена на орнаментиката на раннонеолитните култури Протосескло, Предсескло I, Предсескло II (ранна Магулица) и Предсескло III (късна Магулица). Установява се, че отделните орнаменти и типове симетрии са обвързани с конкретни технологически категории керамика. Изводите на авторката изцяло потвърждават периодизацията на В. Милойчич на ранния неолит на Тесалия. В рамките на Предсескло III авторката проследява промяна в орнаментиката, която бележи континуитивното прерастване на културата Магулица в културата Сескло. Става дума за утвърждаването на импресокерамиката и на червения „отмиван" орнамент, които продължават своето съществуване и в рамките на културата Сескло. Тази констатация има важно значение за синхронизацията с българските материали и особено с тези от Западна България, тъй като и двете техники се появяват там в края на първата половина на ранния неолит. От това следва, че Караново II и полихромните етапи на културата на Западнобългарската рисувана керамика са синхронни с културата Сескло.

В пета глава е разгледана орнаментиката на културата Сескло. Мястото на полирания орнамент от предходните етапи сега се заема от червения „отмиван" орнамент, без това да внася съществена промяна в използуваните мотиви. В по-късните етапи на културата (Фази II B/III A) се появява въртящата симетрия, която е характерна за по-късното развитие на орнаментиката в Тесалия. Отговор на въпроса обаче, къде е първоизточникът на този нов тип симетрия, засега не може да се даде, тъй като той предполага наличието на точни синхронизации със съседните територии, с каквито днес не разполагаме.

На базата на типовете симетрии изследователката открива редица общи елементи между културите Сескло и Димини, фаза Тсангли. Тя предполага, че за известен период тези култури са съществували едновременно в различни части на Тесалия. Това становище не е приемливо, тъй като е известно, че културите се сменят в големи блокове, а в случая не става дума за локално заместване на културата Сескло от културата Димини, а за дълбоки изменения в цяла Югоизточна Европа.

Пета глава е посветена на анализа на орнаментиката на културата Димини. Вече публикуваните трудове на Х. Хауптман тук облекчават значително работата на авторката. Стратиграфските наблюдения от разкопките на селищната могила Агия София й дават възможност да обособи няколко нови подетапа в развитието на културата Димини и да даде малко по-различно съдържание на някои от фазите й. Формулирани са следните фази и подфази: Димини I — фаза Тсангли; Димини II а — фаза Арапи; Димини II в — Агия София 5; Димини III а — Агия София 4; Димини III в — Агия София 3 (у Хауптман — фаза Отцаки А); Димини IV а — Агия София 2 (у Хауптман

— фаза Отцаки В); Димини IV в — Агия София 1 (класическо Димини); Димини IV с — късно класическо Димини. Керамиката на т. нар. култура Лариса е отнесена от Б. Ото главно към нейната фаза Агия София 5, но се проследява като съпровождащо явление и в другите етапи на културата. С това тя потвърждава констатациите на К. Галис от разкопките му на селищната могила Зарко, че т. нар. Лариса не е самостоятелна култура и фактът, че в хронологията на гръцкия неолит днес съществува празнина, отговаряща по време на нашия среден и късен енеолит.

При установеното континуитивно развитие на културата Димини в Тесалия орнаменталните системи и техните типове симетрии не са строго обвързани към отделните фази, а преминават от една фаза в друга. В тази светлина става ясно, че отделните фази не могат бъдат рязко разграничени една от друга и формулирането им е възможно по-скоро на базата на статистическите приоритети за отделните показатели. При това положение изследователят винаги е изправен пред опасността да формулира повече или по-малко на брой фази от реално съществувалите.

Рецензираният труд на Б. Ото е крачка напред в това направление. От гледна точка на Балканската праистория той е един интересен методически принос и практическото му използуване в работата на всеки, който се занимава с неолита на Югоизточна Европа, е за препоръчване.

ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА

ANNA ET JARO ŠAŠEL. INSCRIPTIONES LATINAE, quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. — SITULA, t. 26. Ljubljana, 1986. 533 p. et 1 tabula.

Автори на това крупно научно произведение (т. III) са отново Анна и Яро Шашел от Словенската академия на науките в Любляна. Те обнародваха също предходните два тома (1963 и 1978 г.). Тук рецензираният труд обхваща всички латински надписи*, открити на територията на дн. СФР Югославия и издадени през периода 1902—1940 г. В нея влизат римските провинции: Далмация, почти цяла Горна Мизия, големи области от Горна и Долна Панония, както и малки части от Долна Мизия, Тракия, Норик и Италия (Регион X). Епиграфските паметници са подредени по провинции, като за всеки надпис са отбелязани: мястото на намиране, латинският текст, съответната литература и кратък коментар. В края на тома са приложени 13 много ценни индекси на: мъжките и женските имена, техните когномини, имената на римските императори и на императорския дом, на консулите, списък на военните части (легиони, помощни войски и флота), религия, римските триби, градското управление, географски показалец, съгласуване на CIL III и An. ép. с номерацията на надписите в новия том на авторите. Приложената в края географска карта улеснява ползуването на тома, както и дава представа за различната наситеност на епиграфския материал в различните области. Несъмнено написаният с голяма добросъвестност и компетентност труд на Анна и Яро Шашел ще ползува не само югославските епиграфи, археолози и специалисти по стара история, но и специалисти от други страни. Гореспоменатите провинции са били в съседство и в тесни връзки с дн. български земи, които през епохата на Принципата са влизали в пределите на Долна Мизия (без Северна Добруджа), големи части от Тракия и малко земи от Горна Мизия и Македония.

В този том се натъкнахме на редица надписи с цивилен и военен характер, които имат отношение с нашите земи през римската епоха.

По-долу ще се спрем на няколко примера:

От с. Крупац до Пирот произхожда една милиарна колона (№ 1459) (на гръцки език), издигната в чест на император Юлий Филип Август Араб и на неговата съпруга Марция Отацлия Севера Августа, когато управител на провинция Тракия бил Секст Фурний Публиан (247). За поставянето на колоната се погрижил град Пауталия (Кюстендил), свидетелство, че този район принадлежал към северната част на градската му територия. Несъмнено тази колона стояла на Централния път Сингидунум — Византион в отсечката Наисус — Сердика.

Във фрагментиран надпис (запазени последните четири реда) от с. Голубац на Дунава в Горна Мизия се говори за лице, което произхождало от Ескус (с. Гиген, община Гулянци, Ловешка област) — n(atione) (O)escenses (sic?) (№ 1373).

От кастела Тимакум Минус в Горна Мизия произхождат два много интересни надписа, свързани с колония Рациария (дн. с. Арчар, Видинска община, Михайловградска област), която отстои от него на около 60 км североизточно. В първия паметник се споменават имената на четирима братя, двама от които — Публий Елий Прокул и Публий Елий Авит, били декуриони (градски съветници) на Рациария. Във втория надпис някой си Клементин бил отличен с външните белези на декурионата — o(rnatus) o(rnamentis) dec(urionalibus) col(oniae). Той не е бил градски съветник, но бил високо отличен несъмнено поради големи заслуги към този град (№ 1316, 1317).

Известен брой надписи били издигнати от военни лица на I Италийски легион (с постоянен лагер в Нове, на 4 км източно от Свищов от 69 г. на н. е. нататък), които били там на служба или са се заселили като ветерани заедно със своите семейства. Тук ще се спрем накратко върху тях.

В епископската базилика на град Стоби (Македония) от V в. на н. е. бил вторично употребен като строителен материал един надпис от втората половина на I в. Името на лицето не е запазено. То е служило в IV Флавиев легион като центурион, а също така в X легион — Близнак (с лагер във Виндобона, дн. Виена) и в I Италийски легион (в Нове). Надписът е надгробен и бил издигнат от дъщерята Филотера (1253).

Няколко паметника произхождат от Далмация. В античното селище Скелани (дн. Сребърница) Гай Юлий Херкулан направил посвещение на Асклепий и Хигия. Той бил бенефициарий консуларис на I Италийски легион в Долна Мизия (...b(ene)f(iciarius) co(n)s(ularis) leg(ionis) I Ital(iacae) Moes(iae) Inf(erioris) ...) Дата II в. (№1522). Другите три надписа от Далмация са от Салона и от околността. Улпий Юстин бил бенефициарий на I Италийски легион и живял 30 години (II в.) (№2087). Във фрагментиран паметник се споменава лице от I Италийски легион (името не е запазено), което служело 23 години (III в.) (№ 2611). В друг, силно разрушен паметник се среща името на I Италийски легион (III в.) (№ 1612).

В три епиграфски паметника се упоменават лица от V Македонски легион (№ 1532, 2807, 2089). Обаче те се датират във II в., т. е. когато вече този легион напуснал Ескус и се отправил за Трезмис, където в 168 г. го изоставил, за да отиде на друг постоянен лагер в Потаиса в Дакия до 271 г.

От провинция Далмация произхождат няколко надписа на лица от XI Клавдиев легион, отнасящи се към първата половина на I в. и малко след това. Този легион, след като взел участие в двете дакийски войни на император Траян в 101/102 и 105/106 г., бил настанен на постоянен лагер в Дуросторум (Силистра). Те са важни за проследяване историята на легиона и за движението на неговите военни чинове.

Рецензираният труд съдържа богата и разнообразна информация върху етническия състав и различните аспекти на обществения, военния, религиозния и частния живот на римските провинции, които днес влизат в политическите граници на СФРЮ.

Следващите томове ще обхванат латинските надписи, публикувани след 1940 г. Те се очакват също с голям научен интерес.

* Няколко надписа в този том са на гръцки език, а други са билингви (латински и гръцки).

РУМЕН ИВАНОВ

XXXIII национална археологическа конференция в Благоевград

От 9 до 12 май 1988 г. Археологическият институт с музей при БАН, Главна дирекция „Културно-историческо наследство" при Комитета за култура и Научно-производствена дирекция „Културно-историческо наследство", респ. Историческият музей в Благоевград, организираха в града XXXIII национална конференция по археология. Бяха отчетени резултатите от археологическите разкопки и проучвания през 1987 г. Бяха обсъдени и въпроси, свързани с методиката на археологическите разкопки, съвместната работа с НИПК, въпроси на археологическата карта на България, на методиката на спасителните разкопки.

XXXIII национална конференция бе открита от проф. Велизар Велков, и. д. директор на Археологическия институт с музей при БАН. Той изтъкна големите постижения на българската археология през изтеклата 1987 г. в национален и в международен аспект и насочи конференцията към някои важни и нерешени проблеми, като привеждането в известност на нашето културно наследство (сериозно изостава публикуването на редица завършени вече археологически обекти), необходимостта от подобряването на методиката на археологическите разкопки чрез внедряването на повече съвременни научно-технически средства при документацията, необходимо е активизиране на работата по археологическата карта на България, по написването на многотомната „Археология на България".

По традиция първото заседание на археологическата конференция бе посветено на археологическите разкопки и проучвания на територията на града домакин, в случая на археологията на Пиринския край.

Ил. Йовков, директор на Историческия музей, представи състоянието и проблемите на културно-историческото наследство в Пиринския край. Той подчерта, че в периода след 1970 г. по време на тогава проведената Национална конференция в Благоевград е била разработена археологическа програма, която за последвалия я период е вече почти изпълнена. Действителните резултати от тези проучвания бяха посочени в следващите доклади: на Л. Перничева (АИМ), Ил. Кулов (Благоевград) — за праисторическите култури и археологически разкопки, на Д. Гергова (АИМ) за проучванията на тракийската култура в Пиринския край, довели до локализирането и разкриването на значителен брой обекти от I хил. пр. н. е., на М. Ваклинова (АИМ) — за проучванията в Никополис ад Неструм, на Б. Цветков (Благоевград) — за поселищния живот в Пиринския край през средновековието, на В. Нешева (АИМ) — за проучванията и проблемите на средновековния Мелник.

Заседанието на 10 май бе посветено на отчетите на секциите при АИМ за най-важните разкопки и открития през 1987 г. На предобедното заседание бяха изслушани две секции: по праистория и по тракийска археология.

Секцията по праистория представи чрез доклада на Ив. Гацов (АИМ) резултатите от проучванията на обектите от епохата на палеолита, чрез доклада на Ст. Чохаджиев (Кюстендил) — резултатите от разкриването на селището при с. Слатино и чрез обобщителния доклад на Ил. Илиев (Ямбол) — резултатите от проучванията на неолитните и халколитни обекти на територията на България. Особено впечатление в доклада на Ст. Чохаджиев направи откритите предмети, свързани с археоастрономията (от това селище произхожда и най-старият лунен календар), както и една открита статуйка на жена — забележителен паметник на праисторическото изкуство.

В секцията по тракийска археология говориха: М. Кънчев (Нова Загора) — за погребалните обреди от бронзовата епоха в проучените през 1987 г. обекти; М. Лазаров (Варна), К. Порожанов (И-т по тракология) и В. Попов (ЦМИА — Созопол) — за важните многобройни находки — керамика и животински, особено конски кости, произхождащи от раннобронзовото селище при Урдовиза, придобити при подводни проучвания; А. Йоцова (Видин) — за поселищния живот през брозновата и желязната епоха в проучванията през 1987 г.; Д. Гергова (АИМ) и Ат. Писарев (В. Търново) — за спасителните разкопки на тракийската могила при с. Къпиново, при които са били открити елински импортни предмети, факт, който поставя интересни проблеми за пътищата и местата, до които достига елинската търговия и връзки; Г. Китов (АИМ) — за могилния некропол при с. Равногор в Родопите, където са открити куполни гробници, засега единствените в България, изградени на надморска височина над 1000 м и съдържащи уникални находки от късноелинистическата епоха; Г. Нехризов (НИПК) направи обобщение на проучванията на тракийски некрополи и светилища от желязната епоха.

В секцията по антична археология Т. Иванов (АИМ) представи обобщителен доклад на неговите дългогодишни проучвания на форума на Улпия Ескус. Чрез една много прецизно изработена документация от арх. Ю. Фърков бе представен в план и в реконструкция най-добре проученият форум в България. Особено впечатление правят храмът на Капитолийската триада и храмът на Фортуна. Ст. Дамянов (НИМ) и П. Балабанов (Бургас) представиха чрез филм съвременното състояние и достиженията на разкопките в Деултум. Открити са вече значителни площи от територията на римската колония, открити са останки от бронзови статуи, от надписи с важни за историята на града данни. В. Стоичков (Лом) и Р. Иванов (АИМ) представиха резултатите от разкопките в Алмус, дн. Лом — за пръв път са открити останки от късноантичната крепост и от средновековния град (В. Стоичков) и резултатите от теренното обхождане на части от лимеса в района Алмус — Рациария (В. Стоичков и Р. Иванов). Ю. Божинова (Благоевград) докладва обобщено за резултатите от разкопките на античния некропол при с. Мулетарово, дали много находки — импортирана гръцка керамика, теракоти, накити и др. Сп. Машов (Враца) докладва за разкопките на римска вила с мавзолей при с. Урвене.

В секцията по средновековна археология, където е работено на най-много обекти в цялата страна, те бяха представени обобщено. Ир.

Щерева (АИМ) направи подробна информация с анализ на резултатите от археологическите проучвания на средновековните селища и градове с оглед на проблемите, които стоят в тяхното по-нататъшно проучване. Ст. Бонев (Шумен) и Ст. Витлянов (Шумен) докладваха за разкопките край южната крепостна стена на Вътрешния град във Велики Преслав, Д. Топтанов (АИМ) — за резултатите от проучваната от него крепост Красен край, Панагюрище, В. Димова (НИМ) и Б. Димитров (НИМ) — за разкопките на манастира „Св. Йоан Предтеча" на острова край Созопол. Открити са вече монументални, добре запазени останки от този важен за историята на Созопол средновековен манастир.

Заседанието на 11 май бе посветено на проблемите на методиката на археологическите проучвания и на проблеми, свързани със взаимоотношенията и съвместната работа с НИПК по проблемите на консервационно-реставрационната дейност предимно на територията на Пиринския край.

Арх. Росен Минков (НИПК) говори по проблемите за териториалния подход към културното наследство и археологическата карта на България и по проблемите на експеримента Благоевград. В колективния доклад на М. Домарадски, Т. Балабанов, К. Меламед, Е. Генчева (АИМ), изнесен от М. Домарадски, бяха разгледани редица проблеми, свързани с изработването на археологическата карта на България: историография на проблема, направеното досега, значението на правилно и комплексно провежданите теренни проучвания и пр. М. Станчева (АИМ) говори по някои проблеми на методиката на спасителните разкопки с оглед на приноса на българската археология в това отношение, опит, намерил признание в международната наука.

По тези доклади се развиха оживени, по някои въпроси критични разговори. Оформиха се и някои предложения, произтичащи от предложения в самите доклади: да се създаде проблемна група, която като програмен колектив да подготви организацията и практическото осъществяване на археологическата карта на България, да се подготви издание със статии, посветени на опита на български археолози в методиката на провеждането на спасителните разкопки.

Последното следобедно заседание на 11 май бе посветено на методически въпроси, на теренната археологическа дейност. А. Радунчева (АИМ) докладва за прилаганата методика при разкриването на уникален култов обект от епохата на халколита. Бе докладвано по използуваната методика на някои международни експедиции: на българо-западногерманската при с. Драма от ръководителя на българския екип Р. Катинчаров, на българо-германската (ГДР) при с. Рупките, край Чирпан, от ръководителя на немския екип д-р Михаил Вендел — той представи и досегашните основни резултати; на българо-английската Никополис ад Иструм от ръководителя на българския екип н. с. Л. Слокоска. Бе докладвано и за Международната комплексна експедиция Балчик, организирана по програма на СИВ: сътрудничество на археолози и консерватори от НР България (АИМ и НИПК), от СССР, Чехия, Полша и наблюдатели от Куба, Виетнам и други социалистически страни. Работено е на крепостта на Дионисопол, Балчик. За археологическите разкопки докладва ст. н. с. Д. Овчаров (АИМ), а за архитектурната консервация — В. Попов (НИПК). Направи впечатление, че при една синхронна и добре организирана съвместна работа в присъствието на всички необходими специалисти могат да се постигнат много добри резултати за опазването на откриваните архитектурни останки, като се спестява един дълъг период от време за проекти и обсъждания на различни нива и инстанции.

Заключително слово при закриването на конференцията направи ст. н. с. Р. Катинчаров, главен директор на Главна дирекция „Културно-историческо наследство" при Комитета за култура. Той обърна внимание на голямата археологическа активност през 1987 г., когато е било работено на 170 обекта. Подчерта голямата роля на музейните работници археолози от всички музеи в страната, които много активно са работили в многобройни експедиции. Изтъкна положителните моменти в програмата на конференцията и активното участие на присъствуващите на конференцията по повдигнатите въпроси, на редица важни предложения. Той насочи вниманието към редица важни предстоящи задачи в областта на археологическите проучвания и музейното дело в духа на преустройството в областта на духовната сфера, по-конкретно в областта на науката и културата.

За участниците в конференцията бе организирана екскурзия с научна задача в Сандански, Мелник и Роженския манастир.

V международен симпозиум по древната история на Черноморието

V международен симпозиум по древната история на Черноморието се състоя в края на септември 1987 г. в Грузия. Той се свиква периодично през три години и всеки път работи по предварително определена тема, която този път бе: „Черноморието през VII—V в. пр. н. е.: писмените източници и археологията (проблемът за реалността)". Негови организатори са Институтът по археология и Институтът по всеобща история при АН СССР и Центърът за археологически изследвания при Института по история, археология и етнография при АН на Грузинската ССР, които определят участниците в него и изпращат лични покани до всички. Присъствуваха учени от 12 страни — Англия, България, ГДР, Гърция, Испания, Полша, Румъния, САЩ, ФРГ, Франция, Холандия, Чехословакия, както и представители на около 25 научни институции от СССР.

Основната част от работата на симпозиума протече в гр. Вани (Западна Грузия). Тук, непосредствено до известния археологически обект, е построена нова модерна сграда, в която на долния етаж е подредена музейна експозиция за резултатите от разкопките, а на горните два етажа се намират работни кабинети, лаборатории, библиотека и модерна заседателна зала с прожекционна техника и апаратура за синхронен превод. Трябва да се отбележи, че отличната организация позволи бързо и експедитивно да се обсъдят голям брой обемисти доклади и да се отдели достатъчно време за разискванията. На всички участници бяха раздадени ксерокопия с пълния текст на докладите, преведени съответно на руски и английски език. Така всички имаха възможност предварително да се запознаят с тях, което спести много време и

даде простор на разгърналата се дискусия. През цялото време на симпозиума бе осигурен синхронен превод на английски, френски, немски и руски език, което премахна езиковата бариера и позволи на всички равноправно да участвуват в работата на симпозиума.

По традиция симпозиумът бе открит с пленарно заседание в Гелати (храмово-архитектурен комплекс от VII в.), разположен недалеч от гр. Кутаиси. Манастирът, основан от цар Давид Строителя, е древен културен център, който се смята за първата грузинска академия. В него на грузински език са се превеждали редица антични автори, като Платон, Аристотел и др. Тази културна традиция се поддържа и в наши дни — сега в Гелати функционира Народна академия с председател акад. Шота Дидзигули, който откри с топло приветствие симпозиума. На това заседание бяха изнесени следните доклади: Ж.-П. Морел (Франция) „Гръцката колонизация на Запад: сравнение между текстовете и археологическите данни", С. Бекхаузен (Холандия) „Местното население и чужденците: аспекти на гръцката колонизация през архаичната епоха", Б. Риджуей (САЩ) „Архаичната архитектурна скулптура и митовете за пътешествия", П. Левек (Франция) „Динамиката на Еретра". След деловата част бе организирано посещение на Историко-археологическия музей в гр. Кутаиси и на разкопките на средновековната крепост в града.

През следващите дни докладите бяха групирани по проблеми, обхващащи определени географски ареали. Въпросите на териториите, свързани със Западното Черноморие, пряко засягаха нашата страна. М. Лазаров (Варна) направи обширно изказване, в което изнесе най-новите открития и проучвания, свързани с гръцката колонизация на западнопонтийското крайбрежие. Докладът на В. Найденова (София) „Проблеми на тракийската религия в светлината на писмените източници и археологическите открития (VII—V в. пр. н. е.)" предизвика оправдан интерес, тъй като в него се изнесоха много нови конкретни факти, които не са известни в научната литература. Това е повод да се отбележи, че не само по този проблем редица открития и постижения на българските археолози твърде дълго остават непубликувани и следователно непознати в чуждите научни кръгове поради обективни (забавяне на ръкописите с години, печатането им единствено на български език) и субективни (бавно подготвяне на материалите от някои автори) причини, което е в ущърб на българската наука. С особен интерес бе посрещан и докладът на И. Гарлан (Франция) „Търговията с амфори". Той подчерта, че особено остро се поставя въпросът за археологическото изследване на работилниците за амфори на всички територии, защото те са заплашени от пълно унищожаване.

Следващото заседание бе посветено на проблемите, засягащи Северното Черноморие. В него основна част заемаха докладите на съветските учени: Г. Кошеленко, В. Кузнецова (Москва) „Гръцката колонизация на Боспора", Ю. Виноградов, М. Золатарьов (Москва) „Най-древният Херсонес", Ю. Виноградов, Я. Доманский, К. Марченко (Москва) „Сравнителен анализ на писмените и археологическите източници по проблема за ранната история на Северозападното Черноморие", А. Щеглов (Ленинград) „Северопонтийската търговия с жито през втората половина на VII—V в. пр. н. е. (по писмени и археологически данни)". Тук тематично спадаха и докладите на Дж. Хайнд (Англия) „Херодотовата „География на Скития": реките и „Суровият полуостров" и на Зб. Буковски (Полша) „Комплексът от гръко-скитски предмети от Виташкова". В рамките на дискусията по тази проблематика бяха изнесени и две интересни съобщения за новооткрити обекти в Пантикапей (В. Толстиков, Москва) и в Хермонас (М. Трейстер, Москва).

Проблемите на Източното Черноморие бяха дискутирани извън заседателната зала. Участниците посетиха крепостта Шоропани (древният Соропанис), където се провеждат многогодишни разкопки, ръководени от В. Джапаридзе. Той изнесе на място доклад за получените резултати и историята на обекта. След това участниците се запознаха с обекта Кобулети-Пичвнари, разположен на черноморския бряг, недалеч от гр. Батуми. На това място е запазена без прекъсване поселищна традиция, от която най-ранните следи на живот са от епохата на неолита, а най-късните — от края на XIX в. Тук е локализирано селището Юстианополис и има запазени старини от късноантичната и ранновизантийската епоха. Особено интересен е проучваният на самия морски бряг некропол, в който са констатирани строго диференцирани части с погребения на гърци и на местни жители. Гробовете са вкопани в пясъчния терен и на място бяха оставени образци от различните типове погребения. Това позволи да се види точно погребалният ритуал и разположението на богатия инвентар, предимно от керамични съдове. При разкопките съществува добре уредена археологическа база, в която в специално помещение по комплекси е подреден материалът, открит при разкопките на некропола.

На въпросите, свързани с Колхида (Източно Черноморие), бяха посветени и следните доклади: О. Лордкипанидзе, Т. Микеладзе (Тбилиси) „Източното Черноморие (Колхида) през VII—V в. пр. н. е. — античните писмени източници и археологията", Дж. Бордман (Англия) „Поглед върху Колхида", Д. Браунд (Англия) „Херодот, робството и обликът на колхите". Р. Олмос (Испания) направи интересно съобщение за една рисувана ваза, датирана от 420 г. пр. н. е., която е открита преди пет години в Елче, в най-елинизираната част на иберийското крайбрежие. Върху вазата са изобразени сцени, свързани с мита за аргонавтите. Е. Симон (ФРГ) направи подробен анализ на изображенията върху кратера, като смята, че вероятно те отразяват част от театрално произведение с тематика, свързана с посещението на аргонавтите в Колхида.

Работата на симпозуима съвпадна с 40-годишнината (1947 г.) от започването на Ванската археологическа експедиция. По този повод едно от заседанията бе посветено на темата „Вани в системата на Колхидската държава". Сътрудниците на екпедицията изнесоха отделни съобщения, в които се разглеждаха проблеми на архитектурата, религията, ювелирството, както и на самостоятелни обекти във Вани. Особен интерес предизвиква уредената в музея изложба на най-новото откритие във Вани — буквално дни преди започването на симпозиума е било разкопано женско погребение с богати златни накити и керамични колхски съдове от втората половина на IV в. пр. н. е. Твърде характерна е двойката златни обици, в които се откриват всички техники и елементи, известни от други накити в Колхида. Те са украсени с пирамидални висулки и с розетки с фигура на птичка в средата. Халката им е с продълговата форма, декорирана с малки перлички, които образуват триъгълници върху гладката повърхност — една особеност, която е типична за златарството в Колхида.

По проблемите на Вани станаха много оживени разисквания, тъй като всички пряко се запознаха с различните проучени обекти в този „град на храмовете" и едновременно имаха възможност да чуят тяхното научно обяснение в изнесените съобщения. На симпозиума беше оповестено и правителственото решение този важен археологически обект да се превърне в музей на открито и съответно да се ускори и засили работата по реставрацията и консервацията на разкопаните археологически паметници във Вани. В доклада на гл. ръководител на разкопките О. Лордкипанидзе бе подчертана и важната роля на този археологически обект за израстването на научни кадри. Върху материали от Вани са написани и успешно защитени голям брой дисертации, тук са получили практическа и теоретична подготовка много археолози.

На заключителното заседание участниците определиха и темата на следващия VI симпозиум, а именно: „Ранната история на Черноморието — първата поява на се-

лища и първи контакт с гърците, отразени в гръцката митология и епос." Симпозиумът ще се състои през 1990 г. във Вани.

Симпозиумът бе проведен на много високо научно равнище. Изнесените на него, както и на IV симпозиум доклади и разисквания по тях всъщност вече отдавна надскачат териториалните граници, включени в наименованието му. Неговата тематика обхваща по същество и Средиземноморието и не се ограничава само с проблемите на крайбрежието, а включва и по-широките исторически области, свързани с тези два ареала. Ползата от работата на симпозиума личи и от нарасналия интерес към него на учени от различни страни. Изнесените доклади, както и оживените дискусии илюстрираха също така и напредъка в изследването на тази тематика, особено в страни, като СССР, Англия, Франция, Гърция, които имат повече от столетие традиции в проучването на проблема. В сравнение с тях българската наука изостава, което не е оправдано. В границите на нашата страна се намира голяма част от Западното Черноморие с големи и важни гръцки колонии. Необходимо е научното изследавне да не се ограничава само с тях, но да се проучат и връзките им с хинтерланда, с местното население, да се проследят взаимовръзките и взаимните влияния в социално-икономическия, културния и религиозния живот през различните епохи. Не на последно място стои и проблемът за преосмислянето на писмените източници с оглед на натрупания през последните години нов археологически материал. Трябва да се изследват редица конкретни проблеми, които ще позволят да се направят по-широки обобщения и изводи на нивото на съвременната наука.

В. НАЙДЕНОВА

Българо-унгарска среща по въпросите на ранносредновековната археология по Долен и Среден Дунав

На 13 октомври 1987 г. в Будапеща се състоя среща на български и унгарски археолози в рамките на двустранната историческа комисия. Заседанията се проведоха в Будапещенския университет под общ наслов „Прабългари, авари и маджари в историята на Югоизточна Европа". От българска страна участвуваха ст. н. с. Д. Овчаров, ръководител на Секцията по средновековна археология, ст. н. с. М. Ваклинова, ст. н. с. Л. Дончева-Петкова, ст. н. с. Р. Рашев и н. с. Ж. Аладжов; а от унгарска — проф. И. Ердеи, проф. Й. Бона, ген. директор на Националния музей Й. Фодор, проф. А. Ронаташ, Ч. Балинт, Е. Симонова, К. Мещерхази, Е. Гарам, Б. М. Сьоке и др.

Срещата беше открита от проф. Е. Палоташ, съпредседател на двустранната българо-унгарска историческа комисия. След него говори Й. Бона, ръководител на катедрата по археология в Будапещенския университет и домакин на срещата. Предобедното заседание беше ръководено от И. Ердеи от Археологическия институт при Унгарската академия на науките. То беше посветено на въпросите, разработвани от българските археолози. Най-напред бяха изслушани докладите на н. с. Ж. Аладжов „За семантиката на композициите върху кани № 2 и 7 от Надьсентмиклошкото съкровище" и на ст. н .с. М. Ваклинова „Наблюдения върху декоративната система и композиция на съкровището от Надь сент Миклош". В първия доклад изображенията се свързаха с иранския художествен кръг, а смисълът на композициите бе потърсен в календарните празници и основните моменти в живота на човека, често пъти представян като годишния кръговрат. Възприета бе тезата на Д. Ласло, че кани 2 и 7 принадлежат към сервиза на неизвестна принцеса, което обяснява тяхната смислова натовареност и участието им в сватбените церемонии. Във втория доклад бе разгледана украсата на съдовете, като тя беше свързана с известните досега български паметници. И двата доклада предизвикаха определен интерес и по тях взеха отношение И. Ердеи, И. Фодор, Ч. Балинт, Д. Овчаров.

След това бяха прочетени и останалите три български доклада: на ст. н. с. Л. Дончева-Петкова „Средновековен некропол при с. Одърци, Варненска област", на ст. н. с. Д. Овчаров „Космогонични сюжети в някои паметници от района на Долен и Среден Дунав" и на ст. н. с. Р. Рашев „Формиране на ханската резиденция в Плиска". Л. Дончева-Петкова изнесе резултатите от разкопките си на големия некропол при с. Одърци, богат с материали, които заинтересуваха много унгарските колеги. Д. Овчаров разгледа основно два космогонични мотива — „световното дърво" и „небесния митичен лов", които се срещат сред рисунките-графити както у нас, така и на територията на Унгария. Р. Рашев се спря на появата на най-ранните постройки от типа на юрти в центъра на Плиска и очерта периодите на укрепяване на ханската резиденция. И тези доклади бяха посрещнати с голямо внимание и по някои повдигнати въпроси взеха думата И. Ердеи, Ч. Балинт, Д. Овчаров.

Следнобедното заседание беше посветено на докладите на унгарските стециалисти. Пръв беше докладът на И. Ердеи „Какво е посетил брат Юлиан?", в който се разглеждаше пътешествието на доминиканския монах Юлиан от Цариград през Черно море и Керч по Волга до Биляр, състояло се през XIII в. В крайния пункт на своето пътешествие монахът се срещнал с една от групите маджари, останали в своята прародина и приобщени във Волжко-Камска България.

К. Мещерхази от Националния музей в Будапеща изтъкна Долнодунавския произход на някои унгарски паметници от т. нар. „епоха" на завладяването на родината. В доклада бяха обобщени данни за южното балканско влияние — българско и византийско. Авторът смята, че редица предмети са дошли по търговски път, като главната част от тях са свързани с християнизацията на страната. Наблюдава се и известно местно подражание по вносни южни образци.

Проф. А. Ронаташ от университета в Сегед говори за историята на проучванията върху надписите от Надьсентмиклошкото съкровище, за които той е подготвил и монография, сега под печат във Виена. Той посочи зараждането на теориите за произхода на знаците и очерта три главни проблема при тяхното изучаване: едновременни ли са руническите знаци с изработката на съдовете; едновременни ли

са те помежду си; от една ръка ли са написани?

И. Фодор насочи вниманието на присъствуващите към апликациите за коса с изображения на конници, срещани в унгарските паметници. Той ги свързва с известните от България паметници и потърси общият им произход в Северен Кавказ у аланските племена. Вторият въпрос, на който той се спря, беше за конструкциите с лека форма (юрти) и за тяхното присъствие в Унгария през средновековието. Последният въпрос беше за котлите с вътрешни уши, добре разпространени в Карпатския басейн, но срещани и у нас.

В изказванията по докладите на унгарските колеги взеха участие Д. Овчаров, Ч. Балинт, И. Фодор. Интересна беше забележката на проф. А. Ронаташ за българомаджарските контакти не само в древни времена, но и по-късно през IX—X в. на територията на Източна и Средна Европа, която той подкрепи и с езикови примери.

В рамките на срещата българската група посети Естергом, Вишеград, Националния музей в Будапеща и Археологическия институт при УАН. Тези посещения бяха полезни не само с това, че се даде възможност да се видят паметниците и материалите на място, както и местните музеи, но се осъществиха и нови контакти с унгарските археолози.

Всички участници в срещата бяха единодушни в оценката си, че тя бе полезна и делова размяна на мнения. Пред българските и унгарските средновековни археолози стоят много общи проблеми и теми за изследвания, в много сфери се долавя общност и близки становища, което прави бъдещото сътрудничество възможно, полезно и желано. Изказаха се препоръки за засилване на контактите и за разширяване на обхвата на тематиката с оглед на включването в нея и на проблеми от развития феодализъм късното средновековие, което също би било много полезно и плодотворно. Участниците се разделиха с пожелания за по-чести и по-делови срещи между учените в областта на средновековната археология от българска и унгарска страна.

Ж. АЛАДЖОВ

Изложба на златни накити от Оплонтис в Кастел Сант Анджело в Рим

Всеки, който е бил в Помпей, познава съвременната археологическа обстановка на този важен римски град, загинал под лавата на Везувий през 79 г. В него за съжаление няма уреден музей, а антикварiумът, в който се пазят находките от обекта и е затворен вече повече от 20 години! Всъщност изложбите остават единственият начин, по който археолозите от този район могат да запознаят широката публика с непрекъснато увеличаващите се паметници от разкопките, преди те да бъдат натрупани и забравени по складовете. В първите две изложби от главните експонати бяха известната бронзова статуя на Аполон, открита в „Къщата на Юлий Полибий" в Помпей, и тялото на бягаща жена от Оплонтис. Последният паметник е интересен с това, че при възстановяването на женската фигура е използуван нов прозрачен материал — фиберглас (дотогава се е използувал само гипс). Той позволява при изготвянето на отливката да се види облеклото ѝ, както и всичките предмети, които загиналата е носела със себе си.

В последно време вниманието на учените продължава да бъде насочено към Оплонтис, район, който в римската епоха вероятно е бил вилна зона на Помпей (близо до днешното селище Торе Анунциата до Неапол). Тук бяха разкопани две много богати римски вили. Едната от тях се свързва със семейството на Попея, втората жена на имп. Нерон, а другата, както показва откритият през 1984 г. пръстен с печат, с някой си Луций Крас Трети. Именно в последната резиденциална вила рустика (построена през II в. пр. н. е. и загинала през I в при изригването на Везувий) са намерени 65 накита, на които е посветена третата изложба в Кастел Сант Анджело в Рим, открита през април 1987 г. (зала Паолина).

Накитите са намерени на две различни места във вилата. Първата група е лежала на пода на помещение, заедно с останките от дървена касетка, монети, стъклени шишенца, костени пръчки и стъклени пластинки, затрупана под рухналия горен етаж. По всяка вероятност това са ценностите на семейството, които са били прибрани в дървено сандъче, и тоалетните принадлежности на собственицата на вилата. Втората група е открита в друго помещение, в което са се скрили част от обитателите на вилата. В него са намерили последен подслон 30 души, повечето жени, чиито скелети са скупчени в дъното на стаята. Накитите са открити между преплетените скелети, заедно с монети (златни, сребърни и бронзови) и останки от платнени и кожени чантички. Само при един от скелетите е открит меч.

Накитите са предимно златни, често украсени с геми от типовете, разпространени през ранната императорска епоха. Както при подобни находки от Херкулан и Помпей, и тук липсват екземпляри, изработени в по-сложна техника, каквито например бяха показани в извънредно богатата изложба за златото на Таранто (Италия). Бижутата от Оплонтис са ефектни, но все пак не много скъпи, т. е. това са накити, предназначени за един средно богат обществен слой.

При обиците се срещат различни типове — сферични, разделени с меридиални жлебове, гладки или с перли, във формата на кошничка, образувана от редица малки камъчета, монтирани в отделни гнезда, с висулки от перли или от гладка тел, завързана в края.

Огърлиците са два вида — къси (monilia) и дълги (catellae), често с висулка във форма на кръг или лунула. Късите са или от златни верижки, или от верижки, украсени с изумруди. От дългите трябва да се спомене една особено богата огърлица, в краищата на която са закрепени подвижни токи-розетки, чрез които се е прикачала към дрехата.

Сред гривните са застъпени кухите и лентовидните, като понякога първите са украсени с геми, а другите с релефни мотиви. Между най-интересните могат да се посочат златните гривни с изображение на Венера и с т. нар. „Помпеянска Венера". Има и екземпляри с форма на змия, инкрустирана с камъни. Само един фрагмент се отнася към гривните, съставени от свързани полусферични елементи.

Пръстените са най-големият брой от накитите и това е лесно обяснимо, като се има предвид фактът, че през римската епоха всеки човек, независимо дали е мъж или жена, е можел да носи повече от един пръстен. Повечето от тях са златни, а една малка част от тях са

сребърни. Застъпени са както съвсем прости модели — гладка халка, украсени с гранули, с равно щитче, така и по-сложни — с щитче, украсено с гравиран орнамент, гема или релеф, във вид на увита змия с две срещуположни глави.

Заедно с накитите в изложбата е представена и една глинена женска статуя, открита в богата помпеянска къща, за да се даде непосредствена представа за римските матрони, които са носели украшения от типа на откритите в Оплонтис.

Украшенията от вилата на Луций Крас Трети имат значителна археологическа стойност, която не се определя нито от количеството им, нито от материалната им цена (която в древността все пак е била висока), а от данните, които те предлагат за социално-икономическата действителност. Уникалното състояние на археологическия комплекс всъщност позволява да се направят интересни наблюдения относно разпространението на скъпите накити, вкуса и типологията на римското златарство в един точно определен хронологически период, а именно втората половина на I в. Едновременно с това материалите от вилата могат да дадат конкретна представа за количеството и продажната цена на предметите, които всеки от обитателите на вилата е притежавал, и следователно — за разпространението и притежанието на злато и накити от различни обществени класи.

М. РЕХО

Атанас Иванов Попов

(1. IV. 1925—16. IV. 1987 година)

Атанас Иванов Попов е роден на 1. IV. 1925 г. в с. Мелница, Ямболски окръг. През 1951 г. завършва специалност история в Софийския университет „Климент Охридски". Същата година постъпва на работа като учител в Механотехникума в гр. Казанлък, на който по-късно е и зам.-директор. Добрата му специална подготовка и умението да работи с учители и ученици води до назначаването му като инспектор — методист по история, в Окръжния отдел „Народна просвета", Стара Загора. През тези години, воден от своя интерес към миналото, той се заема с една трудна, изискваща много време и сили работа — издирване, картографиране и изследване на крепостите от старопланинската укрепителна система. Тези изследвания покъсно той обобщава в кандидатската си дисертация „Средновековната укрепителна система по южния склон на Източна и част от Средна Стара планина", която защитава успешно през 1969 г. През 1982 г. тези изследвания са обогатени с нови конкретни проучвания и обнародвани в монографията „Крепости и укрепителни съоръжения в Кърнската средновековна област".

От 1971 г. Атанас Попов е избран за научен сътрудник в ОИМ Велико Търново и оттогава свързва живота и дейността си с паметниците на старата столица и тяхното изучаване. От 1975 г. Попов преминава на работа в създадения Филиал на Археологическия институт с музей при БАН във Велико Търново и от 1977 до 1981 г. е негов ръководител. През 1979 г. е избран за старши научен сътрудник.

Научното творчество на Атанас Попов обхваща около 110 заглавия: статии, студии и монографии, които разглеждат проблеми на средновековната българска археология и епиграфика; крепости и крепостно строителство по Стара планина, Средна гора и Странджа; проблеми на средновековния български град; изследвания върху столицата Търновград — градоустройство, фортификация, художествени занаяти; социално-икономически живот. Особено място в неговото творческо дело заемат проучванията и публикациите на резултатите от разкопките на манастира „Великата лавра", на които той посвети повече от 15 години. Проучванията на манастира „Великата лавра" доведоха до няколко важни открития, които завинаги ще останат свързани с неговото име: неизвестната до неговите разкопки крепостна стена край Янтра, разкриването на известния дотогава само от писмените извори манастир „Великата лавра" — изясняването на неговия план, строителна история и устройство, някои по-общи въпроси, свързани с „новия град" и неговото място в структурата на столицата, укрепяването на столицата и разкриването на проходастълбище, свързващ Царевец с „новия град". Многобройните надписи върху пръстени, метал, камък и керамика Атанас Попов публикува в монографията си „Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра", излязла като IV том от поредицата „Царевград Търнов" през 1984 г. Малко преди неговата смърт бе обсъден и приет за печат като том от поредицата „Царевград Търнов" неговият основен труд „Великата лавра „Св. 40 мъченици".

Атанас Попов е съставител и редактор на много сборници, които излязоха в чест на 1300-годишнината от образуването на българската държава и 800 години от въстанието на Асеневци и възстановяването на българската държава: „Величието на Търновград", „Царствуващият град Търнов", „Културата на средновековния Търнов", „Велико Търново в историческата съдба на българския народ", „Велико Търново . Средновековна и възрожденска култура" и мн. др. Ат. Попов е автор и редактор на т. I от тритомната „История на Велико Търново".

Не можем да не споменем участията на Ат. Попов в много международни и национални конгреси, конференции и симпозиуми, провеждани у нас и в чужбина. Той бе един от главните организатори на научната конференция, посветена на 800-годишнината от въстанието на Асеневци, проведена във Велико Търново.

Атанас Попов не беше кабинетен учен. Той участвуваше активно в обществено-политическия живот на града и окръга. Попов отдели много време и енергия за укрепването на Филиала на Археологическия институт и утвърждаването му като авторитетно научно звено; за организирането и изпълнението на мащабната проучвателска програма за изучаването на средновековния Търнов. Атанас Попов беше дългогодишен председател на Окръжното ръководство на Българското историческо дружество „проф. Васил Златарски" и член на ЦС на БИД, зам-председател на Окръжния съвет за култура, председател на комисията по краезнание, общински съветник. Той беше член на ръководството на дружество „Г. Кирков", желан и често търсен лектор.

За своята многостранна дейност Атанас Попов бе награждаван с държавни награди: ордени „Кирил и Методий" III и I ст., „Червено знаме на труда", с юбилейни медали и отличия.

Атанас Попов напусна живота, изпълнен с много идеи и творчески амбиции. Иска ми се да припомня мъдрата житейска философия от

хан Омуртаговия надпис от колоната в църквата „Св. 40 мъченици" — „...човек и добре да живее, умира и друг се ражда. И нека роденият по-късно, като гледа тези писмена да си спомни за този, който ги е направил..." Проучванията на Атанас Попов и неговите трудове са оня неподвластен на времето и забравата паметник, който той приживе си издигна.

Списък на трудовете на Атанас Попов

1963
1. Методическо пособие по Стара история. С., 1963 (в съавторство), 84—95, 113—162.
1967
2. Средновековният Крън.-ИБИД, XXV, 1967, 233—251.
1968
3. Ролята на военноукрепителната система в източната и централна част на Стара планина през време на българската средновековна държава. — ВИС, 1968, 4, 61—72.
1969
4. Средновековните крепости Твърдица и Мъглиж. — ИБИД, XXVII, 1969, 267—279.
1972
5. Старопланинската укрепителна система в защита на средновековния Търновград. — ИОИМВТ, V, 1972, 65—121.
1974
6. Средновековни крепости по Русалийския проход в Стара планина. — ИБИД, XXIX, 1974, 337—353.
1975
7. Военноотбранителни особености на крепостната система на Царевец. — ВИС, 1975, 4, 74—84.
1976
8. Изображение на змей върху сграфито-керамика. — Векове, 1976, 3, 79—81.
9. Епитети и определения към името на средновековната столица Търновград. — ГМСБ, II, 1976, 282—298.
1977
10. Находка от костени пластинки за ризница. — ВИС, 1977, 1, 185—187.
11. Обитателите на Царевец през XII—XIV век. — Векове, 1977, 5, 35—40.
12. Крепости по Сърнена Средна гора. — ИБИД, XXXI, 1977, 39—82.
1978
13. „Новият град" в средновековната столица Търново. — Векове, 1978, 2, 5—13.
14. Военнотопографският фактор при изграждането на отбранителните съоръжения на южния склон на Стара планина. — ВИС, 1978, 2, 110—129.
15. Търново според житието на Ромил Видински. — В: Прослава на Велико Търново. С., 1978, 243—245.
16. Старопланински крепости за отбраната на Търново. — В: Прослава на Велико Търново. С., 1978, 170—175.
17. Le monogramme-signature de Ivan Alexandre (1331—1371) — signe de l'institution royale. — Etudes balkaniques, 1978, t. IV, 132—137.
18. Монограмът на цар Иван Александър. — ИБИД, XXXII, 1978, 69—82.
19. Le monastère „La Grande Lavre" de la capitale médievale de Târnovo. — BHR, 1979, 4, 70—78.
20. Крепостната система на средновековната столица Търновград. — ВИС, 1979, 4, 124—143.
21. Deux forterêsses bulgares mentionnées par Manuel Philles et Georges Pachimére. — Byzantinoslavica, 1979, I fasc., 28—32.
1980
22. Търновград. — В: Стари български столици. С., 1980, 135—151.
23. Укрепяване на границите на българската държава. — ВИС, 1980, 2, 123—132.
24. Крепостната система на столицата Търновград. — В: 1300 години България. Велико Търново, 1980, 60—87.
25. Търновската живописна школа. — Турист, 1980, 12, 12—14.
26. За социално-икономическия облик на Търновград през XII—XIV в. — В: Средновековният български град. С., 1980, 153—165.
27. Монограми на българските царе. — В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. С., 1980, 172—192.
28. Търновската Велика лавра. — ИБИД, XXXIII, 1980, 83—98.
1981
29. За надписи на цар Иван Асен II в църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново. — ИПр, 1981, 1, 62—73.
30. Археологически проучвания в Търновград. — МПК, 1982, 2, 10—13.
31. Столицата Търновград във военнополитическите конфликти през XII—XIV в. — ВИС, 1981, 3, 27—33.
32. Природна среда, градоустройствена и обемно-планировъчна структура на средновековния град на хълма Царевец XII—XIV век. — ГМСБ, 6, 1981, 61—70.
1982
33. Крепости и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. С., 1981. 165 с.
34. Търново — най-голямото културно средище на България през XII—XIV в. — В: Велико Търново през вековете. С., 1982.
35. Царски монограми и хералдични изображения от Търновград (XIII—XIV век) — В: България 1300. Институции и държавна традиция. С., II, 1981, 343—360.
36. Находки с хералдични изображения в България през XII—XIV в. — ИБИД, XXXIV, 1982, 49—64.
37. La céramique artistique de Tirnovgrad XIII-e — XIV-e s., XVI. — Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/5, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 32/5, 215—224.
38. Странджанско-сакарския район през Средновековието. — ВИС, 1982, 6, 94—109.
39. Търновград, столица на България през XII—XIV век. — В: Първи международен конгрес по българистика. Българската държава през вековете. 1. Средновековна българска държава. С., 1982, 110—119.
1983
40. Палеографска характеристика на археологическите находки от търновската „Велика лавра". — РВ, 1983, 1, 64—74.
41. Търновград според археологическите проучвания. — В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете. Т. 1. Велико Търново, 1983, 39—53.
42. Лични имена от археологически находки и проучвания. — Векове, 1983, 4, 55—64.
1984
43. La ville mediévale bulgare d'après les recherches archèologiques. — BHR, 1984, I, 63—73.
44. Металургичното производство в Търновград (XIII — XIV в.). — В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 204—207.
45. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра" (= Царевград Търнов, т. IV). С., 1984. 187 с.
46. Палеографско-езикови особености на търновския надпис на цар Иван Асен II. — Археология, 1984, 4, 19—24.
47. Средновековната столица Търново в титулатурата на патриарси и царе. — В: Преслав, 3, Варна, 1984, 283—291.
48. Средновековни крепости в Странджа и Сакар. — В: Странджанско-Сакарски сборник. Малко Търново. Т. I, 1984, 312—317.
49. Пръстен-печат с глаголически писмени знаци. — Векове, 1984, 6, 72—74.
50. Странджанско-Сакарският граничен район през Средновековието. — В: Странджанско-Сакарски сборник. М. Търново, т. II, 1984, кн. 2, 73—84.
51. Проблеми на качеството на научноизследователската работа по археология. — В: Повишаване качеството на научноизследователската дейност. В. Търново, 1984, 89—92.
1985
52. Търновската Велика лавра. — В: Царствуващият град Търнов. С., 1985, 113—134.
53. Керамични изделия от Търновската лавра. — В: Царствуващият град Търнов. С., 1985, 167—172.
54. Сграфито-керамика от Търновград с митични изображения. — В: Царствуващият град Търнов. С., 1985, 173—184.
55. Столицата Търновград във военнополитическите конфликти през

XII—XIV в. — В: Величието на Търновград. С., 1985, 113—121.
56. Археологическите проучвания в старата столица Търновград. — В: Величието на Търновград. С., 1985, 315—319.
57. Градоустройствен и архитектурен облик на Царевец. — В: Величието на Търновград. С., 1985, 320—324.
58. Търновската „Велика лавра Св. Четиридесет мъченици". — В: Величието на Търновград. С., 1985, 344—349.
59. Находки от „Великата лавра". — В: Величието на Търновград. С., 1985, 362—365.
60. Хералдични изображения през XII—XIV в. — В: Величието на Търновград. С., 1985, 379—381.
61. Градоустройствен и архитектурен облик на Царевец. — В: Царствуващият град Търнов. С., 1985, 25—42.
62. Лигатури в книжовната и вещева писменост от Търново. Търновска книжовна школа. Т. IV. С., 1985, 346—359.
63. Возникновение и развитие средневековного болгарского города. — В: V международный конгресс славянской археологии. Киев, 1985, 9—10 (съавтори: Д. Ангелов, Д. Овчаров).
64. Тырновская лавра Святых Сорока мучеников. Киев, 1985, с. 30.
65. Търновската Велика лавра. — В: Велико Търново в историческата съдба на българския народ. В. Търново, 1985, 48—60.
66. Търновград според археологическите проучвания. — ВИС, 1985, 4, 53—68.
67. Асеновци и „новият град". — Векове, 1985, 4, 5—10.
68. Укрепен водоснабдителен проход от Царевец до Янтра. — МПК, 1985, 3, 14—16.
69. Търновската Велика лавра. С., 1985. 55 с. (албум-водач).
70. Царевград Търнов. С., 1985. (пътеводител) (съавтор Н. Ангелов).
71. 10 години Филиал на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките във Велико Търново. — Археология, 1985, 3, 8—14.
72. Les Asénides et le „ville neuve" de Târnovo. — BHR, 1985, 2, 79—83.
73. Texte incantatoire sur une céramique á sgrafito du monastère „La Grande Lavra" de Veliko Tirnovo. Δωρημα στον Ι. Καραγιανοπουλο Byzantina, t. 13. Θεσσαλονικη, 1985, 863—866.
1986
74. Живопис, скулптура и художествени занаяти. — В: История на Велико Търново. Т. 1. С., 1986, 283—320.
75. 800 години от въстанието на Асен и Петър и възстановяването на българската държава. — Археология, 1986, 2, 57—58.
1987
76. Живот и творчество, посветени на историческата наука (70-годишнината на акад. Д. Ангелов, член на Българската академия на науките). — Археология, 1987, 3, 69—72.
77. Търново в културата на средновековна България. — В: Велико Търново. Средновековна и възрожденска култура. С., 1987, 7—14.

Й. АЛЕКСИЕВ

В памет на проф. Стефан Ал. Иванов

(1908—1987)

През 1987 г. ни напусна видният български остеолог проф. д-р Стефан Иванов. Роден на 18. IX. 1908 г. в София, той завършва гимназия в Пловдив, а през 1932 г. — ветеринарна медицина в София. Веднага след това е избран за асистент и просектор в Катедрата по анатомия, хистология и ембриология на домашните животни във Ветеринарномедицинския факултет. От 1939 до 1945 г. е частен хоноруван доцент, а впоследствие и редовен доцент по топографска анатомия на домашните животни в Катедрата по анатомия на домашните животни. От 1950 г. е професор, а от 1957 г. до пенсионирането си — ръководител на същата катедра.

Научните интереси на проф. Ст. Иванов бяха изключително широки. Той изучаваше морфологията на различни групи млекопитаещи и птици. Успоредно с преподавателската си дейност той работеше в най-тесни контакти с археолозите. Изследвал е десетки хиляди кости от археологически обекти. Научните му заключения съществено допълниха и измениха представите за стопанството на древното население по българските земи. Той не се ограничи само с определянето на остеологичния материал и неговата интерпретация от биологична гледна точка, но направи съществени исторически изводи. С присъщата му целеустременост той събираше сведения от различни източници и сравняваше древните домашни и диви животни от синхронни обекти със съвременни. Още с първото си археозоологично изследване — „Върху видовата идентификация на метакарпалните и метатарзалните кости при еквидите, с принос към въпроса за родствените отношения между зебрата и коня" (Год. ССА, 25, 1948/1949 г.), той прави голям принос в сравнителната морфология и идентификация на еквидите.

Първоначално изследванията на Ст. Иванов не се различават съществено от тези на неговите предшественици в България. Характерно за тях е изследването на отделни кости от археологическите обекти („Върху една находка на Bos primigenius Bojan от късно историческо време у нас", „Към въпроса за появата на свинята като домашно животно у нас", „Принос към въпроса за домашните животни през късния неолит и каменно-медната епоха у нас" — всичките в Год. ССА 26, 1950). Постепенно Ст. Иванов намира свой стил и изследователски почерк. Изследванията обхващат все по-голям брой кости (материалите от „Градището" и местността Джеджони лози край с. Попина, Силистренско, Преслав — могилата, „Яса Тепе" при Пловдив). Те се извършват по квадрати и дълбочини, което създава представа за пространственото разпределение на костите в обекта, за храната на конкретни социални групи, живели в определени квартали на селището и т. н. Проучванията му разширяват познанията за видовото разнообразие на нашата фауна. От него за пръв път са открити редица представители на древния животински свят, като елен лопатар, лос, зубър, пуйка, патица, гъска и други. Широките научни интереси на Ст. Иванов се насочват не само към проучване на материалната култура на древното население. Изучавайки животните, които са полагани в гробовете на мъртвите, той се докосва до редица моменти, свързани с духовната култура на хората. Трудът „Животински костни остатъци от некропола до Нови Пазар" и досега е образец за подобни изследвания в европейската археозоологична литература. В него се проявява големият интелект на учения, който умело интерпретира остеологични, етнографски, исторически и други сведения, за да предаде завършеност и пълнота на изследването. Немалка част от усилията на изтъкнатия наш специалист бяха посветени на изучаването на тракийските коне, открити при

погребения край с. Брегово, Калояново и Янково. Той изучава също животинските останки от някои тракийски светилища. Съвместните изследвания на Ст. Иванов и В. Василев след 1975 г. се характеризират с проучване на големи серии от костен материал, който дава възможност за по-голяма сигурност и обективност на изводите и за по-голяма пълнота на вариационните редове. В монографиите „Селищната могила при Голямо Делчево" (1975) и „Езеро — раннобронзовото селище" (1979) са разработени детайлно за историята на древното животновъдство по нашите земи през каменномедната и бронзовата епоха. По документален остеологичен път е установено, че през праисторическо време нашите земи са били обитавани от население, което е имало сравнително високо развито животновъдство. Установена е структурата на стадата, техният физически тип, морфологичните им характеристики и т. н.

Научните интереси на Ст. Иванов обхващат всички археологически периоди от неолита до средните векове. Те са свързани с качествено нов етап в развитието на археозоологията у нас. От изследване на единични подбрани кости той премина към пълното проучване на целия остеологичен материал от археологическите обекти.

Възпитан в дух на точност и акуратност, Ст. Иванов винаги се придържаше към строго установените факти, към критичност и мъдър скептицизъм. За него бяха чужди ефектните, но лошо обосновани хипотези. Публикувал е над 40 статии и студии. Значителна част от тях са посветени на археозоологични проблеми. Той е написал също седем учебника за ВУЗ, някои от които са преиздавани многократно. Преглеждайки трудовете му, ще видим, че неговата дейност в областта на археозоологията е изключително плодотворна не с количеството на публикациите, а с качеството им — с тяхната дълбочина и научни приноси. Така той спечели уважение и признание у нас и в чужбина. Награждаван е многократно, в т. ч. с орден „Кирил и Методий" I степен.

Ст. Иванов беше образец на принципен и добросъвестен учен, посветил целия си личен живот на избраната наука. Всички ние — бивши студенти и колеги, с които е сътрудничил, ще чувствуваме винаги невъзвратимата загуба на образцовия преподавател и всеотдаен учен проф. Ст. Иванов.

Л. НИНОВ

В памет на Никола Ангелов

(1912—1988)

На 18 февруари 1988 г. след тежко боледуване почина н. с. Никола Гитев Ангелов, завеждащ отдел „Археология" при Окръжен исторически музей Велико Търново, в периода 1956—1972 г. Неговият богат творчески път и забележителен принос в областта на археологията, музейното дело и краезнанието тепърва ще бъдат оценявани и с течение на времето ще очертават контурите на една фундаментална и плодотворна дейност.

Никола Ангелов е роден на 10 юли 1912 г. в Дебелец, Великотърновско. Средното си образование получава в Първа мъжка гимназия, София, след което постъпва в СУ „Климент Охридски" във факултета по класическа филология с втора специалност история. Впоследствие свързва съдбата си с Русе и русенския край като учител по класически езици и история.

Солидната университетска подготовка конкретизира интересите му към българското минало и подхранва любовта му към изследователска работа. Той става активен член на археологическото дружество в Русе и с подчертано чувство за отговорност пред научните проблеми започва да издирва старини и документи, да проучва селища и могили. Малката археологическа сбирка към мъжката гимназия в Русе с 690 експоната и 62 книги в резултат на неговата дейност достига 8000 предмета и 1250 тома научна литература. След превръщането ѝ в градски музей през 1944 г. Н. Ангелов става доброволен уредник, а от 1949 г. е пръв директор на новосъздадения държавен музей.

В периода 1948—1953 г. съвместно с проф. Георги Ил. Георгиев Н. Ангелов провежда разкопки на селищната могила до Русе. По същото време последният работи в съвместната експедиция на музеите от Русе, Варна, Шумен и Силистра за проучване на средновековното селище при с. Цар Асен, Силистренско. Интересите му постепенно разширяват кръга си и се насочват към обекти от Първата българска държава и късното средновековие. Резултатите от проучванията си публикува в Известията на Археологическия институт. По негова инициатива е поставено началото на поредицата „Материали за историята на Русе и Русенско".

От 1956 г. Н. Ангелов преминава на работа в Окръжен исторически музей, Велико Търново, където завежда отдел „Археология". Ръководител е на проучването на селищната могила до с. Хотница, където се открива известното златно съкровище. Съвместно с Янка Николова работи по проучване на Еменската пещера. На базата на натрупания опит този период от дейността му е значителен и полезен, свързан с усилена работа за обогатяване на музейния фонд, за създаване на нова експозиция, за опазване паметниците на културата и тяхното популяризиране.

Същевременно Н. Ангелов насочва вниманието си към изследване на средновековния Търновград и неговата архитектура — крепостни стени, църковно строителство, жилищни квартали и др. Той пръв работи по въпроса за търновските занаяти и доказва сложната социална структура на града. Така резултатите му съчетават археологическите методи с историческата интерпретация на вещественията паметник. Автор е на многобройни статии, студии, монографии и съобщения. Като член на колектива за проучване на Царския дворец той коригира становището за ранновизантийската базилика като дворцова тронна зала. Отчитайки конфигурацията на терена и стратиграфската характеристика на наслояването, тези негови изводи в понататъшната работа получиха пълно потвърждение. Съвместно с Янка Николова и Соня Георгиева установиха и датираха основни строителни периода на двореца. Патриаршеският комплекс е самостоятелно проучен от Н. Ангелов. В него той открива създаването на манастирски комплекс успоредно с болярския замък, а след обявяването на Търново за столица превърнат в патриаршеска институция. Изяснена е строителната му история и архитектурните решения.

Н. Ангелов има принос за установяване и изясняване на достоличния период на Велико Търново, като работи по проучване на тракийското селище, на раннови-

зантийския град, на старобългарското поселение и периода на византийското робство, стремейки се да осветли археологическите паметници на базата на историческите и обществено-икономическите условия на съответната епоха. Така например ранновизантийския комплекс под основите на царския дворец и оттам цялата крепост той разглежда като приемник на античния град Никополис ад Иструм и свързва с общите процеси на прехода от античност към средновековие.

В създадения през 1966 г. Общонароден комитет за развитието на Велико Търново като исторически, културен и туристически град Н. Ангелов беше редовен участник в заседанията на ИБ и неговото мнение тежеше като на вещ познавач на проблемите, отнасящи се до средновековно Търново.

По негово предложение се предприе цялостно проучване на крепостта Царевец — метод, който се оказа труден, но правилен. Това доведе до възможността да се разкрие цялостно вътрешният град, да се установят неговите градоустройствени решения, характерът и степента на материалната му култура.

С не по-малко значение беше предприето от него изследване едновременно на всички културни наслоявания, образувани в продължение на повече от три хилядолетия, единствен начин при който можеха обективно да се разграничат отделните исторически етапи и епохи.

По решение на АИМ при БАН от 1968 г. Н. Ангелов е избран за зам. главен ръководител на археологическите разкопки на Царевец. Поемайки колектив от млади археолози, с чувство за отговорност пред голямата задача той с личния си пример показваше взискателност. С верен усет в интерпретацията на обектите балансираше вариантите, тушираше крайните увлечения, което издигаше авторитета му на специалист и ръководител.

В актива на Н. Ангелов е участието му с научни доклади на международните конгреси по византология през 1962 г. в Букурещ и Първият конгрес по славянска археология през 1965 г. във Варшава. Като активен член на Съюза на научните работници и Българското историческо дружество за своята дългогодишна научна и обществена дейност е получавал награди и отличия, между които орден „Кирил и Методий“ III ст. (1970) и II ст. (1972).

След пенсионирането си през 1972 г. Н. Ангелов се завръща в Русе, където отново развива активна обществена дейност. Избран е за председател на Дружеството на приятелите на музеите и паметниците на културата и работи дълги години като активен и ентусиазиран радетел на историческия фронт.

Изложеното тук е блед опит да се покаже една многостранна и плодотворна дейност на попрището на археологическата наука. Още подалеч от погледа остават творческите търсения и тежнения. Но направеното от Н. Ангелов днес намира израз в обхватната работа по проблемите на проучването и експонирането на средновековния Търновград. И това е приносът му за развитието на българската археология в служба на нашата история и култура.

Списък на публикациите на Никола Ангелов

1. Новооткрити селища по брега на Дунава между Русе и Тутракан. — ИАИ, XVIII, 1952, 370—378.

2. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г. — ИАИ, XVIII, 1952, 119—194 (съавтор Г. Ил. Георгиев).

3. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г. — ИАИ, XXI, 1957, 41—127 (съавтор Г. Ил. Георгиев).

4. Селищната могила при с. Хотница. Изсл. в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 389—404.

5. Златното съкровище от Хотница. — Археология, I, 1959, 1—2, 38—46.

6. Работилница за плоски костени идоли в селищната могила при с. Хотница, Търновско. — Археология, III, 1961, 2, 34—38.

7. Разкопки на Еменската пещера. — ИАИ, XXIV, 1961, 297—316 (съавтор Я. Николова).

8. Два римски надгробни паметника от с. Сваленик, Русенско. — ИАИ, XVII, 1950, 277—279.

9. Паметна плоча от р. Бели Лом, Русенско. — ИАИ, XVII, 1950, 279—280.

10. Находки от Appiaria — днес „Калето“, 7 км източно от с. Ряхово. — ИАИ, XVII, 1950, 274—277.

11. Старобългарски надпис от края на IX в. от с. Цар Асен, Силистренски окръг. — Археология, XXII, 1980, 2, 35—39.

12. Граждански постройки в долината на Бял бряг при Преслав. — ИАИ, XX, 1955, 429—444 (съавтор Ст. Станчев).

13. Към историята на скалния манастир при с. Иваново. — Археология, IV, 1962, 3, 16—20.

14. Археологически разкопки и проучвания в Търново. — Борба, № 65, 1962.

15. Проблеми на отдел „Археология“. — В: 100 години Окръжен исторически музей Велико Търново. С., 1971, с. 3.

16. Търновград през вековете. — В: Велико Търново. С., 1976, с. 3.

17. Търновград през вековете (резултати от археологическите разкопки 1966—1975 г.). — В: Велико Търново. С., 1977, с. 2.

18. Търновград през вековете (резултати от археологическите разкопки 1966-1976 г.). — В: Прослава на Велико Търново. С., 1978, 40—60.

19. Антично и ранновизантийско селище. — В: История на Велико Търново, Т. 1. С., 1986, 36—58.

20. Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново. — ИОМТ, IV, 1968, 1—16.

21. Средновековният град Търново според изворите от XIII—XIV в. и досегашните археологически разкопки. — ИОМВТ, II, 1964, 1—18.

22. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. — ИОМТ, I, 1962, 57—72.

23. Средновековен квартал на хълма „Момина крепост“ във Велико Търново. — Археология, V, 1963, 1, 53—56 (съавтор Я. Николова).

24. Средновековна църква в западния склон на хълма „Момина крепост“. — ИОМВТ, II, 1964, 19—28 (съавтор Я. Николова).

25. Средновековен некропол в Търново (северозападно от гара Трапезица). — ИОМТ, I, 1962, 23—34.

26. Средновековни монети от Трапезица в Търново. — ИОМВТ, II, 1964, 93—102.

27. Колективни находки на монети от В. Търновски окръг. — ИОМВТ, II, 1964, 87—91.

28. Спасителни разкопки на Царевец през 1961 г. — Археология, IV, 1962, 4, 20—29.

29. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново. (Разкопки и проучвания през 1963 г.). — ИОМВТ, III, 1966, 1—20.

30. Южна напречна крепостна стена на Царевец. — ИОМВТ, II, 1964, 35—43.

31. Жилищно строителство през Средновековието (Царевец разкрива тайните си). — В: Велико Търново. С., 1968, с. 5.

32. Откритите на Царевец сгради и улици. — В: Велико Търново. С., 1973, с. 3.

33. Архитектурата на двореца. — В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава — Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973, 39—166 (съавтори С. Георгиева и Я. Николова).

34. Културни пластове преди изграждането на двореца. — В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. — Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973, 259—353.

35. Надписи от двореца на Царевец. — В: Дворецът на българските царе през Втората българска държава. — Царевград Търнов. Т. 1. С., 1973, 167—196.

36. Царевец 1972. — В: Велико Търново. С., 1973, с. 4.
37. Царският дворец в Царевец. — В: Величието на Търновград. С., 1985, 325—331 (същото във В. Велико Търново, 1980, с. 6).
38. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII—XIV в. — Царевград Търнов. Т. 3. С., 1980. 234 с.
39. Разкопки и проучвания на Патриаршията на Царевец. — В: Велико Търново. С., 1974, с. 3.
40. Старобългарски надпис от Патриаршията на Царевец. — ИАИ, XXXIII, 1972, 299—304.
41. Патриаршията средище на духовен живот (1300 години България). — В: Борба № 76, 1981, прил. Светлик № 6.
42. Царският дворец и Патриаршията на Царевец. — В: Царствуващият град Търнов. С., 1985, 43—63.
43. Търновград — център на художествени занаяти през Средновековието. — В: Борба, № 17, 1969.
44. Търновград — център на приложно изкуство през XIII—XIV в. С., 1970. 8 с., 10 л. фоторепрод.
45. Към въпроса за развитието на занаятите в Средновековния Търновград през XIII—XIV в. — ИОМВТ, V, 1972, 51—63.
46. Средновековна сграфитокерамика. — В: Борба, № 66, 1973.
47. Художествена керамика от Търновград. С., 1974, фотоалбум.
48. Развитието на занаятите в Средновековния Търновград. — В: Величието на Търновград. С., 1985, 332—338 (същото във в. Велико Търново. С., 1978, с. 2).
49. Надписи, монограми, букви и знаци. — В: Средновековният Червен. Т. 1. С., 1985, 236—271.

П. СЛАВЧЕВ

Димитър Ил. Димитров

(1927—1988)

На 6. IV. 1988 г. след кратко боледуване почина Димитър Илиев Димитров — археолог във Варненски музей.

Роден е на 1. II. 1927 г. в Севлиево. През 1946 г. завършва класическия отдел на мъжката гимназия в Горна Оряховица и записва класическа филология в Софийския университет. През време на следването си участвува в разкопките на тракийския град Севтополис край Казанлък и това оказва решаващо влияние за ориентацията му в археологията. През 1952 г. е назначен за асистент в Археологическия музей във Варна, където работи до смъртта си. През 1955 г. е избран за научен сътрудник, а през 1977 г. — за старши научен сътрудник. Защитава кандидатска дисертация през 1975 г., а през 1987 г. му бе присъдена научна степен доктор на историческите науки. Признание за професионалната му квалификация бе включването му в състава на специализирания Съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК. Дълги години бе преподавател по история на материалната и духовната култура в Института по международен туризъм и Висшия институт за народно стопанство — Варна.

Научните интереси на Димитър Димитров се оформят по време на участието му в две колективни експедиции, проучващи през 50-те години средновековните крепости при Каварна и Цар Асен. През 1957 г. той започва самостоятелни разкопки на ранносредновековни паметници във Варненско. Особено плодотворна е теренната му изследователска работа през 60-те години, когато проучва три некропола край Девня, селище и некропол край Блъсково, селище при Брестак, некропол при Завода за манометри във Варна и издирва останки от много неизвестни ранносредновековни селища. През 70-те години той организира и ръководи проучванията на валовете при Шкорпиловци, Варна, и Цонево. В плановете му за настоящата година фигурираше продължение на експедицията от 1954 г. за допроучване на средновековния път Плиска — Дръстър и разкопки на ранносредновековен некропол при Караманите, община Вълчи дол.

След краткотрайни занимания с паметници от раннохристиянската и ранновизантийската епоха Димитър Димитров се оттегля от тази проблематика и насочва вниманието си като автор към паметниците на ранното българско средновековие. Още първата му печатна работа за некропола при Разделна му спечелва широка известност сред специалистите. И днес заедно с книгата на Ст. Станчев за некропола при Нови Пазар тази кратка статия е една от най-често цитираните работи по проблема. Верен на принципа да въвежда без бавене новооткритите паметници и материали, той обнародва предварителни съобщения за всички проучени от него обекти и написва няколко обобщаващи работи, сред които се открояват статиите за поселищната мрежа в Североизточна България, за керамиката и погребалния обред в некрополите от Варненско.

От началото на 70-те години заниманията на Димитър Димитров постепенно се концентрираха около проблемите на прабългарската история и култура. Плод на тези занимания бе монографията му „Прабългарите по Северното и Западното Черноморие“, защитена като докторска дисертация през 1987 г. Успоредно с работата си над тази тема той обнародва редица статии, посветени на етнокултурни проблеми на ранното българско средновековие, на контактите между славяни и прабългари, на връзката между късноантичната и ранносредновековната култура. Работите му от този зрял период се отличават с отлично познаване на фактическия материал и стремеж към обективно възстановяване на историческата действителност.

Богатият полеви опит и публикациите на Димитър Димитров му спечелиха известност както у нас, така и сред специалистите от СССР, Румъния, Унгария, ГФР. Благодарение на неговите проучвания средновековният фонд на Варненския музей значително се обогати и днес той е задължителен пункт за работа на много чуждестранни специалисти, посещаващи България.

Димитър Димитров оставя спомен за ерудиран изследовател, опитен музеен работник и активен популяризатор на средновековното ни културно-историческо наследство. С преждевременната му смърт археологическата колегия в страната губи високо квалифициран специалист, прекрасен човек и гражданин.

Списък
на по-важните научни трудове
на ст. н. с. д. и. н. Димитър Ил. Димитров

1. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. — Археология, I, 1959, 3—4, 56—60.

2. Раннохристиянски релефи от Варненско. — Археология, III, 1961, 2, 17—21.

3. Бизоне — Карвуна. — ИВАД, XIII, 1962, 64—109 (съавт. М. Мирчев и Г. Тончева).

4. Ранновизантийско златно съкровище от Варна. — Археология, V, 1963, 2, 35—40.

5. Ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненски окръг. — ИНМВ, III/XVIII/, 1967, 127—147.

6. Някои въпроси по проучването на ранносредновековните селища в Североизточна България. — МПК, 1967, 4, 1—5.

7. Кемпфери и йонийски кемпферови капители от ранновизантийската епоха във Варненския археологически музей. — ИАИ, XXX, 1967, 41—57.

8. Някои въпроси по застрояването на ранносредновековните селища в Североизточна България (VIII—XI в.). — В: I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. T. IV. Warszawa, 1976, 71—78.

9. Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненско. — ИНМВ, VI, /XX/, 1970, 113—136.

10. Старобългарски некропол 2 при Девня. — ИНМВ, VI /XXI/, 1970, 21—47.

11. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. — ИНМВ, VII /XXII/, 1971, 57—76.

12. Раннобългарски некропол 3 при Девня. — ИНМВ, VIII /XXIII/ 1972, 45—65.

13. Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. — ИНМВ, IX /XXIV/, 1973, 65—99.

14. Принос към изучаването на старобългарското жилище в Североизточна България. — ИНМВ, IX /XXIV/, 1973, 101—109.

15. Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. — В: Славяните и средиземноморският свят, VI—XI в. С., 1973, 75—91.

16. Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско (VIII—X в.). — ИАИ, XXXIV, 1974, 51—94.

17. Раннобългарски масов гроб при град Девня. — ИНМВ, X/XXV/, 1974, 109—143 (съавт. Г. Маринов).

18. Номадска керамика в Североизточна България. — ИНМВ, XI /XXVI/, 1975, 37—58.

19. Някои нови данни за ранната история на прабългарите по Долния Дунав. — Археология, XVII, 1975, 4, 26—32.

20. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI—XI в. в Североизточна България. — В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 212—245.

21. Двуобряден раннобългарски некропол при Варна. — В: Преслав, II, С., 1976, 107—124.

22. По въпроса за гробните камери с трупоизгаряне в ранносредновековните некрополи в Североизточна България. — ИНМВ, XII /XXVII/, 1976, 8—18.

23. Някои черти на старобългарската материална култура. — ИИД, XXXI, 1977, 19—32.

24. Некрополът при гара Разделна. — ИНМВ, XIV/XXIX/, 1978, 120—152.

25. Некоторые вопросы этнокультурной истории населения по правому берегу Нижнего Дуная в V—VII вв. — Actes du IIe Congrès International de Thracologie. II. Bucarest, 1980, 451—454.

26. Възникването на градски центрове в Североизточна България. — В: Средновековният български град. С., 1980, 35—45.

27. Варна и близката ѝ околност през VII—IX в. — ИНМВ, 18/33/ 1982, 55—77.

28. Прабългари и славяни във Варненския край непосредствено след създаването на българската държава. — В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 89—98.

29. За числеността на дунавските прабългари. — В: Сборник в памет на Станчо Ваклинов. С., 1984, 34—39.

30. La culture matérielle sur la rive septentrionale gauche du Bas-Danube aux VIe—Xe siècles. — EB, 1985, 1, 114—132.

31. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие (към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). Варна, 1987. 302 с.

Р. РАШЕВ

Защитени дисертации

Иван Стефанов Бъчваров. *„Технологични разновидности и особености при монетосеченията, формиращи циркулационната среда през XII—XV век"* (кандидатска дисертация). Рецензенти: ст. н. с. I степен д-р Йорданка Юрукова, проф. д-р Петър Петров.

Дисертационният труд с 239 страници текст е съставен от увод, четири глави, каталог на детайлно проучените единични екземпляри и монетни находки, XXVII таблици с илюстрации на монети и IX диаграми на спектрални анализи. Хронологическите рамки на темата обхващат периода от 1185—1396 г., които фактически съвпадат с границите на възстановяването и развитието на българската държава, след въстанието на братята Асен и Петър, до завладяването ѝ от османските нашественици.

В първа глава е направен обзорен преглед в развитието на монетосеченето във Византия, Венеция и Сърбия, като основно внимание е отделено върху монетосеченето на българските владетели. На монетосеченето на посочените държави е направена кратка характеристика на известните монетни типове по владетели, номинали и монетарници. При интерпретирането на тези проблеми са използувани всички най-нови проучвания, посветени на споменатите монетосечения.

Втора глава включва пет отделни подтеми.

Първата от тях разглежда технологичните процеси, характеризиращи скифатното монетосечене в периода XII—XIV в. Направен е опит за тяхното цялостно систематизиране и групиране по етапи в самия процес на монетосечене. Технологичните операции, представени в този процес, са групирани в четири основни насоки, разглеждащи въпросите на: технологията при приготвяне на метала, изработването на монетни заготовки-

пластини, изготвянето на монетните печати и самия процес на отпечатването на монетните ядра. В хода на проучване на посочените технологични етапи са разгледани и отделните разновидности и аномалии, съпътстващи монетното производство през средновековието.

Втората подтема представя въпросът за вторичното покритие с метал на билоновите монети, участвуващи в паричното обръщение на българската държава. Първо е представено официалното покритие на монетите със сребро в периода XII—XIV в., като в случая конкретно е отделено внимание на билоновия номинал. Второто направление разглежда медните и билоновите монети с вторично покритие от благороден метал с цел фалшифициране на тяхната номинална стойност.

Третата подтема проучва въпроса за монетното орязване, нарязване и начупване през XIII—XIV в. Направен е опит за систематизиране на отделните етапи на развитието на този процес. Същевременно са потърсени технологични методи и способи, които са използувани при провеждането на монеторязването и монетоначупването. Систематизирани са в три направления — ръчно орязване чрез ножица, механично — чрез замба, и ръчно начупване на монетните ядра.

На четвърто място е разгледан проблемът за появата и разпространението на монетолеенето по българските земи през XIII в. Използвани бяха данните за лети монети, открити на територията на нашата страна.

Последната пета подглава разглежда известните досега препечатани средновековни български монети, открити на територията на страната. Потърсени са причините за появата и развитието на монетното препечатване. Съществено място е отделено на технологичните процеси, обуславящи монетното пренасичане.

В трета глава са разгледани въпросите за разпространението на сарафските знаци-графити върху иперпероновите, сребърните и билоновите монети на Византия и Венеция. Разграничени са три основни периода в развитието и отшумяването на традицията на графитопоставянето. Направен бе опит за тълкуване на част от включените близо 200 знака-графити в настоящото изследване.

Втора част включва каталог на единичните и колективните находки, открити на територията на страната, ползувани в настоящото изследване. Разгледани са 30 колективни находки от страната предимно от региона на столицата Велико Търново, Западна и Североизточна България, като при тяхното описване са отбелязани отделните технологични разновидности, регистрирани между монетния материал.

Като първо по рода си цялостно нумизматично изследване на технологичните процеси и особености в средновековното монетосечене дисертационният труд на Иван Бъчваров привежда данни в изясняването на редица профилирани проблеми. Приноси в средновековната нумизматика, те създават изворови предпоставки за формулирането на нови идеи и тези.

З. ХРИСТОВА

Константин Иванов Дочев.
„Монетосечене и монетно обръщение в Търново в периода 1185—1193 г." (кандидатска дисертация).
Рецензенти: ст. н. с. I ст. д-р Йорданка Юрукова, доц. Йордан Андреев.

През последните няколко десетилетия в резултата на професионалната работа на археологическия колектив, проучващ старините на Търново, бяха открити няколко хиляди български и чуждестранни средновековни монети. Трябва да отбележим, че няма друг град в България, в който да са намерени толкова много монети от XII—XIV в., над 13000, които представляват солидна основа за едно плодотворно нумизматично изследване не само върху монетите на българските владетели, но и за монетосеченето на Балканите през XII—XIV в.

Липсата на обобщаващо изследване на средновековните монети от Търново определя целта и задачите на дисертационната работа: цялостно и подробно нумизматично проучване на единичните и колективните находки от Търново и тяхното привеждане като извор за политико-икономическата история не само на града, но и на българската държава в периода на развития феодализъм.

В дисертационната работа са използувани и проучени от автора 5998 единични и 31 колективни находки със 7018 екземпляра, или общо 13016 монети, открити в района на Търново до 1985 г.

Изследването се състои от две части. Изложението (227 машинописни страници) включва увод, седем глави и заключение. В систематизирането и анализирането на това голямо монетно количество е приложен комплексен метод, като данните са отразени в 41 графични таблици с тиположки, статистически, хронологичен и метрологичен анализ на отделните монетосечения. Тези таблици заместват традиционния за такива изследвания обемист описателен каталог. В отделен албум са представени 498 фотоснимки на основните монетни типове и варианти, както и данните от микроспектралния анализ.

Разгледани са 3200 екземпляра български монети от 60 типа, като 40 от тях са сечени в търновската монетарница. Анализът на намерените на Търново няколкостотин медни български имитации, както и привличането на останалия публикуван материал спомогнаха да се уточни относителната хронология на българското имитативно монетосечене, чието начало може да се датира към 1200—1203 г. Според данните от археологическите проучвания и микроспектралния анализ може да се предполага, че част от това интензивно медно монетосечене, издавано макар и за кратко време, било произвеждано в Търново. Това са монети от имитативния тип С.

За пръв път са представени и 2 медни монети на Иван Асен II. Съпоставени с намерените чуждестранни монети от 20-те и 40-те години (общо 2500 екз.), потвърждава се мнението, че монетосеченето на този български цар било издавано предимно с възпоменателен характер, а не толкова за нуждите на паричното обръщение.

Многобройните медни монети на Константин Асен (454 екз.) дават възможност да се изгради точна хронологична класификация на неговите шест монетни типа. Представен е нов, шести монетен тип. Монетосеченето на Константин Асен е разгледано като резултат от закономерна икономическа необходимост, което изиграло ролята на парична реформа. По времето на Константин Асен Търновската монетарница произвела 1—2 милиона медни корубести монети.

Откритите монети на Иван Шишман (общо 984 екз.) спомогнаха да се изследват по-цялостно неговите сребърни, билонови и медни монетосечения. Представен е нов, четвърти тип сребърни монети на Иван Шишман, чието отсичане е свързано с неговата коронация през пролетта на 1371 г. Установи се, че при управлението на Иван Шишман са издавани четири сребърни монетосечения, а не две, както доскоро беше известно.

Намерените в Търново медни монети на други български царе или самостоятелни владетели, като Мицо Асен, Иван-Срацимир и Яков Светослав, се оказаха с важно значение за подробното проучване на техните монетосечения.

По отношение на чуждестранните монети най-голям дял заемат намерените византийски монети на Комнините, на солунските и никейските владетели, на Палеолозите и латинските имитативни монетосечения.

На базата на неизползувани досега в средновековната нумизматика писмени извори и данните от анализа на монетните находки от Търново и от други райони на България е изяснен въпросът за

произхода на част от многобройните латински медни имитации. Освен в Константинопол и Солун тяхното производство било осъществявано и в Дубровник (серия 6-Д-У).

Тези изводи поставят в нова светлина характера и особеностите на българското парично обръщение от първата половина на XIII век, в което важна роля изпълнявали т. нар. търговски монетосечения, каквито се явяват медните имитативни монети, сечени в Константинопол и Дубровник. От друга страна, получените нови данни могат да послужат като повод за по-нататъшно подробно проучване на интензивните търговски връзки между България, Венеция и Дубровник.

От византийските монети, използувани в Търново в края на XIII и първата половина на XIV в., най-многобройни са изданията на Палеолозите (общо 818 единични находки) от 128 монетни типа. Това е най-голямото количество монети на Палеолозите, откривано у нас. Всред търновските находки се откриха 15 нови типа медни монети на Михаил VIII, Андроник II и Андроник III, Йоан V, Мануил II Палеолог.

Многобройните намерени монети представляват особено важен извор и за стопанската история на града през неговия столичен период. Характерно за паричното обръщение на Търново е, че то се развивало във възходяща линия.

Всички резултати и изводи от това комплексно изследване внасят определен принос за още по-пълното изясняване на политико-икономическата история не само на Търново, но и на българската държава през XII—XIV в.

З. ХРИСТОВА

Професор ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, директор на Археологическия институт и музей при БАН, е избран за редовен член на Германския археологически институт (ФРГ).

Книгопис

Общи съчинения

Атанасов, Атанас Димитров. Вранино [Толбухински окръг]. Ист. очерк. С., ОФ, 1986.

Атанасов, Георги. Към историческата география на Южна Добруджа. — Добруджа, 4, 1987, 29—37.

Антични крепости, станции и кастели и средновековния Дръстър.

Данев, Кирил Хр., Недялко Недялков и Христо Илиев. Ушинци. Исторически очерк за родното с. Ушинци, Разградска област. С., ОФ, 1987. 224 с., 8 л. ил., портр. (Библ. Роден край).

Добрев, Станчо. Хърсово, Разградски окръг[Ист. очерк]. С., ОФ, 1987. 119 с. с табл., 12 л. ил., портр., факс. (Библ. Роден край).

Йорданов, Кирил. Североизточна Тракия — контактна зона в Европейския югоизток. — В: II междунар. конгр. по българистика, София 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в античността. България през средновековието. С., 1987, 74—86.

През праисторическата и античната епоха (II—I хил. пр. н. е.).

Керам, Курт. Най-древният жител на Америка. История на североамериканската археология. Прев. от англ. Христо Ковачевски. С., Бълг. художник, 1987. 264 с. с ил., 20 л. ил.

Кратка история на Добруджа. Състав. и обща ред. Велко Тонев и Й. Зарчев. Варна, Г. Бакалов, 1986. 439 с.

Рец.: Любомир Йончев, Илия Тодев и Жеко Попов. — ИПр, 1988, № 3, 98—102.

Николов, Н. Археоастрономията и някои въпроси, които тя повдига. — Физ., астрон., идеол., филос. Сб., 1, 1985, 124—131.

Орачев, Атанас и Иванка Орачева. Реконструкция на каменни и оловни котви от Шабленската музейна сбирка. — Археология, 1988, № 1, 18—29.

От античността и средновековието.

Попов, Владимир. Професор Велизар Велков — носител на Хердеровата награда на Виенския университет за 1987 г. — Векове, 1988, № 2, 68—71.

Родопски сборник. Т. VI. С., БАН, 1987.

Рец.: Тодор Рангелов. Принос в изучаване миналото на Родопите. Родопи, 1988, № 4, с. 23.

Сидеров, Иван Хр. Гърмен [Софийска област]. [Ист. очерк]. С., ОФ, 1987. 137 с., 8 л. ил., 1 портр. (Библ. Роден край).

Стефанов, Цено. Вировско [Михайловградско]. [Ист. очерк]. С., ОФ, 1987. 79 с. с к., 8 л. ил., портр. (Библ. Роден край).

XXXII национална конференция по археология в Разград. — Археология, 1988, № 1, 69—70.

От 11 до 14 май 1987 г.

XXXIII национална конференция по археология. Благоевград 1988 г. Археологически открития и разкопки през 1987 г. Благоевград, 1988. 226 с.

Съдържа съобщения и резюмета на доклади за разкопки на селища и обекти от праисторическата, античната и средновековната епоха.

Angelov, Dimităr. Geschichte und Archäologie. — Bulg. histor. rev., 1987, No 1, 89—97.

Ovčarov, Dimităr. Une rencontre scientifique entre archéologues bulgares et hongrois. — Bulg. histor. rev., 1988, No 2, 121—123.

Słownik starożytności słowiańskich: Encykl. zarys kultury Slowian od czasow najdawniejszych do schylku wieku XII. T. 7. 2. Supplement A — C. Red. Gerard Labuda, Zdzisław Stieber. Wroclaw ect., Ossolineum, 1986. 626 p. ill.

Праистория

Аврамова, Мая. Брадвата — древен предмет на култа в българските земи. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 41—47.

През праисторическата епоха.

Бонев, Александър. Някои проблеми, свързани с къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 48—52.

Вайсов, Иван. Погребения с идоли от праисторическия некропол край село Дуранкулак, Толбухински окръг. — Добруджа, 4, 1987, 77—82, 8 л. прил.

Панайотов, Иван. За археологическите култури от ранната бронзова епоха в Северна България. — В: II междунар. конгр. по българистика, София 1986 г. Доклади. 6:

Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 32—36.

Тодорова, Хенриета. Каменномедната епоха в България (V хил. пр. н. е.). С., Наука и изкуство, 1986. 264 с. с ил., 12 к., 70 табл.

Рец. Мая Аврамова. — Добруджа, 4, 1987, 133—135; E. Plesleva. — Archeol. rozhledy, 1988, No 3, p. 352.

Comşa, Eugen. Les relations entre les cultures Cucuteni et Gumelniţa. — In: La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Jaşi, 1987, 81—87.

Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki — Magula in Thessalien. 3. H. Hauptmann. Das späte Neolithikum und das Chalkolithikum. Bonn, 1981. (Beiträge zur ur — und frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes, 21).

Рец.: Хенриета Тодорова. — Добруджа, 4, 1987, 127—132.

Hartuche, N. Date privind evoluţia culturii Gumelniţa in Nord-Estul Munteniei şi nordul Dobrugei. — Istros, 2—3 (1981—1983), 1983, 29—34.

Huot, Jean-Louis. Les céramiques monochromes lissées en Anatolie à l'époque du bronze ancien. T. 2. Paris, Geuthner, 1986. 221 p. texte, 325 p. pl., 81 c.

Типове керамика и от българските земи (Троя VIIb2).

Makkay, Janos. Early Stamp Seals in South-East Europe. Budapest, Akademiai kiado, 1984. 123 p., 31 Abb.

Рец.: Eugen Comşa. — Praehistor. Zft., 63, 1988, No 1, 119—120.

Özdogan, Mehmet. Taşlicabayir. A Late Bronze Age burial mound in Eastern Thrace. — Anatolica, 14, 1987, 5—39.

Аналогии в български находки.

Античност

Бејазов, Иван. Древно наслеђе Тракије. Бронзана пластика из римског доба у Националном археолошком музеју. — Бугарска у изградњи, 1987, № 1, 18—19.

Василев, Васил, П. Бронзови съдове от некропола при Требенище. Изследвания върху античното металообработване. С., БАН, 1988. 124 с. с ил. (Разкопки и проучвания, 19).

Велков, Велизар. Политическото значение на българските земи през IV в. от н. е. — В: II междунар. конгрес по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 18—23.

По археологически данни.

Влахов, Кирил. Тракийски светилища — лечебни центрове [по езикови данни]. — Филология, 1987, № 19—20, 19—27.

Върбанова, Мая. Трако-пеласгийска териториална общност. — Векове, 1988, № 2, 16—19.

Гергова, Диана. Съкровищата на Тракия и хиперборейския мит. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 53—73.

Гинев, Георги. Съкровището от Кралево [Търговищко]. С., Бълг. художник, 1983. 63 с. с ил.

Горбанов, Петър и Татяна Кънчева. Бронзови фигурки на конници и кончета от района на Нова Загора. — Археология, 1988, № 1, 30—36.

Оброчни дарове, свързани с почитането на Тракийския конник.

Гочева, Златозара. Завещано от траките. Научно-худож. кн. С., Отечество, 1987. 112 с. с ил., к., 8 цв. ил.

Материална култура, археологически паметници.

Дремсизова-Нелчинова, Цветана. Късноантичен некропол край град Кърджали. — Археология, 1988, № 1, 36—43.

Китов, Георги. Тракийски могили от III—I в. пр. н. е. край с. Дойренци, Ловешки окръг. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 37—40.

Колева, Веселина. Тракийското съкровище от Рогозен. Библиогр. указател. Враца, Окр. дир. Културно-историческо наследство, 1987. 12 с.

Кошеленко, Генадий. Родината на партите. [Научнопопул. очерк за партското изкуство]. Прев. от рус. Вербинка Найденова. С., Бълг. художник, 1987. 136 с. с к., сх., ил., 32 л. ил.

Крыкин, Сергей М. Фракийци в греческих городах Северного Причерноморья. Автореф. на дис... „канд. на истор. н." М., МГУ им. М. Ломоносова, 1987. 23 с.

Лазаров, Михаил. Древното моряшко светилище на Калиакра. — Мор. свят, 1986 [сигн.], 47—49.

Лазаров, Михаил. Черно море — кръстопът на древни цивилизации. — Мор. свят., 1987, № 7, 40—44.

Маразов, Иван. Защо е било заровено съкровището от Рогозен. Опит за отговор. — Пробл. културата, 1988, № 2, 26—39.

Петрова, Светла Борисова. Капителът през римската епоха в Мизия и Тракия. Автореф. на дис... „канд. на истор. н.". С., 1988. 31 с.

Станчева, Магдалина. Слънчевият часовник [в село Лозен, Софийско]. — София, 1987, № 7, 18—19.

Тачева, Маргарита. Тракийската царска власт. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 24—31.

Тонев, Любен. За градоустройството на траките по българските земи. — Техн. мисъл, 1987, № 4, 83—88.

Трейстер, М. Ю. Научная конференция „Фракийски вклад из села Рогозен". — ВДИ, 1988, № 2, 243—244.

Състояла се в Държ. музей на изобраз. изкуства „А. С. Пушкин" на 23 септември 1986 г. с участието на съветски и български учени.

Фол, Александър. Тракийският орфизъм. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 7—17.

Фол, Александър. Тракийският орфизъм: вселената у човека. — Човек, еволюция, Космос, 1986, № 1, 61—70.

Фол, Александър. Тракийското съкровище от с. Рогозен. — Дарители, 1987, № 2, 14—16.

Хенинг, Йоахим. Железообработващи работилници в долната дунавска област за времето между късната античност и ранното средновековие. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 177—186.

Чичикова, Мария. Свещарската гробница — особености на архитектоничната декорация. — В: II междунар. конгр. по българистика, София 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 87—92.

Berquist, A. et *T. Taylor.* The origin of the gundestrup cauldron. — Antiquity, 61, 1987, No 231, 10—24.

Анализ на изображенията върху сребърните съдове от тракийското съкровище от II в. пр. н. е. от Рогозен.

Fol, Alexander. Plovdiv'86: from Object to Subject — Matter in Thracology. — Oxford Journal of Archaeology, 7, 1988, No 1, 115—120.

Hartţuche, N. et *O. Bounegru* Două plăci ale Cavalerului Trac din colecţiile Muzeului Brăilei. — Istros, 2—3 (1981—1983), 1983, 219—223.

От околностите на Трезмис и Калатис.

Ivanov, Teofil. Nicopolis ad Istrum — römische und frühbyzantinische Stadt in Nordbulgarien. — Bulg. histor. rev., 1988, No 2, 48—72.

Kitov, Georgi et *Pawel Pawlow.* Kultura tracka na ziemiach okręgu loweczańskiego. [Прев. от бълг. на пол. ез.]. s., [ИКО — информ], 1987, 65 с. с цв. ил.

Manfrini-Aragno, Ivonne. Bacchus dans les bronzes hellénistiques et romains. Les artisans et leur répertoire. Lausanne, 1987. 227 p., 84 p. ill.

Представя бронзови фигурки на Бакхус и от българските земи.

Novaensia. Badania Ekspedycji Archeol. Uniw. Warszawskiego w Novae. T. 1. Studia, materialy. Red. Ludwika Press. Warszawa, Wyd. Uniw. Warszawskiego, 1987. 328 p. ill.

Sirbu, Valeriu. Piese romane şi bizantine descoperite in zona Durostorum — Pacuiul lui Soare, aflate in colecţiile Muzeului Brăila. — Istros, 2—3 (1981—1983), 1983, 191—196.

Геми, фибули, малки кръстчета, лампи и др.

Taylor, T. Flying stags: Icons and power in Thracian art. — In: The archaeology of contextual meanings. Cambridge, 1987, 117—132.

Vulpe, Alexandru. Pe marginea a trei cărţi noi despre traci şi sciţi. — Istros, 2—3 (1981—1983), 1983, 115—144.

За монографиите на: *M. Dušek.* Die Thraker in Karpatenbecken. Amsterdam, 1979; *А. И. Мелюкова.* Скифия и тракийский мир. М., 1979; и на *V. Vasilev.* Sciţii-agatirşi pe teritoriul României. Clui-Napoca, 1980.

Средновековие

Аладжов, Живко и *Николай Овчаров.* Данни за прабългарско присъствие в Родопската област. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 294—300.

По археологически, сфрагистични и антропологични данни.

Аладжов, Живко. Данните от некрополите като извор за религията на прабългарите. — В: Сборник докл. от III нац. конф. на младите историци, Пловдив 1981. С., 1985, 7—12.

Аладжов, Живко. За името и същността на върховния прабългарски бог. — Бълг. етногр., 1987, № 4, 72—77.

Алексиев, Йордан. Търновград — социално-икономически облик. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 464—473.

По археологически данни.

Ангелов, Димитър. Българинът в „Средновековието. (Светоглед, идеология, душевност). Варна, Г. Бакалов, 1985. 337 с.

Рец.: Цветана Чолова. — Bulg. histor. rev., 1988, No 1, 91—95.

Ангелова, Стефка и Людмила Дончева-Петкова. Съставът на населението в Добруджа от края на X до края на XV в. — В: II междунар. конгр. по българистика, София 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 373—383.

Според археологическите проучвания.

Апостолов, Шанко. Оръжие и снаряжение от похода и полесражението край Варна през 1444 г. — Изв. Нац. Военноистор. музей, 7, 1987, 80—84.

Археологически данни по спора за гроба на Васил Левски в църквата „Св. Петка Самарджийска". Документи и становища. Състав. Николай Тодоров. С., БАН, 1988. 484 с. с ил., сх.

Във връзка с археологическите разкопки през 1956 г.

Афанасьев, Геннадий Е. Система обороны Салтовской земли. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 211—226.

Архитектурни традиции или влияния от прабългарската отбранителна техника.

Бешевлиев, Боян. Появяването на названието „България" в печатните карти през XVI— XVIII в. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през Средновековието. С., 1987, 567—594.

Божков, Атанас. Изображение на един българин върху централните врати на „Сан Пиетро" в Рим. — Отечество, 1988, № 9, с. 26.

Изображение от XV в. на константинополския патриарх Йосиф II, българин по произход.

Бонев, Стойчо. Към въпроса за градоустройството на вътрешния град Преслав през X в. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 431—436.

Босилков, Светлин. Ктиторите [и стенната живопис] от Арбанаси. — Дарители, 1987, № 4, 25—27.

Ваклинова, Маргарита. Проблеми на етногенеза на българите в Родопската област през средновековието. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 279—293.

Василев, Радослав. Ранносредновековни селища VIII—X в. в района на Плиска. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 400—406.

Василева, Дафина. Големият дворец в Плиска. Метод на проектиране. — Техн. мисъл., 1987, № 2, 89—92.

Василиев, Асен. Български светци в изобразителното изкуство. С., Септември, 1987. 246 с. с ил.

Рец.: Йером. Павел Стефанов. Български елемент в православната иконография. — Духовна култ., 1988, № 1, 31—32.

Вендел, Михаел. Разкопки на обект „Карасура" до с. Рупките, Старозагорски окръг. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 200—204.

Венедиков, Иван. Златният стожер на прабългарите. [Изследване]. С., Нар. култура, 1987.

Витлянов, Стоян. Отоплителни съоръжения в раносредновековните български жилища. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 420—430.

Влаевска-Станчева, Анна. Българската сграфито-керамика и някои проблеми на средновековната култура (XIII—XIV в.). — В: Сборник докл. от III нац. конф. на младите историци, Пловдив 1981 г., С., 1985, 18—21.

Вожарова, Живка. Митологията на южните славяни (българите). — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 390—399.

Вълев, Петър. Анализ на някои графични и снимкови материали на гроб 95 в църквата „Св. Параскева Самарджийска" в София. — Археология, 1988, № 1, 7—17.

Гагова, Красимира. Проблеми на историческата география на Северна Тракия през средновековието. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 595—604.

Георгиев, Васил Б. Витоша в спомените на стари чужди пътешественици. — София, 1987, № 7, 43—44.

Георгиев, Павел. Някои особености в развитието на монументалното строителство VIII—IX в. в Плиска. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 407—419.

Георгиева, Соня. Археологически проучвания на миналото на населението в Родопите. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 312—331.

Материали от средновековната епоха.

Гуревич, Арон Я. Проблеми на средновековната народна култура. [Изследване]. С., Наука и изкуство, 1985.

Рец.: Веселин Панайотов. Изследване върху народната култура на Средновековието. — Ез. и лит., 1987, № 2, 132—134.

Джамбов, Иван. Нови данни за някои крепости и селища в същинска Средна гора. — В: Сборник докл. от III нац. конф. на младите историци, Пловдив 1981 г. С., 1985, 4—6.

От средновековната епоха.

Джамбов, Иван. Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Аневско кале. — Археология, 1988, № 1, 57—62.

Джингов, Георги. Археологическите разкопки на черквата „Св. Петка Самарджийска" в София [през 1956 г.] — теория и факти. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 739—749.

Димитров, Божидар. Ново свидетелство за култа към Климент Охридски в средновековния Велбъдж [бронзов кръст енколпион]. — Струма, 1987, № 1, 188—190.

Йотов, Валери. Четири железни стремена от старобългарското селище при с. Божурово, Толбухински окръг. — Добруджа, 4, 1987, 93—95, 1 прил.

Кришто, Дьюла. К вопросу о болгарском владычестве на Аль-

фельде в IX в. — В: II междунар. конгр. по българистика, София 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 265—272.

Археологически следи за българско присъствие.

Културата на средновековния Търнов. Ред. Атанас Попов и Велизар Велков. С., БАН, 1985. 214 с.

Рец.: Petre Diaconu. — Istros, 5, 1987, 441—442.

Лепахин, В. Лик, лицо и некоторые иконографические особенности образов Кирилла и Мефодия в Болгарии. — В: Славяните — прабългарите — Византия. Сегед., 1986, 143—164.

Македонов, Димитър. Манастирът „Св. Константин и Елена" край Ивайловград [от XIII век]. — Духовна култ., 1987, № 4, 26—33.

Матев, Иван. Ирландският св. Патрикий в култа към св. братя Кирил и Методий (С оглед стенописа в мъглижкия манастир „Св. Николай чудотворец" — Старозагорска епархия). — Духовна култ., 1987, № 5, 26—33.

Меламед, Катя. За някои средновековни погребални обичаи в Родопите. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 301—311.

Милчев, Атанас. Материалната и духовната култура в българските земи през ранното средновековие — VI—X в. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 448—463.

Минаева, Оксана. Към тълкуването на сцените по кани № 2 и 7 на съкровището от Надь сент Миклош. — Пробл. изкуството, 1988, № 1, 49—53.

Михайлов, Стамен. В плен на една легенда или как един писател разрешава научния въпрос за гроба на Левски. — Векове, 1988, № 2, 55—63.

Във връзка с разкопките на църквата „Св. Петка Самарджийска" в София през 1956 г.

Михайлов, Стамен, Георги Джингов, Вело Вълов и Виолета Димова. Ранносредновековното селище при село Стърмен. С., БАН, 1982. 144 с. с ил.

Рец.: Petre Diaconu. — Istros, 5, 1987, p. 440.

Начев, Венцеслав. Ктитор Радивой. — Дарители, 1987, № 3, 25—27.

Създаване и стенописи на църквата на Кремиковския манастир „Св. Георги" от 1497 г.

Неппер, И. Влияние византийской культуры в Затисском крае Венгрии и вопросы болгарского посредничества. (Новые данные в связи с археологическими находками X—XIII вв.). — В: Славяните — прабългарите — Византия. Сегед, 1986, 137—141.

Неппер, Ибоя М. Влияние византийской культуры в Затисском крае Венгрии и вопросы болгарского посредничества. Новые данные в связи с археологическими находками X—XIII вв. — Старобългаристика, 1987, № 2, 41—45.

Нешева, Виолета. Градоустройството на Мелник през късното Средновековие (XV—XVII в.). — Техн. мисъл, 1987, № 3, 83—87.

Нешева, Виолета. Духовният живот в Мелник през XIII—XIV в. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 501—514.

Църковната архитектура и стенна живопис.

Николова, Янка. Църковното строителство в Търново при първите Асеневци. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 480—485.

Овчаров, Димитър. Следи от прабългарите в Панония. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 236—239.

Овчаров, Димитър. Така наречения гроб на Васил Левски — истини и заблуди. — Археология, 1988, № 1, 1—7.

Във връзка с разкопките на църквата „Св. Петка Самарджийска" в София през 1956 г.

Овчаров, Николай. Естетико-философски основи на изобразителното изкуство през XIII—XV век. — В: Сборник докл. от III нац. конф. на младите историци, Пловдив 1981 г. С., 1985, 13—17.

Овчаров, Тодор. Металът в бита на славяните по българските земи (края на VI—VIII в.). — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 384—389.

Пляков, Здравко. Областта на Средна Струма през XIII—XIV в. (Поселищен живот). — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 332—335.

По археологически и писмени данни.

Полывянный, Дмитрий. Город в политической мысли средневековой Болгарии. — В: II междунар. конгр. по българстика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 557—566.

Градът като политически и култов център.

Попов, Атанас. Манастирът „Великата Лавра" в Търново и Асеневци. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 486—500.

Рашев, Рашо. Дунавска България и Централна Азия. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 205—210.

Робов, Мирко. Допълнителната укрепителна система на средновековния град Търново. — В: II междунар. конгр. по българистика, София 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 474—479.

Средновековният град Червен. Т. 1. Цитаделата на града. С., БАН, 1985. 290 с.

Авт.: С. Георгиева, В. Димова, Д. Иванов, В. Нешева и др.

Рец.: Йордан Алексиев. — Археология, 1988, № 1, 65—67.

Тодорова, Елисавета. Средновековна България и корабоплаването. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 605—613.

По исторически и археологически данни (графити с корабни изображения).

Тотев, Тотю. Родов манастир на владетелите в Преслав. — Старобълг. лит., 1987, № 20, 120—128.

Тулешков, Николай. Архитектура на българските манастири. [Изследване]. С., Техника, 1988. 196 с. с черт., ил., 6 л. цв. ил.

Флёров, В. С. Вторая международная конференция „Праболгары в Восточной и Центральной Европе в VI—X вв.", Шумен, 21—25 X. 1986 г. — СА, 1988, № 2, 300—304.

Флорева, Елена. Средновековни стенописи — Вуково 1598. Моногр. С., Българ. художник. 1987. 172 с. с ил.

Хараламбиева, Анна. Новооткрити кръстове-енколпиони. — Векове, 1987, № 2, 72—74.

От Равна и Провадия.

Херман, Йоахим. Археологическият град Ятрус и ранната история на България. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 189—199.

Щерева, Ирина. Към проучването на поселищния живот в Югоизточна България през късната античност и ранното средновековие. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 368—372.

Якобсон, А. Л. Болгария. — В: А. Л. Якобсон. Закономерности в развитии средневековой архитектуры IX—XV вв. Византия, Греция, Южнославянские страны, Русь, Закавказье. Ленинград, 1987, 102—125.

Bryer, Anthony et *David Winfield.* The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos. Dumbarton Oaks Studies Twenty. Washington, D. C., 1985. Vol. 1: Text, 394 p.; Vol. 2: Plates + 3 maps.

Рец.: Elisaveta Todorova et Elka Bakalova. — Etud. balk., 1988, No 1, 124—126.

Paskaleva, Kostadinka. Bulgarien icons through the centuries.

[Моногр.]. Transl. [от бълг. на англ. ез.] Lily Netsova, Margarita Alexieva. Photogr. Toros Horissiani. S., Svyat, 1987. 331 с. с цв. репрод.

Werner, Joachim. Der Schatz eines awarischen Kagans des 7. Jahrhunderts aus Vrap (Albanien). — В: Междунар. конгр. по българистика, София 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 253—264.

Waklinova, Margarita. Sztuka bulgarska w epoce pierwszego panstwa bulgarskiego (VII—XIw.). — In: Bulgaria — Balkany — Slowianszczyzna. Poznań, 1985, 59—85.

Нумизматика

Димитров, Камен. Елинистическо монетно съкровище от Никополис ад Нестум (IGCH 829). — Археология, 1988, № 1, 44—56.

Димитров, Камен. Изображения на тракийски владетели от доелинистическата епоха. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 83—105.

Върху монети.

Игнатов, Веселин. Към историята на Карвунската средновековна област (XIII—XIV век). — Добруджа, 4, 1987, 19—28.

По писмени и нумизматични данни.

Йорданов, Иван. Матрици за печати на средновековни български владетели X, XIII и XIV в. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 668—677.

Лачев, Митко. По повод на една публикация. — Векове, 1987, № 5, 85—88.

Статията на Теодора Ковачева „Колективни монетни находки от периода на османското владичество в Плевенско". — Изв. Музеите Северозап. България, 11, 1986.

Плакидов, Бојан. Зашто је Бугарска рај за нумизматичаре? — Бугарска у изградньи, 1987, № 6, 22—23.

София в монетосеченето. Докл. от теор. конф., април 1987. С., Столична дир. Култ.-ист. наследство, Столично нумизм. д-во Г. С. Раковски, 1987. 88 с.

Харитонов, Христо. Символи на величие и творби на изкуството [средновековни български печати]. — Родолюбие, 1987, № 9, 43—44.

Христов, Емануил. Съкровище от римски монети от с. Голеш, Силистренски окръг. — Добруджа, 4, 1987, 87—92, 3 л. прил.

Bursche, A. Directions of Contacts of the Roman Empire with the Mid-European Barbaricum in the Second Part of the 3rd and 4th Centuries in the Light of Coin Finds. — Wiadomosci numizm., 29, 1985, No 1—2, 33—44.

Diaconu, Petre. Où se trouvait Théodoroupolis, nom consigné sur certains sceaux du Grand Preslav? — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 437—447.

Dimitrov, Kamen. Images of Thracian Rulers of the Pre-Hellenistic Epoch. — Bulg. histor. rev., 1988, No 1, 56—59.

Jordanov, Ivan. Średniowieczne państwo bulgarskie (VII—XIV w.) w świetle danych numizmatycznych i sfragistycznych. — In: Bulgaria — Balkany — Slowianszczyzna. Poznań, 1985, 19—31.

Епиграфика

Андреев, Йордан. Една неизвестна влашка принцеса в двора на цар Иван Александър. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 638—650.

Надгробният надпис от църквата „Св. четиридесет мъченици" в Търново.

Велков, В. IX международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика. — Археология, 1988, № 1, 68—69.

От 31 август до 7 септември 1987 г. в София.

Герасимова-Томова, Василка. Надписите като извор за културата на Мизия и Тракия (I—III в.). — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 106—115.

Данов, Христо М. Нови страници от историята на Филипопол и древна Тракия през късната античност. — В: II междунар. конгр. по българистика, С., 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987 г. 169—176.

По епиграфски данни.

Левинская, И. А. Еще раз о пиротской надписи. — В: Проблемы античного источниковедения. Сб. науч. тр. М. — Л. 1986, 88—95.

Меламед, Андрей. Амфорни печати от големия остров и „Нивата" край село Дуранкулак, Толбухински окръг. — Добруджа, 4, 1987, 83—86, 5 л. прил.

Мичев, Михаил. Приписки на граматици от Влашко село. — Околчица, 1987, 119—131.

За разчитане на скалните надписи от XVIII в.

Тодоров, Иван. Котис III (183—166 г. пр. н. е.). — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987 г. 116—132.

По писмени и епиграфски данни.

Хаджиев, Коста. Някои проблеми в тълкуването на надписите-графити. — В: II междунар. конгр. по българистика, София, 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 663—667.

Asdracha, C. et Ch. Bakirtztis. Inscriptions byzantines de Thrace (VIII—XV siècles). Edition et commentaire historique. — Arhailogikon Deltion, 35, 1980 (1986), 241—282, pl. 58—78.

Рец.: Petre Diaconu. — Istros, 5, 1987, 436—439; Elisaveta Todorova. — Etud. balk., 1988, No 1, 122—124.

Strobel, Karl. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit. Bonn, 1984. 284 p., 3 tabl. (Antiquitas. Reihe I, Bd. 33).

По епиграфски данни (печати на тухли).

Рец.: Румен Иванов. — Археология, 1988, № 1, 63—65.

Tryjarski, Edward. Methodology and Prospects of the Study of Protobulgarian Tamgas. — В: II междунар. конгр. по българистика. С., 1986 г. Доклади. 6: Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 651—662.

Музейно дело и консервация

Александров, Емил. Несебар — град музей. — Бугарска у изградньи, 1987, № 3, с. 15.

Владикова, Елена. От древността до наши дни. — Бълг.-съв. дружба, 1987, № 8, 14—15.

Създаване експозицията на Нац. археологически музей в София.

Генова, Йоханна. Проблеми на музейната педагогика. Из опита на екскурзоводната дейност на Националния исторически музей с ученици от V клас на ЕСПУ. — Истор. и обществозн., 1987, № 2, 33—43.

Найденова, Върбинка. Изложба „Златото на Рациария". — Изкуство, 1988, № 4, 34—38.

Поборников, Тодор. Правен режим на паметниците на културата в Народна република България. С., Наука и изкуство, 1982. 292 с.

Radonov, Zdravko. Les relations internationales et la coopération des musées bulgares (1948—1958). — Bul. histor. rev., 1988, No 2, 73—78.

СТ. ПЕТРОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Йоахим Херман, Михаел Вендел, Виолета Нешева — Археологически проучвания в Карасура 1
Иван Маразов — „Одриският дял" в Рогозенското съкровище 12

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Костадин Кисьов — Гробни находки от землището на с. Ягодина в Централните Родопи 23
Георги Александров — Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана 28
Мирко Робов — Допълнителна укрепителна система на средновековния град Търново 38
Николай Марков — Един малко познат извор за чипровския металодобив през късното османско средновековие 45

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Хенриета Тодорова — Брина Ото. Украсената керамика на културите Сескло и Димини в Тесалия. Майнц 1985. 180 с., 59 таблици 52
Румен Иванов — Anna et Jaro Sasel. INSCRIPTIONS LATINAE, quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. — SITULA, t. 25, Ljubliana, 1986. 533 p. et 1 tabula 53

ПРЕГЛЕД

XXXIII национална археологическа конференция в Благоевград 54
В. Найденов — V международен симпозиум по древната история на Черноморието 55
Ж. Аладжов — Българо-унгарска среща по въпросите на ранносредновековната археология по Долен и Среден Дунав 57
М. Рехо — Изложба на златни накити от Оплонтис в Кастел Сант Анджело в Рим 58
Й. Алексиев — Атанас Иванов Попов (1925—1987) 59
Л. Нинов — В памет на проф. Стефан Ал. Иванов (1908—1987) 61
П. Славчев — В памет на Никола Ангелов (1912—1988) 62
Р. Рашев — Димитър Илиев Димитров (1927—1988) 64
Защитени дисертации 65
Книгопис 67

TABLE DES MATIERES

Joachim Hermann, Michael Wendel, Violeta Neševa — Etudes archéologiques à Karassoura 11
Ivan Marazov — La part des Odryses dans le trésor de Rogozen 22

MATERIAUX ET COMUNICATIONS

Kostadin Kisjov — Trouvailles sépulcrales du terroir du village Jagodina, dans les Rhodopes du centre 27
Georgi Aleksandrov — Outils de travail et objets de la vie de Montana 38
Mirko Robov — Système de fortification complémentaire de la ville médiévale de Tărnovo 44
Nikolaj Markov — Une source peu connue concernant la production métallurgique de Čiprovci pendant le Haut Moyen âge ottoman 51

CRITIQUE ET OUVRAGES RECENSES

Henrieta Todorova — Брина Ото. Украсената керамика на културите Сескло и Димини в Тесалия. Майнц 1985. 180 с., 59 таблици 52
Rumen Ivanov — Anna et Jaro Sasel. INSCRIPTION LATINES, quae in Jugoslavia intor annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. — SITULA, t. 25, Ljubliana, 1986. 533 p. et 1 tabula 53

REVUE

XXXIIIe Conférence archéologique nationale à Blagoevgrad 54
V. Najdenova — Ve Symposium international sur l'histoire antique du littoral de la Mer Noire 55
G. Aladžov — Réunion bulgaro-hongroise sur les problèmes de l'archeologie du Haut Moyen âge le long du Danube inférieur et moyen 57
M. Reho — Exposition de parures d'or de Oplontis à Castel Sant Angelo à Rome 58
J. Alexiev — Atanas Ivanov Popov (1925—1987) 59
L. Ninov — En mémoire du prof. Stefan Al. Ivanov (1908—1987) 61
P. Slavčev — En mémoire de Nikola Angelov (1912—1988) 62
R. Rachev — Dimităr Iliev Dimitrov (1927—1988) 64
Dissertations soutenus 65
Bibliographie 67

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ	кн.	с.
Вълев, Петър — Анализ на някои графични и снимкови материали на гроб 95 в църквата „Св. Параскева Самарджийска“ в София	1	7
Лещаков, Красимир — Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия	3	1
Маразов, Иван — „Одриският дял“ в Рогозенското съкровище	4	12
Овчаров, Димитър — Така нареченият гроб на Васил Левски — истини и заблуди	1	1
Овчаров, Николай, Тотева, Петрана — Към въпроса за скалната средновизантийска живопис XI—XII в.	3	13
Орачев Атанас, Орачева Иванка — Реконструкция на каменни и оловни котви от Шабленската музейна сбирка	1	18
Панайотов Иван, Александров Стефан — За културата Магура-Коцофени по българските земи	2	1
Русева, Боряна — Принос към циркулацията на сребърни монети в Тракия през елинистическата епоха	2	15
Херман Йоахим, Вендел Михаел, Нешева Виолета — Археологически проучвания в Карасура	4	1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ		
Александров, Георги — Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана	4	28
Борисов, Борис Д. — Старохристиянските базилики (IV—VI в.) край с. Караново, Бургаска област	3	38
Вълев, Петър — Археоастрономическо изследване на слънчев часовник от района на Сердика	2	42
Гетов, Людмил — Ранни родоски печати от Кабиле	3	22
Горбанов, Петър, Кънчева Татяна — Бронзови фигурки на конници и кончета от района на Нова Загора	1	30
Джамбов, Иван — Рисунки-графити от средновековната църква в крепостта Аневско кале	1	57
Джорджети, Дарио — Съкровище от златни накити и сребърни предмети от Рациария	3	30
Димитров, Камен — Елинистическо монетно съкровище от Никополис ад Нестум (IGCH 829)	1	44
Димитров Камен, Димитрова-Чудилова Сесилия — Късноантични и средновековни монети от некропола край с. Скравена, Софийска област	2	51
Дремсизова-Нелчинова, Цветана — Късноантичен некропол край град Кърджали	1	36
Иванов, Теофил — За датата на строителния тухлен надпис от „Момина баня“ в Диоклецианопол	3	27
Кисьов, Костадин — Гробни находки от землището на с. Ягодина в Централните Родопи	4	23
Марков, Николай — Един малко познат извор за чипровския металодобив през късното османско владичество	4	45
Николов Н., Златев Сл., Васелева К. — Астрономическият смисъл на тракийския паметник Татул	2	28
Рашев, Рашо — Ранносредновековни двойни печатчета-амулети	2	57
Робов, Мирко — Допълнителна укрепителна система на средновековния град Търново	4	38
Станчева, Магдалина — Слънчев часовник от околността на Сердика	2	39
Стойчев, Тодор — Тракийско скално светилище при с. Байлово, свързано с култ към Луната	2	32

SOMMAIRE DE L'ANNEE

ARTICLES	t.	p.
Vălev, Petăr — Analyse de certains matériaux graphiques et photographiques du tombeau 95 dans l'église „Sveta Paraskeva Samardžijska“ à Sofia	1	17
Leštakov, Krasimir — Principes fondamentaux de classification pour la céramique de l'âge du bronze tardif et moyen en Thrace	3	13
Marazov, Ivan — „La part des Odryses“ dans le trésor de Rogozen	4	22
Ovčarov, Dimităr — L'ainsi dit tombeu de Vasil Levski — vérités et erreurs	1	7
Ovčarov Nikolaj, Toteva Petrana — Contribution au problème de la peinture byzantine moyene rupestre XIe—XIIe	3	21
Oračev Atanas, Oračeva Ivanka — Reconstruction d'ancres ancienns en pierre et en plomb de la collection du Musée de Šabla	1	29
Panajotov Ivan, Aleksandrov Stefan — La culture Magoura — Kotzofeni dans les terres bulgares	2	15
Rouseva, Borjana — Contributin à la circulation de monnais d'argent en Thrace pendant l'époque hellénistique	2	27
Hermann Joachim, Wendel Michael, Neševa Violeta — Etudes archéologiques à Karassura	4	11

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS		
Aleksandrov, Georgi — Outils de travail et objets de la vie de Montana	4	38
Borisov, Boris D. — Les basliques paléochrétiennes (IVe—VIe s.) près du village Karanovo, région de Burgas	3	46
Vălev, Petăr — Etude archéoastronomique de cadran solaire de la région de Serdica	2	50
Getov, Ljudmil — Sceaux d'éponymes rhodiens anciens de Cabile	3	26
Gorbanov Petăr, Kăntčeva Tatjana — Figurines en bronze de cavalies et de poulains du département de Nova Zagora	1	36
Dzămbov, Ivan — Dessins-graffiti de l'église médiévale dans la forteresse Anevsko kale	1	62
Giordgetti, Dario — Trésor de parures d'or et d'objects d'argent de Ratiaria	3	38
Dimitrov, Kamen — Trésor monétaire hellénistique de Nicopolis ad Nestum (IGCH 829)	1	56
Dimitrov Kamen, Dimitrova-Čhoudilova Sesilia — Monnaies de la Basse antiquité et médiévales de la nécropole prés du village Skravena, departement de Sofia	2	57
Dremsizova-Nelčinova, Cvetana — Nécropole de la Basse antiquité près de la ville de Kărdžali	1	43
Ivanov, Theophil — Au sujet de la date de l'inscription de construction en briques de „Momina banja“ à Diocletianopolis	3	29
Kisjov, Kostadin — Trouvailles sépulcrales du terroir du village Jagodina dans les Phodopes du centre	4	27
Markov, Nikolaj — Une source peu connue concernant la production métallurgique de Čiprovci pendant le Haut Moyen âge ottoman	4	51
Nikolov N., Zlatev Sl., Vassileva K. — Le sens astronomique du monument thrace Tatul	2	32
Rachev, Racho — Petits secaux doubles-amulettes du Eas Moyen âge	2	61
Robov, Mirko — Système de fortification complémentaire de la ville médiévale de Tărnovo	4	44
Stančeva, Magdalina — Cardan solaire des environs de Serdika	2	42
Stoyčev, Todor — Le sanctuaire rupestre thrace près du village Bajlovo, lié au culte envers la Lune	2	38

	кн.	с.
Халиков, Алфред — Руническите знаци и надписи от Волжка България и техните дунавски паралели	3	47

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Алексиев, Йордан — Средновековният Червен. Т. I. Цитаделата на града. С., БАН, 1985. 290 с.	1	65
Вълева, Юлия — Димитър П. Димитров, Мария Чичикова. Късноантичната гробница при Силистра. С., Български художник, 1986. 120 с., 20 цветни, 49 черно-бели илюстрации, 8 графични схеми и чертежи	3	54
Иванов, Румен — Karl Strobel. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit (ANTIQUITAS Reihe I, Band 33). Bonn, 1984. 284 p., 3 tab.	1	63
Иванов, Румен — Anna et Jaro Sasel. INSCRIPTION LATINAE, quae in Jugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt. — SITULA, t. 25, Ljubliana, 1986. 533 p. et 1 tabula	4	53
Рашев, Рашо — Д. Димитров. Прабългарите по северното и западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). В., „Тодор Бакалов", 1987. 302 с. с ил.	2	62
Тодорова, Хенриета — Брина Ото. Украсената керамика на културите Сескло и Димини в Тесалия. Майнц 1985. 180 с., 59 таблици	4	52

ПРЕГЛЕД

Аладжов, Живко — Българо-унгарска среща по въпросите на ранносредновековната археология по Долен и Среден Дунав	4	57
Алексиев, Йордан — Атанас Иванов Попов (1925—1987)	4	59
Велков, Велизар — IX международен конгрес по гръцка и латинска епиграфика	1	68
Въжарова; Живка — Американски учен — гост на България	3	60
Вълева, Юлия — Пети международен колоквиум по антични мозайки	2	64
Кузманов, Георги — Професор Велизар Велков на 60 години	2	65
Милчева-Димитрова, Александра — Вдъхновен изследовател на Античната археология в България	3	58
Найденова, Вербинка — V международен симпозиум по древната история на Черноморието	4	55
Нинов, Лазар — В памет на проф. Стефан Ал. Иванов (1908—1987)	4	61
Рашев, Рашо — Димитър Илиев Димитров (1927—1988)	4	64
Рехо, Мария — Видна италианска учена в България	3	60
Рехо, Мария — Изложба на златни накити от Оплонтис в Кастел Сант Анджело в Рим	4	58
Славчев, Петър — В памет на Никола Ангелов (1912—1988)	4	62
XXXII национална конференция по археология в Разград	1	69
XXXIII национална археологическа конференция в Благоевград	4	54
Защитени дисертации	2	67
Защитени дисертации	3	61
Защитени дисертации	4	65

Книгопис

Петрова, Стоянка	1	70
Петрова, Стоянка	2	68
Петрова, Стоянка	3	62
Петрова, Стоянка	4	67

	t.	p
Halikov, Alfred — Signes et inscriptions runiques de la Bulgarie de la Volga et leurs parallèles danubiens	3	53

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Aleksiev, Jordan — Средновековният Червен. Т. I. Цитаделата на града. С., БАН, 1985. 290 с.	1	65
Váleva, Julia — Димитър П. Димитров, Мария Чичикова. Късноантична гробница при Силистра. С., български художник, 1986. 120 с., 20 цветни, 49 черно-бели илюстрации, 8 графични схеми и чертежи	3	54
Ivanov, Rumen — Karl Strobel. Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit. (ANTIQUITAS Reihe 9, Band 33). Bonn, 1984. 284 p., 3 tab.	1	63
Ivanov, Rumen — Anna et Jaro Sasel. INSCRIPTION LATINAE, quae in Jugoslavia intor annos MCMII et MCMXL repertae et editae suint. — SITULA, t. 25, Ljubliana, 1986. 533 p. et 1 tab.	4	53
Rachev, Racho — Д. Димитров. Прабългарите по северното и западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава). В., „Тодор Бакалов", 1987. 302 с. с ил.	2	62
Todorova, Henrieta — Брина Ото. Украсената керамика на културите Сескло и Димини в Тесалия. Майнц, 1985. 180 с., 59 таблици	4	52

REVUE

Aladžov, Givko — Réunion bulgaro-hongroise sur les problèmes de l'archéologie du Haut Moyen âge le long du Danube inférieure et moyen	4	57
Alexiev, Jordan — Atanas Ivanov Popov (1925—1987)	4	59
Velkov, Velizar — IXe congrés international d'épigraphie grecque et latine	1	68
Vážarova, Živka — Savant américain, hôte de la Bulgarie	3	60
Váleva, Julia — Cinquième colloque international de mosaïques antiques	2	64
Kouzmanov, Georgi — Professor Velizar Velkov à 60 ans	2	65
Milčeva-Dimitrova, Aleksandra — Chercheur inspiré de l'archéologie antique en Bulgarie	3	58
Najdenova, Vărbinka — Ve Symposium international sur l'histoire antique du littoral de la Mer Noire	4	55
Ninov, Lazar — En Mémoire du prof. Stefan Al. Ivanov (1908—1987)	4	61
Rachev, Racho — Dimităr Iliev Dimitrov (1927—1988)	4	64
Reho, Maria — Savante éminente italienne en Bulgarie	3	60
Reho, Maria — Exposition de parures d'or de Oplontis à Castel Sant Angelo à Rome	4	58
Slavčev, Petăr — En mémoire de Nikolá Angelov (1912—1988)	4	62
XXXIIe conférence nationale d'archéologie à Razgrad	1	69
XXXIIIe Conférence archéologique nationale à Blagoevgrad	4	54
Dissertations soutenus	2	67
Dissertations soutenus	3	61
Dissertations soutenus	4	65

Bibliographie

Petrova, Stojanka	1	70
Petrova, Stojanka	2	68
Petrova, Stojanka	3	62
Petorva, Stojanka	4	67

BIBLIOTEKA Poznań UNIWERSYTECKA

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Акад. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ (зам. гл. редактор), ст.н.с. I ст. АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (секретар), доц. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст.н.с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст.н.с. I ст. ИВАН МАРАЗОВ, ст.н.с. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ, проф. ПЕТЪР ПЕТРОВ, ст.н.с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст.н.с МАРИЯ ЧИЧИКОВА, ст.н.с. I ст. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, 1000 София, бул. Стамболийски 2. Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113 София, ул. Акад. Г. Бончев бл. 6. Тел. 71-31

Технически редактор Д. Костова

Коректор И. Коева

Дадена за набор на 10. 10. 1988 г. Подписана за печат на 18. 1. 1989 г. Печатни коли 9,25 Издателски коли 8,63
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 11952 Тираж 1700 Поръчка № 4195 Отделна книжка 1,80 лв. Годишен абонамент 7,20 лв.

Фотонабор – Издателство БАН
Печатница на Издателство на Българска академия на науките

2000/-

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU
431267

ISSN 0324-1203

20203

ЦЕНА 1,80 лв.